

UWARUNKOWANIA ROZWOJU ARCHITEKTURY KAZIMIERSKIEGO MIASTA ŻYDOWSKIEGO W KRAKOWIE w latach 1495 - 1815

Tomasz Eugeniusz Malec

UWARUNKOWANIA ROZWOJU ARCHITEKTURY KAZIMIERSKIEGO MIASTA ŻYDOWSKIEGO W KRAKOWIE W LATACH 1495 - 1815

Tomasz Eugeniusz Malec

Wydano za zgodą
Rektora Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach

Tomasz Eugeniusz Malec
Wyższa Szkoła Techniczna w Katowicach,
Wydział Architektury, Budownictwa i Sztuk Stosowanych,
ul. Rolna 43, 40-555 Katowice

Recenzja naukowa:
Prof. dr hab. inż. arch. Halyna Petryszyn
Dr hab. inż. arch. Małgorzata Włodarczyk

Korekta:
mgr Barbara Kalisz

Sekretarz Wydawnictwa:
mgr Alicja Matyja

Projekt okładki i skład:
mgr Sonia Banaszak

Katowice 2022

ISBN 978-83-960717-5-0
DOI: 10.54264/M002

Copyright by
Wyższa Szkoła Techniczna w Katowicach 2022

Wydawnictwo
Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach
ul. Rolna 43, 40-555 Katowice
tel. (32) 202 50 34; (32) 607 24 29
e-mail: kontakt@wydawnictwa.wst.pl
www.wst.pl, www.wydawnictwo.wst.pl

Spis treści:

ABSTRACT	4
WSTĘP	4
Cel badań	6
Metodologia badań	7
Stan badań w Polsce i Europie	9

ROZDZIAŁ I**Średniowieczne osadnictwo żydowskie na terenie Krakowa i jego miast pomocniczych**

1. Społeczne, ekonomiczne i polityczne przyczyny migracji Żydów do Polski	13
2. XI – wieczne osadnictwo żydowskie na terenie Krakowa	16
3. Osadnictwo żydowskie w Kazimierzu XIV i XV w	17
4. Urbanistyka średniowiecznego Kazimierza	18
5. Uwarunkowania powstania kazimierskiego Miasta Żydowskiego w XV w	22
6. Rozwój terytorialny Miasta Żydowskiego w XVI i XVII w	24

ROZDZIAŁ II**Pozakulturowe uwarunkowania rozwoju przestrzeni Miasta Żydowskiego w Kazimierzu**

1. Wpływ wybranych czynników zewnętrznych na rozwój architektury i urbanistyki	29
2. Statuty oraz przywileje generalne nadawane Żydom w Polsce od XIII do XV w	39
3. Sytuacja prawna i ekonomiczna mieszkańców Miasta Żydowskiego przed potopem szwedzkim i powstaniem Chmielnickiego	43
4. Upadek ekonomiczny jako główna przyczyna stagnacji rozwoju architektury Miasta Żydowskiego	46
5. Regulacje polskich władz kościelnych wpływające na przestrzeń Miasta Żydowskiego	49

ROZDZIAŁ III**Wewnątrzkurowe uwarunkowania rozwoju Miasta Żydowskiego w Kazimierzu**

1. Architektura w aspekcie kultury żydowskiej	53
1.1. Definiowanie kultury	53
1.2. Człowiek jako medium kultury	54
2. Organizacja społeczeństwa żydowskiego na terenie Polski	56
3. Judaistyczna kultura niematerialna i jej wpływ na przestrzeń	58
3.1. Wiedza i technologia	61
3.2. Religia, tradycja i zwyczaje	63
3.2.1. Religijne uwarunkowania rozwoju urbanistyki	65
3.2.2. Szabas jako czynnik organizacyjny przestrzeni	68
3.2.3. Wpływ Święta Sukot na architekturę	69
3.2.4. Judaistyczny detal architektoniczny	70
3.2.5. Uwarunkowania rozwoju synagog	80
4. Architektura kazimierskich synagog w kontekście wpływu czynników kulturowych i pozakulturowych	84

WNIOSKI

WNIOSKI	94
Bibliografia	96
Źródła internetowe	100
Spis rycin	101
Spis fotografii	102

ABSTRACT

The architecture and urbanism of the Jewish City evolved in relation to the social, economic, and political situation of Casimir's Jews. Depending on the state of relations between the Jews and the king, aristocracy, nobility, and burghers of Cracow, possibilities of development in the field of urbanism and especially architecture changed. Of great importance for the spatial development of the Jewish City were events occurring initially on the outskirts of Polish-Lithuanian Commonwealth (Cossack uprisings), and then directly in Cracow and Casimir (The Swedish Deluge, partitions of the state). Therefore, the spatial development of the Jewish City for the entire period of its existence influenced the political position of the Polish – Lithuanian Commonwealth and, after the partitions, foreign rulers (Russia, Prussia, Austria) as well.

Thanks to the influence of Jewish intangible culture and non-cultural factors, architecture and urbanism have their own distinctive and recognizable features; the statement mentioned above assumed as a main working research hypothesis. These features prove the existence of the Jewish architecture and urbanism as a part of the tangible Jewish culture in the Polish-Lithuanian Commonwealth, and later on its territory divided between foreign invaders in the years 1495-1815.

The question of Jewish architecture and urbanism as essential elements of tangible culture, and the complex relationship between them and intangible culture, is raised relatively rarely in literature. Moreover, there is a relatively low number of comprehensive publications that discuss these complex relationships between culture and architecture and urbanism.

The main aim of this interdisciplinary research is the verification of the hypothesis assumed above on the basis of archival sources, including photographic documentation and selected paintings, and their analysis. It is taken into consideration that the proof of existence of the original Jewish architecture and urbanism is possible by demonstrating the influence of the intangible Jewish culture and non-cultural factors on the space of the Casimiriensis Jewish City, inhabited in this period only by the Jews. Revealing this influence is, at the same time, the main theoretical – cognitive goal of the research.

WSTĘP

Cywilizacja judaistyczna, pomimo wielu przeciwności losu, przetrwała do dzisiaj w pełni świadoma swoich początków i swojej historii. Cywilizacja ta przez wieki trwała w niezmienniej formie, ulegając jedynie w małym stopniu zewnętrznym modom i naciskom. Pomimo wpływu kilku tysięcy lat, cywilizacja ta zachowała swoje podstawy kulturowe, swoją tożsamość i sposób postrzegania rzeczywistości.

Odmienność tej cywilizacji, nawet w obecnym, pluralistycznym świecie często zaskakująca i intrygująca, już w starożytności budziła wiele kontrowersji. W związku z tym była często postrzegana jako coś dziwnego, niemalże niebezpiecznego, ponieważ – niezrozumiałego.¹ Podczas gdy mieszkańcy innych państw starożytnych praktykowali różnorakie, zmieniające się kulty i religie, członkowie tej cywilizacji zachowali swoją wiarę w jednego boga.

Wraz z upływem kilku tysięcy lat od powstania judaizmu sposób postrzegania jego wyznawców, tworzących mniej lub bardziej zwartą społeczność, praktycznie nie uległ większym zmianom. W międzyczasie, na przestrzeni wieków, powstały inne religie monoteistyczne², w dużym stopniu podobne do judaizmu lub czerpiące z niego zróżnicowane wzorce sakralne, o złożonym charakterze. Judaizm mimo to, pozostał do dzisiaj ciągle istniejącym pierwowzorem

¹ Z drugiej strony, zarówno starożytne religie politeistyczne, jak i monoteistyczne wyrażają te same, negatywne zapatrywanie na religie „innych”, „przesąd” dla Greków i Rzymian, a „bałwochwalstwo” dla Żydów i chrześcijan. Na podstawie: Marie-Françoise Baslez, *Prześladowania w starożytności. Ofiary, bohaterowie, męczennicy*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009, s. 5.

² Między innymi chrześcijaństwo, islam, sikhizm i bahaizm.

monoteizmu. Jego powolna ewolucja, nie naruszająca zasadniczych założeń sakralnych, pozwoliła przetrwać społeczności żydowskiej, jako odrębnej jednostce cywilizacyjnej, co jest swoistym fenomenem w dziejach całej ludzkości.

W ciągu tysiącleci upadały bezpowrotnie inne cywilizacje starożytne, miasta – państwa Babilonii, Mezopotamia, starożytny Egipt, wreszcie greckie polis, tworzące często złożone struktury państwowe, a nawet „wieczny” Rzym. Przetrwały po nich liczne zabytki kultury materialnej, a wiele wynalazków starożytnych dało podstawy rozwoju ewoluującym aż do dzisiaj maszynom i technologiom. Olbrzymia ilość dokonań w dziedzinie sztuki, nauki czy prawa, pozwoliły na osiągnięcie obecnego poziomu rozwoju współczesnego świata. Niemniej, cywilizacje te przestały istnieć, zanikły częściowo lub też przekształciły się z biegiem lat w inne socjo-polityczne organizmy, o charakterze państw lub miast. Kultura judaistyczna, pomimo tego, że już nie w Polsce, istnieje do dzisiaj.

Podczas gdy żydowska kultura w sferze niematerialnej została w Europie niemal całkowicie zniszczona, to ocalała stosunkowo duża liczba obiektów reprezentujących jej materialne dziedzictwo kulturowe. Jednym z najlepszych przykładów żydowskiej kultury materialnej zachowanej w Polsce jest część Kazimierza, obecnie jednej z dzielnic Krakowa (ryc. 1), zwana do przełomu XVIII i XIX wieku Miastem Żydowskim (łac. Oppidum Iudaeorum).

Ryc. 1. Panorama średniowiecznego Krakowa i Kazimierza według norymberskiej Kroniki Świata Hartmana Schedla z 1493 r. (archiwum Muzeum Historycznego Miasta Krakowa). Źródło: www.wawel.net z dnia 12.02.2013.

Architektura budynków kazimierskiego Miasta Żydowskiego ewoluowała w związku ze społeczną, ekonomiczną i polityczną sytuacją kazimierskich Żydów. W zależności od aktualnych stosunków z królem, arystokracją, szlachtą, a także mieszczaństwem krakowskim, zmieniały się możliwości rozwoju w zakresie budownictwa. Duże znaczenie dla rozwoju budownictwa na terenie Miasta Żydowskiego miały wydarzenia, zachodzące początkowo na obrzeżach Rzeczypospolitej (powstania kozackie), a następnie bezpośrednio na terenie Krakowa i Kazimierza (potop szwedzki, rozbiory Rzeczypospolitej). Na budownictwo, na terenie Miasta Żydowskiego przez cały okres jego istnienia, wpływało więc w znacznym stopniu polityczne położenie Rzeczypospolitej.

Dodatkowo, istotne znaczenie w tym przypadku miały wydarzenia, zachodzące w państwach, z którymi kazimierska gmina żydowska była powiązana handlowo (m.in. Imperium Osmańskie, Persja, Królestwo Czeskie, Ruś, a następnie Rosja, państwa niemieckie, a później Prusy, itd.). Z wymienionych wyżej przyczyn architektura, a w dużo mniejszym stopniu urbanistyka Miasta

Żydowskiego ulegały zmianom, rozwijając się w warunkach sprzyjających lub niesprzyjających, wchodząc w okresy stagnacji, bądź regresu.

Architektura budynków mieszkalnych kazimierskiego Miasta Żydowskiego przez znaczną część swego istnienia była podporządkowana w największym stopniu wymogom funkcjonalnym. Wynikały one z codziennych potrzeb człowieka. Aspekt estetyczny w przestrzeni dzielnicy mógł być uwzględniony dopiero wtedy, gdy właściciel posiadał środki finansowe, niezbędne do przeżycia i zaspokojenia podstawowych potrzeb często bardzo licznej rodziny. Dopiero po zaspokojeniu wspomnianych niezbędnych potrzeb życiowych, następne miejsce w hierarchii ważności zajmowała troska o estetykę przestrzeni, w tym elewacji budynków mieszkalnych³. Na zajmowanie się stroną estetyczną budynków mieszkalnych mogli sobie pozwolić jedynie najbogatsi mieszkańcy dzielnicy, posiadający znaczne zasoby finansowe. Podkreślić jednak należy, że ważną rolę w podejściu mieszkańców Miasta Żydowskiego do świata materialnego, w tym estetyki, odgrywała religia.

Ewolucja architektury Miasta Żydowskiego, zachodząca na przestrzeni całego rozwoju, praktycznie doprowadziła do całkowitego wyeliminowania zabudowy drewnianej i zastąpienia jej zabudową murowaną. Rozwój zabudowy murowanej, stopniowo wypierającej drewnianą nie przebiegał jednak liniowo. Ze względu na wspomniane liczne przeciwności losu, skutkujące długotrwałymi załamaniem sytuacji ekonomicznej mniejszości żydowskiej, ostateczne zastąpienie zabudowy drewnianej zabudową murowaną nastąpiło dopiero na przełomie XIX i XX w., a więc już po scaleniu Miasta Żydowskiego z pozostałą częścią Kazimierza.

Architektura Miasta Żydowskiego, pomimo wymienionych czynników zewnętrznych, podlegała również istotnemu, silnemu wpływowi kultury judaistycznej. To właśnie ona ukształtowała specyficzne oblicze dzielnicy, zamieszkałej przez aszkenazyjską⁴ ludność żydowską. Dzięki oddziaływaniu tych czynników powstała specyficzna dla kultury żydowskiej przestrzeń, do dzisiaj rozpoznawalna dzięki swoim charakterystycznym cechom.

Cel badań

Badania kultury posiadają pośrednie, bądź bezpośrednie odniesienia behawioralne. Adolf Bastian (1825 – 1905), XIX-wieczny niemiecki antropolog, jako podłoże rozwoju ludzkości wskazuje podobne zachowania w płaszczyźnie elementarnej, ale jednocześnie stwierdza dużą odrębność poszczególnych kultur i ich skłonność nie do przenoszenia się na inne terytoria, tylko pozostawania, w miarę możliwości, na już znanym terytorium.

Wynika to z faktu, iż kultura może się, według niego, rozwijać tylko i wyłącznie w określonych, podobnych warunkach środowiskowych. Odniesić to można także do architektury; również w przypadku materii Adolf Bastian znajduje jej kulturowe podłoże w sferze wpływów o charakterze socjalnym.⁵ Wynika z tego, iż o cechach kulturowych budynków i innych obiektów świadczą przede wszystkim te uwarunkowania, których źródłem jest zespół zachowań, właściwych tworzącej je grupie społecznej.⁶

³ Opisane postępowanie jest zgodne z założeniami piramidy potrzeb Abrahama Masłowa.

⁴ Żydzi aszkenazyjscy – Żydzi, zamieszkujący częściowo państwa Europy Zachodniej oraz Europy Środkowej i Wschodniej, w przeciwieństwie do Żydów sefardyjskich, pochodzących z terytorium Hiszpanii i Portugalii. Nazwa pochodzi od Aszkenaza, według Księgi Rodzaju jednego z trzech synów Gomera (syna Jafeta, a wnuka Noego), którego królestwo znajdowało się na terytorium scytyjskim, następnie zasiedlonym przez plemiona germańskie i słowiańskie. Językiem Żydów aszkenazyjskich był jidysz, oparty na średniowiecznym dialekcie średnio – wysokoniemieckim, wzbogaconym o elementy hebrajskiego i języków słowiańskich. Pomiędzy tymi dwoma odłamami społeczności żydowskiej występują nieznaczne różnice kulturowe, w tym – religijne: między innymi, Żydzi sefardyjscy posługują się ladino, językiem opartym na średniowiecznym języku hiszpańskim, wzbogaconym o hebrajski. Na podstawie: www.jewish.org.pl z dnia 26.02.2014.

⁵ Adolf Bastian, *Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer Psychologischen Weltanschauung*, O. Wigand, Leipzig 1860.

⁶ A. Bastian odnosi się także bezpośrednio do problematyki sztuki; stwierdza mianowicie, iż gdy wiedza staje się harmonijna i czytelna, zanika sztuka. Czyli, sztuka jest domeną chaosu, a przynajmniej nieporządku.

Dzięki wpływowi żydowskiej kultury niematerialnej i czynników pozakulturowych architektura posiada swoje charakterystyczne i rozpoznawalne cechy i powyższe stwierdzenie przyjęto jako główną hipotezę badawczą. Cechy te świadczą o istnieniu w latach 1495-1815 architektury i urbanistyki żydowskiej, jako części materialnej kultury żydowskiej, rozwijającej się obrębie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a później⁷, na jej terytorium podzielonym między obcych najeźdźców.

Celem badań jest potwierdzenie przyjętej hipotezy badawczej, w oparciu o dostępne materiały źródłowe, w tym dokumentację fotograficzną oraz wybrane obrazy i ich analizę. W założeniach badawczych przyjęto, że udowodnienie hipotezy o istnieniu architektury i urbanistyki żydowskiej jest możliwe poprzez wykazanie wpływu niematerialnej kultury judaistycznej na przynależną jej przestrzeń, zamieszkałą przez społeczność żydowską. Wykazanie wymienionego wpływu stanowi równocześnie cel teoretyczny – poznawczy pracy badawczej.

Powodem wyboru pola badawczego jest istnienie w europejskim środowisku naukowym poglądu, rozpowszechnionego w opinii publicznej wielu krajów Europy i Azji, że pomimo istnienia architektury typowej dla różnych społeczności i narodów, społeczność żydowska zarówno na terenie swojego państwa, jak i w diasporze nie wniosła znaczącego wkładu w rozwój judaistycznej kultury materialnej w zakresie architektury i urbanistyki.⁸

Wyniki badań, przedstawione w postaci wniosków, w założeniu autora, powinny stanowić zarówno wkład w ogólny, teoretyczny dorobek historii architektury i urbanistyki, jak i przyczynić się, przynajmniej w niewielkim stopniu, do rozwoju polskiej myśli architektonicznej, poprzez wykazanie istnienia logicznych związków przyczynowo – skutkowych, o charakterze kulturowym, za pomocą interdyscyplinarnych, architektonicznych, urbanistycznych, socjologicznych i kulturowych badań przestrzeni.

Metodologia badań

Badania architektury, mając na celu wykazanie istnienia charakterystycznej judaistycznej kultury materialnej w przestrzeni miejskiej kazimierskiego Miasta Żydowskiego, w oparciu o badanie relacji pomiędzy kulturą niematerialną i materialną oraz ujawnienie wpływu czynników zewnętrznych, przeprowadzono w oparciu o:

- wybraną przez autora literaturę z zakresu judaistyki, kultury oraz historii i teorii architektury,
- wybrane źródła archiwalne,
- dzieła sztuki, a w szczególności reprodukcje rycin i obrazów,
- wywiady ze specjalistami w dziedzinie architektury żydowskiej, przeprowadzone przede wszystkim w Turcji,
- wywiady środowiskowe z członkami społeczności żydowskiej⁹ w Polsce i w Turcji.

⁷ Od 1772 do 1918 r. W 1918 dawna Rzeczpospolita Obojga Narodów odzyskała niepodległość jako II Rzeczpospolita i Litwa, czyli odrębne kraje w częściowo innych granicach państwowych.

⁸ Wniosek wyprowadzony na podstawie rozmów w polskim i tureckim środowisku naukowym w marcu i październiku 2013 r. Dla potwierdzenia przedstawionej opinii przeprowadzono badanie ankietowe pracowników naukowych zatrudnionych na stanowisku profesora w Istanbul Kemerburgaz University w Stambule w lutym 2014 r. Na pytanie: *Is there any historical Jewish architecture that brought some achievements to development of modern architecture or town planning* (Czy istniała w przeszłości architektura judaistyczna, która wniosła jakiegokolwiek osiągnięcia do współczesnej architektury lub urbanistyki), 10 ankietowanych (100%) odpowiedziało: „Nie wiem”. Ponadto: publikacja autorstwa architekta i planisty Gerarda Heumanna z dnia 05.05.2015 (Jeruzalem) dostępna na www.jpost.com/Opinion/No-such-thing-as-Jewish-architecture-402192, publikacja autorstwa Paula Goldbergera (Jewish Center of the Hamptons) z dnia 21.08.2011, dostępna na www.paulgoldberger.com/lectures/is-there-a-jewish-architecture/, publikacja autorstwa Rabbiego Abrahama Millgrama (*Synagogues share certain functional interior furnishings, but there is no architectural design or artistic style that characterizes a synagogue*) dostępna na www.myjewishlearning.com/article/synagogue-architecture-and-interior-design/# oraz: Rosenfeld G. D., (2011). *Building After Auschwitz: Jewish Architecture & the Memory of the Holocaust*. New Haven and London: Yale University Press ([...] “there is no such thing as Jewish architecture in a monolithic sense”), streszczenie dostępne na www.bdonline.co.uk/building-after-auschwitz-jewish-architecture-and-the-memory-of-the-holocaust/5030170.article.

⁹ Wywiady w Polsce i w Turcji przeprowadzono także z osobami pochodzenia żydowskiego, posiadającymi świadomy światopogląd w zakresie judaistyki. Ze względu na poglądowy charakter wniosków oraz brak zgody rozmówców, nie zostały one ujęte w niniejszym opracowaniu.

Dla celów badawczych, przyjęto okres istnienia Miasta Żydowskiego w Kazimierzu koło Krakowa. Data początkowa badanego okresu jest tożsama z momentem przeniesienia w 1495 r. Żydów z Krakowa do Kazimierza i utworzenia Miasta Żydowskiego. Datę końcową badanego okresu wyznacza likwidacja autonomii Miasta Żydowskiego w 1815 r., po której Żydzi uzyskali oficjalną możliwość zamieszkiwania zarówno w całym Kazimierzu, jak i w Krakowie.¹⁰ Za symboliczny koniec jego istnienia może być uważane zburzenie muru, oddzielającego dzielnicę żydowską od chrześcijańskiej, w 1819 r.¹¹ Przyczynami wyboru okresu historycznego do badań są:

- założenie możliwości identyfikacji żydowskich czynników kulturowych i pozakulturowych, wpływających na rozwój materialnej kultury żydowskiej na obszarze zachowanym do dziś, co więcej, kulturowo jednorodnym¹²,
  - zagłada żydowskiej kultury na terenie Polski w czasie II wojny światowej, kontynuowana po wojnie, poprzez wypędzenie członków pozostałej przy życiu społeczności żydowskiej.
- Niniejsza praca badawcza jest więc opracowaniem, o charakterze historycznym.

Biorąc pod uwagę charakter badania relacji pomiędzy kulturą niematerialną, a architekturą, w badaniach zastosowano logiczny model zbiorów rozmytych. Rozmytość występuje, gdy nie ma wyraźnych granic, w tym przypadku w zakresie relacji wewnątrz kulturowych¹³ (ponadto, w modelu zbiorów rozmytych pomiędzy stanem 0 (fałsz), a stanem 1 (prawda), rozciąga się szereg wartości pośrednich, które określają stopień przynależności elementu do zbioru). Przyczyną wyboru do prac badawczych logiki zbiorów rozmytych, jest więc brak możliwości zastosowania w badaniach relacji wewnątrz kulturowych modelu matematycznego,¹⁴ gdyż stopień jego komplikacji uniemożliwi uzyskanie wyników, stanowiących podstawę do wyprowadzenia wniosków logicznych, teoretycznych, bądź aplikacyjnych. Zastosowanie modelu matematycznego, ze względu na stopień komplikacji zagadnienia, jest także niewskazane, w przypadku wyodrębnionej analizy wpływu czynników zewnętrznych na kulturę judaistyczną, gdy niektóre z elementów mogłyby do niego należeć, a inne nie.

W badaniach relacji pomiędzy judaistyczną kulturą niematerialną i materialną uwzględniony został zmienny w czasie wpływ czynników zewnętrznych. Warunkuje on nieustanne, bardzo duże zmiany kulturowe społeczności żydowskiej, w obrębie wpływu czynników politycznych, ekonomicznych i prawnych, przy jednocześnie niewielkim stopniu zmian, na polu religijnym. Czynniki zewnętrzne, rozumiane jako pozakulturowe, a wpływające na rozwój kazimierskiego Miasta Żydowskiego podzielono na polityczne ekonomiczne, prawne i społeczne. Ze względu na ich wzajemne przenikanie się oraz wiele współzależności, niektóre z czynników ekonomicznych, dbając o logikę rozumowania, połączono ze społecznymi. Podobnie postąpiono w przypadku czynników politycznych, prawnych,

Ze względu na istnienie w Krakowie i Kazimierzu jedynie nielicznej społeczności żydowskiej, w dużej mierze zasymilowanej ze społeczeństwem polskim, wywiady środowiskowe (w tym – akademickie) przeprowadzono w Krakowie i Stambule. W Stambule istnieje do dziś funkcjonująca sefardyjska wspólnota żydowska, kultywująca rodzime tradycje i obyczaje.

¹⁰ Maria i Kazimierz Piechotkowie, *Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo we Wrocławiu, Wrocław 2008, s. 150-151. Datę nieoficjalną stanowić może również 1800 r., w którym nastąpiła faktyczne zniesienie autonomii kazimierskiego Miasta Żydowskiego.

¹¹ Realna likwidacja autonomii żydowskiej była w rzeczywistości procesem długotrwałym, zauważalnym w licznych wcześniejszych zdarzeniach. Symbolikę zburzenia muru kazimierskiego pod względem znaczenia dla społeczności żydowskiej porównać można do zburzenia muru berlińskiego w 1989 r.; w obu przypadkach proces ten stanowił jedynie symbol dla zachodzących nieustannie procesów społecznych.

¹² Bergman Eleonora, Jagielski Jan, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce: katalog*, Żydowski Instytut Historyczny INB, Warszawa 1996.

¹³ Marek Jabłoński, *Metoda pomiaru kompetencji pracowników w oparciu o logikę zbiorów rozmytych*, [w:] *Organizacja i Kierowanie nr 1* (127), rok 2007, s. 101-103.

¹⁴ Tamże, s. 102.

Jej znaczenie wzrosło od momentu przybycia do Stambułu w XV w.¹⁵ uchodźców z Hiszpanii, Francji i Niemiec. W tym okresie stambulska, w większości sefardyjska społeczność żydowska ze względu na znaczenie i liczebność zajmowała w odniesieniu do całości diaspory, bardzo ważną pozycję, porównywalną z pozycją społeczności żydowskiej w kazimierskim Mieście Żydowskim.

W niniejszej pracy zastosowano zarówno analityczne, jak i syntetyczne ujęcie wybranych problemów badawczych. W ocenie autora, ujęcie analityczne stanowi bazę dla zrozumienia procesów zachodzących na skutek relacji pomiędzy kulturą niematerialną, a materialną oraz wpływem czynników zewnętrznych. Synteza, jest istotna dla uproszczonego przedstawienia tych procesów, co stanowi podstawę do badań porównawczych i stworzenia punktu wyjścia do upowszechnienia wiedzy zdobytej w trakcie badań.

Stan badań w Polsce i w Europie

Problematyka architektury, jako istotnego elementu kultury materialnej oraz złożonych relacji pomiędzy nimi, a kulturą niematerialną jest poruszana w polskiej literaturze stosunkowo rzadko. Ponadto, istnieje stosunkowo niewielka liczba obszernych publikacji, omawiających złożone relacje między kulturą, a architekturą.

Niemniej, powstały opracowania zwarte, częściowo zajmujące się omawianą tematyką. Odnoszą się one, z jednej strony, do problematyki interdyscyplinarnie ujętej historii rozwoju kultury żydowskiej na terenie Polski, w tym Krakowa i Kazimierza, a z drugiej – do zagadnień, dotyczących znaczenia i wartości przestrzeni dla człowieka, w kontekście kulturowym¹⁶. Brakuje, natomiast, całościowych publikacji, omawiających złożone relacje pomiędzy kulturą niematerialną, a architekturą i urbanistyką. Autor, analizując stan badań nad poruszaną w niniejszej publikacji tematyką, wziął pod uwagę publikacje wydane do marca 2014 r., stanowiące reprezentatywne efekty prac badawczych.

Specyfika kultury judaistycznej, w świetle uwarunkowań społecznych, gospodarczych i ekonomicznych, została podjęta jeszcze w okresie przedwojennym, przez znakomitego historyka, naukowca, pedagoga i rabina Majera Bałabana¹⁷. M. Bałaban jest autorem kilkudziesięciu książek o tematyce judaistycznej. Przedstawił w nich kulturę żydowską, wraz z interdyscyplinarnymi uwarunkowaniami jej rozwoju w oparciu o rozległą wiedzę, poszerzoną wieloletnimi studiami w tym zakresie. W opublikowanym na początku lat 30. XX w. wykładzie habilitacyjnym „Kiedy i skąd przybyli Żydzi do Polski” (1931), autor przedstawił w czytelny sposób, ówczesny stan wiedzy, wskazując przyczyny oraz początki pobytu Żydów na terenie Polski. Dwutomowa „Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu” (1931; 1936) jest do tej pory najpełniejszym obrazem wszelkich zagadnień, związanych z życiem codziennym Żydów

¹⁵ Początki obecności diaspory żydowskiej na terenie współczesnej Turcji sięgają III. w. p.n.e. Pozwala to na uznanie terytorium współczesnej Turcji za miejsce nieprzerwanego pobytu najstarszej na świecie zorganizowanej wspólnoty żydowskiej. Na podstawie: Molly McAnailly Burke, *Jewish History in Anatolia. Another Glittering Stone in the Cultural Mosaic*, 1997, www.turkishjews.com z dnia 26.02.2014.

¹⁶ Wydawać się może, że architekturę można wartościować jedynie w odniesieniu do konkretnej kultury, posiadającej własne cechy charakterystyczne, związane z wykorzystaniem przestrzeni wymagania oraz własny system wartości.

¹⁷ Majer Bałaban (1877 – 1942) – polski historyk, naukowiec, pedagog i rabin, współredaktor „Nowego Życia”. W czasie I Wojny Światowej rabin wojskowy w armii austriackiej, współtwórca Instytutu Nauk Judaistycznych, współzałożyciel i rektor Seminarium Rabinicznego Tachkemoni (Wiedza), wykładowca w Wolnej Wszechnicy Polskiej, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, nauczyciel w żydowskim gimnazjum Ascola, pracownik Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Po wybuchu II Wojny Światowej kierownik Wydziału Archiwalnego Judenratu w getcie warszawskim oraz główny rabin w synagodze Nożyków, w 1942 r. najprawdopodobniej popełnił samobójstwo. Autor kilkudziesięciu publikacji o szeroko pojętej tematyce judaistycznej, m.in., w kolejności wydania: *Przegląd literatury historii Żydów w Polsce, Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku, Dzielnica żydowska we Lwowie, Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772 – 1868, Z historii Żydów w Polsce. Szkice i studia, Historia i literatura żydowska, ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce, Bóznice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej, Studia historyczne, Kiedy i skąd przybyli Żydzi do Polski, Zabytki historyczne Żydów w Polsce, Żydzi w Polsce, Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304 – 1868, t. 1., t. 2., Z zagadnień ustrojowych żydostwa polskiego*. Na podstawie: www.yivoencyclopedia.org z dnia 11.03.2014.

kazimierskich i krakowskich poczynając od początku XIV w., opisującym wielowymiarowy, polityczny, ekonomiczny i społeczny kontekst na tle wydarzeń ogólnokrajowych. Publikacja ta, obejmująca także kulturowe aspekty Miasta Żydowskiego, pozostaje istotnym osiągnięciem polskiej literatury z zakresu judaistyki.

Istotną wiedzę z dziedziny życia kulturalnego, społecznego, gospodarczego i politycznego Żydów w Polsce, przynosi przedwojenna publikacja pod redakcją dr Ignacego Schipera, Aryeha Tartakowera oraz Aleksandra Hafftki pt. „Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna” t. 1., t. 2. (1932). Autorzy przedstawili w wyczerpujący i interdyscyplinarny sposób, dzieje Żydów w Rzeczypospolitej, pod zaborami oraz po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Nawet jeśli badany okres obejmuje zwłaszcza kolejne lata istnienia Miasta Żydowskiego w Kazimierzu, w publikacji tej można znaleźć ważne informacje i spostrzeżenia, związane z relacją pomiędzy warunkami społeczno-ekonomicznymi, a zachowaniami członków społeczności żydowskiej.

Ważną, aczkolwiek niewielką objętościowo pozycją wydawniczą, poruszającą kwestię rozwoju budownictwa judaistycznego na terenie Polski jest „Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej” (2008) Marii i Kazimierza Piechotków. Autorzy przedstawiają w nim w czytelny sposób ogólny zarys rozwoju dzielnic żydowskich, w polskich miastach, uwzględniając aspekt urbanistyczny budownictwa sakralnego, poczynając od średniowiecza. Wymieniona publikacja zawiera analizę porównawczą rozwoju dzielnic żydowskich w polskich miastach, stanowiąc w niniejszych badaniach wstępną informację, do identyfikacji wpływu czynników zewnętrznych na rozwój tkanki miejskiej kazimierskiego Miasta Żydowskiego.

Wielopłaszczyznowe relacje pomiędzy miastem, jako żywym przedmiotem kultury, a sztuką przedstawione zostały w publikacji „Miasto w sztuce – sztuka miasta” (2010) pod redakcją Ewy Rewers. Podkreślenie znaczenia sztuki w mieście, zostało połączone przez Autorkę z obrazami bogatej symboliki przestrzeni miejskiej, w ujęciu interdyscyplinarnym. Rewers, uwzględniając aspekty społeczne, leżące u źródeł powstania sztuki, w tym i architektury miasta, wzięła pod uwagę różne punkty widzenia, ukazując miasto przekrojowo, jako żywy, bardzo zaawansowany kulturowo i nieustannie ewoluujący organizm. Publikacja ta odegrała istotną rolę w prowadzonych badaniach relacji kulturowych, szczególnie w zakresie relacji pomiędzy sztuką, a przestrzenią oraz w ustaleniu znaczenia czynnika czasu dla przestrzeni miejskiej.

Istotną publikacją na temat rozwoju urbanistycznego całego Kazimierza oraz ewolucji budownictwa, jest obszerny artykuł autorstwa Bogusława Krasnowolskiego „Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych i programach lokacyjnych miast małopolskich” (2011), zamieszczony w pracy zbiorowej, pod redakcją Stefana Krabatha. Znajdują się w nim przydatne, szczególnie dla badań nad przestrzenią, rezultaty analiz układów wybranych miast małopolskich, w tym Kazimierza. Autor badań wziął pod uwagę informacje, dotyczące początków istnienia założenia miejskiego Kazimierza dla analizy możliwości wystąpienia judaistycznych wpływów kulturowych, jeszcze na wczesnym etapie powstawania miasta. Dzięki tej pracy możliwe jest rozpoznanie źródeł różnic pomiędzy dzielnicami budowanymi w sposób zaplanowany, a dzielnicami wznoszonymi przede wszystkim pod wpływem innych czynników kulturowych.

Jedną z nielicznych pozycji wydawniczych, dotyczących wartości kulturowych architektury, a w szczególności estetyki rozpatrywanej w kontekście kultury europejskiej, stanowi publikacja „Architektura i wartości” (2009) Andrzeja Basisty. Autor rozpatruje wybrane obiekty architektury jako dzieła sztuki, posiadające swoje określone znaczenie, zapisane w formie przestrzennej. Istotnymi, z punktu widzenia badań nad architekturą, są rozważania, związane ze zmianami kryteriów oceny dzieła architektonicznego, jakie zachodziły na przestrzeni wielu stuleci. W prowadzonych badaniach, publikacja ta odegrała ważną rolę, stanowiąc przyczynek do uwzględnienia zróżnicowanego, kulturowego punktu widzenia architektury, przez jej odbiorcę, jako elementu sztuki.

Bardzo ważną pozycję wydawniczą stanowi również anglojęzyczna publikacja „Building Jewish in the Roman East” (2004) autorstwa Petera Richardsona. Opisuje on stan badań nad początkami budownictwa świeckiego i sakralnego na terenie współczesnego Izraela oraz innych terenów, okresowo stanowiących miejsce zamieszkania diaspory w starożytności. Richardson wskazuje na liczne związki pomiędzy kulturą żydowską, a chrześcijańską, szczególnie w odniesieniu do relacji pomiędzy religią, a architekturą. Publikacja dostarcza wskazówek przydatnych w badaniach porównawczych zabudowy żydowskiej w późniejszych wiekach, a także w różnych miejscach. Ponadto, Richardson wykorzystał opisy starożytnych budowli żydowskich, aby rozpoznać znaczenie relacji między warunkami politycznymi i religijnymi, a rozwojem architektury i urbanistyki.

W zakresie badań nad architekturą synagogalną przydatną jest praca zbiorowa pod redakcją Izabeli Rejduch – Samkowej, Jana Samka, Jerzego Z. Łozińskiego i Marii Kałamajskiej - Saeed „Katalog Zabytków Sztuki w Polsce”, vol. 4, „Miasto Kraków”, cz. 6, „Kazimierz i Stradom - Judaica: bożnice, budowle publiczne i cmentarze” (1995). Publikacja zawiera opis architektoniczny wszystkich obiektów sakralnych i użyteczności publicznej krakowskiego Kazimierza i Stradomia. Prawdopodobnie najważniejszą książką, prezentującą architekturę i urbanistykę Kazimierza i jej rozwój od początku istnienia Miasta Żydowskiego w Kazimierzu jest „Cracovia Iudaeorum 3D” (2013), autorstwa Jakimyszyna, Krasnowolskiego, Łukacza, Niemca, Woźniaka, E. Zaitsa, M. Zaits i Zaremska, ze wstępem Dudy. Publikacja zawiera katalog wystawy (pod tym samym tytułem), która odbyła się w Krakowie od 27.06.2013 do 15.04.2014¹⁸. Autorzy skupili się w niej na wyglądzie budynków i krajobrazie Miasta Żydowskiego, a tym samym, na formalnej relacji między tymi elementami w przestrzeni miejskiej.

Podsumowując, literatura europejska, a zwłaszcza polska, zawierają stosunkowo niewiele publikacji, koncentrujących się na tematyce architektury i urbanistyki Miasta Żydowskiego w Kazimierzu w latach 1495-1815. Ponadto, brakuje opracowań analitycznych, które uwzględniałyby, wpływ żydowskiej kultury niematerialnej na aspekty materialne, takie jak wspomniane architektura i urbanistyka. Pomijając wymienione wyżej publikacje, ostatnie kompleksowe badania w tej dziedzinie zostały wykonane przez naukowców żydowskich przed II wojną światową i opierały się na popularnych wówczas metodach badawczych. Z tej przyczyny, niniejsza praca, będąca dostosowanym do wymagań polskiego czytelnika tłumaczeniem anglojęzycznego, wydania z 2015 r.¹⁹ ze zmianami w zakresie metodologii badań²⁰, dotyczy interdyscyplinarnych studiów nad kulturą materialną tej dzielnicy.

¹⁸ Kuratorem wystawy Cracovia Iudaeorum 3D w synagodze Starej w Kazimierzu przy ul. Szerokiej 24 był Eugeniusz Duda.

¹⁹ Tomasz Malec, *Jewish Architecture and Urbanism in the Years 1495-1815: the Jewish City in Casimir, Cracow*, Aracne editrice int.le S.r.l., Rzym 2015.

²⁰ Zmiany w zakresie metodologii badań dotyczą głównie relacji pomiędzy człowiekiem a kulturą i spowodowane są, przede wszystkim, ewolucją rozumienia roli czynnika ludzkiego w procesie tworzenia przestrzeni architektonicznej.

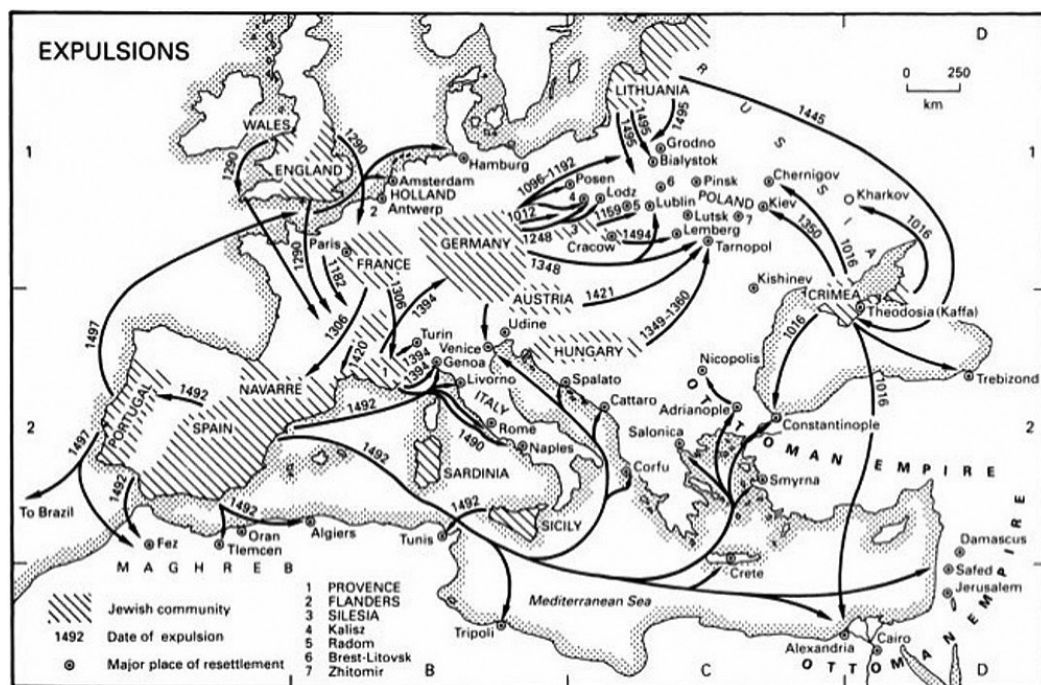

ROZDZIAŁ I

ŚREDNIOWIECZNE OSADNICTWO ŻYDOWSKIE NA TERENIE KRAKOWA I JEGO MIAST POMOCNICZYCH

1. Społeczne, ekonomiczne i polityczne przyczyny migracji Żydów do Polski

Główną przyczyną emigracji Żydów (ryc. 2) były liczne prześladowania, najczęściej o złożonym, społecznym, ekonomicznym i politycznym charakterze. W trakcie kolejnych prześladowań (ryc. 3), do których dochodziło w całej Europie Zachodniej na przestrzeni średniowiecza, Żydzi systematycznie byli zmuszani do migracji, najczęściej w kierunku wschodnim (lub zachodnim w przypadku migracji z Krymu i innych terenów nad Morzem Czarnym).

Ryc. 2. Mapa średniowiecznych migracji społeczności żydowskiej w Europie.

Źródło: 23. Cole Richard, *The Jew Who Wasn't There: Studies on Jews and Their Absence in Old Norse Literature* [plik PDF], praca doktorska, Harvard University, Graduate School of Arts & Sciences, Cambridge 2015. www.dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/23845410/COLE-DISSERTATION-2015.pdf?isAllowed=y&sequence=12 z dnia 14.11.2021.

W 1290 r., na mocy rozkazu wydanego 17 lipca przez króla Edwarda I Długonogiego (1239 – 1307 r.) cała zamieszkująca Anglię, licząca ok. 16.000 osób populacja żydowska została zmuszona do natychmiastowego opuszczenia kraju i pozostawienia części dobytku, przechodzącego na własność państwa²¹. Przyczyną tych wydarzeń był najprawdopodobniej głęboki kryzys finansowy kraju, spowodowany kosztami wypraw krzyżowych. W 1298 r. Żydzi zostali wygnani po raz pierwszy, a po raz drugi w 1337 r. z Bawarii. W 1306 r. to samo spotkało Żydów francuskich. Bezpośrednią przyczyną wygnania były problemy finansowe Francji. Król Ludwik X Kłótnik (1289 – 1316 r.) na mocy wydanego 26 lipca przez siebie aktu, przejął ich majątek, a następnie wyrzucił z kraju na 12 lat. Przejęte nieruchomości zostały sprzedane na aukcjach, a uzyskane z nich dochody zasiliły skarb państwa.

²¹ Maria i Kazimierz Piechotkowie, *Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo we Wrocławiu, Wrocław 2008.

Ryc. 3. Egzekucja Żydów w czasie I Krucjaty, przedstawiona we francuskim wydaniu biblii, ok. 1250 r. Źródło: Bibliothèque Nationale de France.

Ryc. 4. Gök, okręt flagowy Kemala Reisa, który w latach 1490 – 1492 zajmował się transportem Żydów z Hiszpanii na tereny Imperium Osmańskiego; miniatura z okresu osmańskiego. Źródło: Archiwa Topkapı Palace Library w Stambule

Po rozwiązaniu problemu finansowego, jeszcze przed upływem zapisanego w wymienionym akcie terminu w 1315 r., Żydom pozwolono na powrót do Francji.

Ostatecznie Żydów wygnał z Francji w 1394 r. Karol VI Szalony (1368 – 1422 r.). Bezpośrednią, oficjalną przyczyną było posądzenie społeczności żydowskiej o złamanie zawartej z nią umowy. Karol VI Szalony, nakazując Żydom po raz kolejny, przed opuszczeniem kraju, sprzedać wszystkich posiadanych przez nich nieruchomości, jednocześnie anulował wszystkie długi chrześcijan. Podkreślić należy, że pochodzący z wymienionych wyżej państw Żydzi, osiedlali się przejściowo w państwach niemieckich, z których po krótkim czasie również zostali wypędzeni.

Pomiędzy rokiem 1426, a 1496 Żydzi zostali zmuszeni do opuszczenia większości miast niemieckich, m.in.: w 1326 r. Kolonii, 1435 r. Spiry, w roku 1349 Frankfurtu, Moguncji i Kolonii po raz drugi, na skutek oskarżeń o spowodowanie epidemii czarnej, rok później Augsburga, a następnie, w 1450 r., całej Bawarii. W 1458 r. Żydzi musieli opuścić Erfurt, w 1459 r. Wurzburg, w 1493 r. Magdeburg, a ostatecznie, w 1496 r. – wszystkie miasta austriackie²². Stamtąd zmierzali najczęściej do wschodniej lub północno - wschodniej Europy, w przeciwieństwie do Żydów sefardyjskich z Hiszpanii, wyrzuconych przez królów katolickich, Izabelę I Kastylijską (1451 – 1504 r.) i Ferdynanda II Aragońskiego (1452 – 1516 r.) w 1492 r. W tym przypadku ponad 40.000 emigrantów udało się w większości do Imperium Ottomańskiego, na zaproszenie sułtana Bajazyda II (1448 – 1512 r.), który w 1492 r. w celu ich przetransportowania do Imperium Osmańskiego (ryc. 4) wykorzystał swoją flotę. Następnie emigranci zostali osiedleni na terytorium obecnej Turcji, w dużej części w Tesalonikach i Smyrnie (dzis. Izmir)²³.

Ostatecznie, nieliczni już w Europie Zachodniej Żydzi zostali wypędzeni również z Portugalii przez króla Manuela I Wielkiego (1469 – 1521 r.) w 1497 r. na mocy wydanego 5 grudnia aktu, nakazującego konwersję na chrześcijaństwo, bądź opuszczenie kraju.

²² Tamże, s. 26 - 27.

²³ Według innych źródeł, po wypędzeniu z Hiszpanii Żydzi udali się i zarazem dotarli do: Algierii (10.000), Ameryki (5.000), Egiptu (2.000), Francji i Włoch (12.000), Holandii (25.000), Maroka (20.000), europejskiej części Imperium Osmańskiego (90.000), do innych krajów (1.000 osób). W trakcie podróży zginęło ok. 20.000 osób, a ok. 50.000 zdecydowało się przyjąć chrzest i pozostać w Hiszpanii. Pomimo ponaddwukrotnej rozbieżności w ocenie wielkości emigracji Żydów sefardyjskich do Turcji, zauważyć można, w porównaniu do emigracji tureckiej, jedynie niewielką ilość osób, które udały się z Hiszpanii do krajów europejskich, a bardzo małą i trudną do oceny w przypadku Europy Środkowej i Wschodniej. Na podstawie: www.jewishencyclopedia.com z dnia 16.11.2013 r.

Ryc. 5. *Przyjęcie Żydów do Polski A.D. 1096*, obraz olejny Jana Matejki, 1889. Źródło: Muzeum Narodowe w Warszawie – depozyt na Zamku Królewskim.

Głównym powodem kolejnych migracji do Polski były więc liczne pogromy, kradzieże i wreszcie nakazy opuszczenia kolejnych państw, dotyczące aszkenazyjską i sefardyjską społeczność żydowską w średniowiecznej Europie Zachodniej. Zaznaczyć należy, że powody wymienionych prześladowań miały z reguły tło społeczne i ekonomiczne, a aspekty religijne były traktowane tylko i wyłącznie narzędziowo.

Migrujący do Polski Żydzi (ryc. 5) pochodzili najczęściej bezpośrednio lub pośrednio z Niemiec, Austrii i Czech, licząc w tym i wcześniej przybyłych do tych krajów uciekinierów z Francji i Anglii, oraz w małej ilości, szczególnie pod koniec XV w., z Hiszpanii bądź Portugalii (Żydzi sefardyjscy).

Wynika więc, że to przede wszystkim Żydzi aszkenazyjscy, przybyli z Niemiec do Polski organizowali życie społeczne i kulturowe w nowym miejscu pobytu. Żydzi niemieccy przyczynili się więc w największej mierze, do uregulowania wielopłaszczyznowych relacji ze społeczeństwem polskim, od początku procesu osiedleńczego na ziemiach polskich. Największa z fal imigracyjnych, zasadniczo wpływająca na znaczenie społeczności Żydów w przestrzeni polskich miast, miała więc miejsce w XV w. Istotną rolę, zwłaszcza na polu handlowym, odegrali także Żydzi imigrujący do Polski nie przymusowo, lecz dobrowolnie, między innymi z Imperium Osmańskiego, Palestyny lub z Krymu.

Można założyć, że przybywający do Polski Żydzi, z powodu powtarzających się prześladowań znajdowali się, wcześniej lub później, w zasadniczo trudnej sytuacji społecznej i ekonomicznej, wymagającej o ile nie pomocy, to przynajmniej postawy neutralnej. ze strony władcy państwa, stanowiącego cel emigracji.

Jednocześnie, ze względu na swoją wszechstronną wiedzę, doświadczenie oraz umiejętność nauki, Żydzi, a szczególnie osoby pochodzące z najwcześniejszych fal emigracyjnych lub

przybyłe do Polski w celach handlowych i posiadające zasoby finansowe oraz międzynarodowe kontakty handlowe, stanowili dla króla oraz warstw rządzących niezwykle cenny nabytek. Byli oni zarówno źródłem wielu, bardzo przydatnych dla funkcjonowania państwa informacji, jak i wsparcia ekonomicznego, w postaci kredytów.

2. XI – wieczne osadnictwo żydowskie na terenie Krakowa

W samym Krakowie Żydzi przebywali na pewno już w drugiej połowie XII w., tworząc własną gminę wyznaniową. Najprawdopodobniej, według J. Wyrozumskiego, rozpoczęli osiedlanie się wcześniej, ponieważ po prześladowaniach w miastach niemieckich, francuskich²⁴ i w Pradze, związanych z atmosferą społeczną, a następnie pochodem pierwszej wyprawy krzyżowej (1096 - 1098 r.) część Żydów uciekła na Węgry²⁵ i do Polski, nie omijając stolicy w Krakowie.²⁶ Istotnym jest, iż opuszczając Czechy²⁷, zabroniono Żydom wzięcia ze sobą większego majątku niż ten, z którym do tego państwa przyjechali. W praktyce oznaczało to konfiskatę prawie wszystkich dóbr, poza niewielką ilością niezbędnego do przeżycia zboża²⁸. Podobne stanowisko, w kwestii początku działalności osiedleńczej, zajmują M. i K. Piechotkowie, opierając się na źródłach, z których wynika, iż w Krakowie już w połowie XI w. funkcjonował sąd żydowski, a sto lat później zorganizowana gmina²⁹.

Początkowo kolonia kupców żydowskich lokowała się, najprawdopodobniej, w pobliżu wzgórza wawelskiego, w osadzie rzemieślniczo - handlowej Okół³⁰, aczkolwiek aż do dzisiaj nie ustalono jej dokładnego położenia. W skład kolonii wchodziło zapewne kilka drewnianych budynków, a w jednym z nich znajdowała się izba, przeznaczona do odprawiania modlitw³¹. W Krakowie, podobnie jak w innych miastach, Żydzi w tym czasie zajmowali z reguły niewielkie tereny, tuż obok zamków lub w obrębie murów miejskich.

Z powyższych rozważań wynika, iż pierwsi Żydzi przybyli do Polski, w tym i do Krakowa, stanowiącego od ok. 1000 r. siedzibę biskupstwa, a od 1041 r. główny ośrodek władzy w kraju³², z dwóch kierunków: zachodniego i (prawdopodobnie) wschodniego. Z punktu widzenia badań nad rozwojem osadnictwa żydowskiego w Polsce najważniejszym jest, że to właśnie Żydzi, przybývający z Europy Zachodniej, a bezpośrednio z państw niemieckich, Czech i Węgier wnieśli ze względu na swoją liczbę oraz doświadczenie, największy wkład kulturowy w jego rozwój i становienie wszelkiego typu praw.

²⁴ Szacuje się, iż w wyniku prześladowań, związanych z I wyprawą krzyżową zginęła jedna trzecia Żydów, zamieszkujących terytorium niemieckie i północną Francję. Powodem prześladowań było przekonanie społeczeństwa, iż „naprawę” świata należy zacząć we własnym domu, a tu za głównego „wroga” Boga uznano właśnie Żydów.

²⁵ Majer Bałaban, *Kiedy...*, s. 8.

²⁶ Jerzy Wyrozumski, *Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich*, pod red. Janiny Bieniarzówny i Jana M. Małeckiego, Wydawnictwo Literackie Kraków, Kraków 1992, s. 141, za: Kosmas, *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, Monumenta Germaniae Historica - Scriptores rerum Germanicarum. Nova series, t. 2., wydawnictwo B. Bretholz, Berlin 1923, s. 166.

²⁷ Ubóstwo Żydów, uciekających z Czech w największych falach w latach 1098, 1161 i 1187 r. potwierdza opinia rab. Eljezera ben Izaaka z 1200 r., dotycząca zarówno sytuacji materialnej, jak i duchowej Żydów czeskich. Na podstawie: Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna, praca zbiorowa pod red. Dr Ignacego Schipera, Dr Aryeha Tartakowera oraz Aleksandra Hafftki, t. I, nakładem wydawnictwa „Żydzi w Polsce odrodzonej”, Warszawa 1932, s. 23.

²⁸ Majer Bałaban, *Kiedy...*, s. 8.

²⁹ Maria i Kazimierz Piechotkowie, *Krajobraz...*, s. 12.

³⁰ Okół - osada rzemieślniczo - handlowa, położona po południowej stronie Krakowa, pełniąc funkcję podgrodzia dla grodu wawelskiego. W XIV w., włączona do Krakowa, prawdopodobnie wcześniej, przez krótki czas posiadająca prawa miejskie. Na podstawie: *Encyklopedia Krakowa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa - Kraków 2000, s. 692-693.

³¹ Maria i Kazimierz Piechotkowie, *Krajobraz...*, s. 14 - 15.

³² W 1038 r. książę czeski Brzetysław I (? - 1055 r.) najechał Polskę. Zniszczywszy główne ośrodki miejskie Wielkopolski, książę zrezygnował ostatecznie z praw do tronu polskiego dopiero na mocy układu w Ratybonie w 1041 r., zawartego z Kazimierzem I Odnowicielem (1016 - 1058 r.). Na podstawie: Gerard Labuda, *Słownik starożytności słowiańskich: encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1961, s. 167-168. Wynika z tego, iż przeniesienie ośrodka ówczesnej władzy książęcej z Gniezna do Krakowa odbyło się między innymi na skutek dokonanej przez czeskie wojska Przemyślidów spustoszenia dotychczasowej stolicy Polski.

3. Osadnictwo żydowskie w Kazimierzu XIV i XV wieku

Według S. Świszczowskiego, w Kazimierzu w XIV w. przebywały tylko dwie rodziny żydowskie³³. Ze względu na potwierdzoną w roku 1389 r. nazwę Bramy Żydowskiej, J. Wyrozumski twierdzi jednak, że Żydów na terenie miasta powinno być znacznie więcej³⁴; uważa on, iż stosunkowo nieliczna gmina żydowska, istniała najprawdopodobniej w Kazimierzu już pod koniec XIV w.³⁵ Nie posiadamy jednak żadnych informacji o procesach asymilacyjnych, zachodzących w tym czasie. Być może, z powodu dużej odrębności kulturowej, procesy te nie miały w ogóle miejsca. Ze względu na stosunkowo niewielką liczbę, Żydzi nie stanowili też ówczesnie w Kazimierzu, w przeciwieństwie do Krakowa, poważnej konkurencji ekonomicznej dla żadnej z warstw społecznych. Istnieją natomiast wzmianki, o istnieniu łaźni żydowskiej w późniejszym okresie, w 1485 r. oraz *Circulus Iudaeorum* w 1488 r., potwierdzające obecność Żydów w Kazimierzu w tym okresie. Niewątpliwie jednak, nieliczni jeszcze w tym czasie Żydzi, mieszkali wśród chrześcijan, nie mieli więc na pewno żadnego wpływu na rozwój miasta w aspekcie urbanistycznym.

Sytuacja uległa diametralnej zmianie po pożarze Krakowa w nocy między 29, a 30 czerwca 1494 r., gdy pożar objął obszar między ulicami Szewską i Mikołajską. O spowodowanie pożaru, który pochłonął znaczną część majątku zarówno polskiego, jak i żydowskiego, mieszczanie oskarżyli Żydów. Jeszcze w trakcie pożaru doszło do licznych napadów na Żydów i grabieży ich mienia. Niestety, nie zostały zachowane z tego okresu księgi miejskie Krakowa³⁷, ani relacje kronikarzy, w tym Długosza³⁸, co poważnie utrudnia dokładne odtworzenie i ocenę wydarzeń, które miały miejsce już po pożarze. Istotna jest informacja, iż brakuje dokumentów tylko i wyłącznie z tego okresu, co może świadczyć o próbach ukrycia faktów, niewygodnych dla władz miejskich.

Wiadomo jednak, że na skutek wymienionego oskarżenia o podpalenie, doszło do poważnych zamieszek antyżydowskich. Spowodowało to reakcję króla Jana Olbrachta (1459 – 1501 r.), który w celu rozwiązania problemów trudnej koegzystencji polsko – żydowskiej w Krakowie³⁹ postanowił rok po pożarze, czyli w 1495 r., przenieść pozostałych Żydów, wraz z resztką majątku na teren krakowskiego miasta pomocniczego - Kazimierza.

Zubożali przez pożary i zamieszki członkowie gminy żydowskiej zostali zmuszeni, do założenia na niezabudowanym terenie miejskim nowej bazy mieszkaniowej. Co więcej, przynajmniej formalnie, król pozbawił Żydów prawa handlu w Krakowie⁴⁰, odcinając tym samym ich główne źródło dochodów. Działania te miały znaczny wpływ na ograniczony i stosunkowo powolny rozwój terytorialny Miasta Żydowskiego.

Przymusowe przeniesienie Żydów z Krakowa do Kazimierza, a ściślej na teren byłej wsi o nazwie Bawół, wcześniej włączonej w obręb tego miasta pomocniczego, stanowiło dla nich, niewątpliwie, poważny cios społeczny i ekonomiczny, przyczyniając się do znacznego pogorszenia standardu życia. Z drugiej strony, nowe miejsce, umożliwiło krakowskiej gminie żydowskiej przetrwanie.

³³ Stefan Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1981, s. 182.

³⁴ Jerzy Wyrozumski, *Dzieje...*, s. 320.

³⁵ Tamże, s. 247.

³⁶ Jeżeli rzeczywiście w tym okresie istniała w Kazimierzu gmina żydowska, to musiała być również o wiele słabsza ekonomicznie od gminy krakowskiej.

³⁷ *Księgi Miejskie Krakowa* (Łac. Alba Civilia) - średniowieczne księgi pisane po łacinie, opisujące działalność władz miasta. Obecnie są jednym z najważniejszych źródeł informacji o życiu w Krakowie. Podobne księgi powstały dla wszystkich miast w Polsce.

³⁸ Przyczyny tegoż stanu rzeczy upatrywać można w poparciu przez Długosza polityki kanclerza Zbigniewa Oleśnickiego (1389 – 1455 r.), który prezentował poglądy zdecydowanie antyżydowskie. Na podstawie: www.jewishvirtuallibrary.org z dnia 11.10.2013.

³⁹ W ciągu XV w. w Krakowie doszło do kilku poważnych wystąpień przeciwko Żydom, m.in. w latach 1407, 1455, 1477 oraz w roku 1494. Na podstawie: *Atlas historii Żydów polskich*, praca zbiorowa pod red. Witolda Sienkiewicza, Demart S.A., Warszawa 2010, s. 56.

⁴⁰ W praktyce zakaz ten nie był ściśle przestrzegany. W Krakowie Żydzi posiadali liczne sklepy, które zakładano w domach należących do mieszczan. Jednak, według Ludwika Gumpłowicza, wieczorami musieli wracać do Kazimierza. Na podstawie: Gumpłowicz Ludwik, *Prawodawstwo polskie względem żydów*, nakładem księgarni J.M. Himmelblaua, drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1867.

4. Urbanistyka średniowiecznego Kazimierza

Urbanistyczne założenie Kazimierza, jako południowego miasta pomocniczego⁴¹ Krakowa powstało, według J. Wyrozumskiego, po roku 1340⁴², po lokacji miasta na prawie mieli magdeburskim 27 lutego 1335 r. Na mocy przywileju lokacyjnego radę miasta mieli wybierać mieszkańcy, natomiast wybór wójta, leżał w gestii króla. Mieszkańcy otrzymali też prawo użytkowania rzek, w odległości do jednej mili od jego granicy oraz organizacji targów, w każdy piątek.

Kazimierz został zaplanowany w oparciu o zgeometryzowany układ urbanistyczny. Składający się z dziewięciu prostokątnych pól, symetryczny układ Kazimierza, oparty na sznurze (150 stóp) i stopie (ok 30 cm) posiada proporcje 12 x 9. Proporcje rynku wynoszą, odpowiednio, 4 x 3, przy stosunku pomiędzy powierzchniami rynku i całego układu 1 : 9⁴³. Regularność ta wskazuje na brak przeszkód w jego wytyczeniu, a więc, między innymi, brak zabudowy murowanej. Niewielkie nieregularności przedstawionego układu wynikają zarówno z nawiązania do przebiegu Wisły, jak i Starej Wisły.

Większe odstępstwo od tego układu występuje w części wschodniej Kazimierza, w okolicy wsi Bawół, spowodowane być może, istniejącymi ówczesznie na tym terenie mokradłami i zbiornikiem wodnym. Oś średniowiecznego miasta stanowiła droga, prowadząca z Wawelu do Wieliczki. Droga ta przebiegała zachodnim obrzeżem rynku. Ratusz w Kazimierzu powstał najprawdopodobniej zaraz po lokacji, a co najmniej od 1387 r. przylegały do niego od południa sukienice⁴⁴.

Pierwsze wzmianki o istnieniu systemu obronnego Kazimierza pochodzą z Ksiąg radzieckich kazimierskich, zachowanych od roku 1369 i odnoszą się do remontów bram; brak natomiast informacji o tym, czy system obronny był murowany, czy też drewniano – ziemny.⁴⁵

Bram było, według autora Kroniki katedralnej krakowskiej, ówczesznie siedem (Brama Krakowska (d. Gliniana; ryc. 6) – prowadząca przez most nad „starą Wisłą”, do drogi na Wawel; Brama Solna – lokalizowana na tej samej osi, od wylotu ul. Krakowskiej, przez most na Wiśle, na południe; Brama Skawińska (ryc. 7) – położona w pobliżu istniejącego do 1657 r., a następnie spalonego przez wycofujących się z miasta Szwedów, mostu skawińskiego⁴⁶, zamykała ul. Skawińską (dawniej zwaną ul. Jakuba); brama św. Stanisława – prowadząca na most św. Stanisława, zlokalizowany obok Skałki, stanowiącej część Kazimierza, lecz położonej poza murami; Brama Bydłęca – znajdująca się przy targu bydłęcym, w okolicy kościoła św. Wawrzyńca i również prowadząca w stronę mostu na Wiśle.

⁴¹ Drugim miastem pomocniczym Krakowa, zlokalizowanym po stronie północnej był Kleparz. Co istotne, w dostępnych autorowi źródłach, nie ma żadnych informacji na temat istotnej obecności Żydów na tym terenie. Na podstawie: Franciszek Leśniak, Król i jego miasta w województwie krakowskim (od wieku XVI do pierwszej połowy XVIII), [w:] Dwór a kraj. Między centrum, a peryferiami władzy, praca zbiorowa pod red. Ryszarda Skowrona, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2003, s. 148.

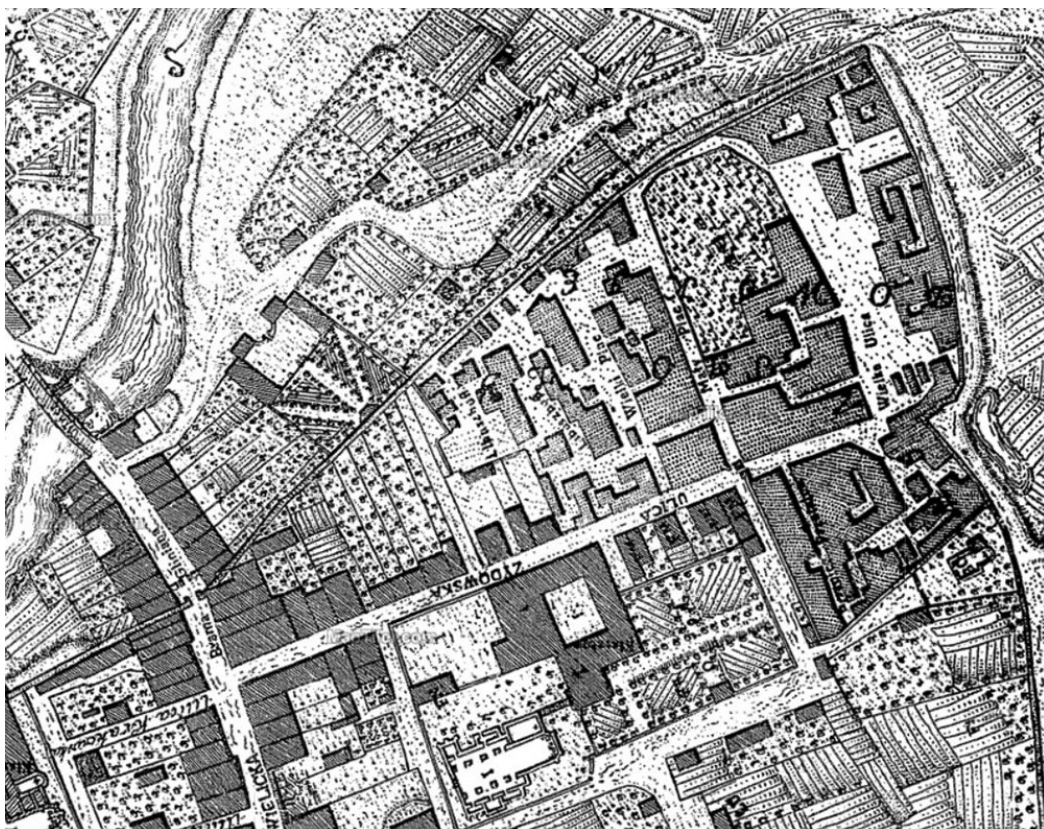
⁴² Jerzy Wyrozumski, *Dzieje...*, s. 246,

⁴³ Bogusław Krasnowolski, *Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych i programach lokacyjnych miast małopolskich*, [w:] Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy, praca zbiorowa pod red. Stefana Krabathra, *Vratislavia Antiqua*/13, Wrocław 2011, s. 165-166, 169.

⁴⁴ Bogusław Krasnowolski, *Z badań...*, s. 170.

⁴⁵ Najnowsze wyniki badań archeologicznych z 2016 roku dowodzą, że na terenie przylegającym do Starej synagogi i muru miejskiego Kazimierza już w XIV wieku doszło do celowej niwelacji śladów starszej, XIII - wiecznej zabudowy wsi Bawół, co musiało mieć bezpośredni związek z budową, a następnie naprawą drewnianej palisady w XIV wieku, odkrytej w tym miejscu. Źródło: Dariusz Niemiec, Stara Synagoga z krakowskiego Kazimierza w świetle badań archeologicznych z lat 2014–2016, *Krzysztofory, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa* 35, Kraków 2017.

⁴⁶ Po spaleniu mostu brama prowadziła do krótko istniejącej przeprawy promowej.

Ryc. 6. Plan kazimierskiego Miasta Żydowskiego z widocznymi Bramą Glinianą i prowadzącą do niej Ulicą Wielicką, Ulicą Żydowską, Wielkim Placem oraz Wielką Ulicą (obecnie ulicą Szeroką). Fragment mapy Krakowa z 1785 r.
Źródło: www.stareplanymiast.pl z dnia 15.06.2021.

Brama Żydowska, poświęcona w 1389 r., była prawdopodobnie lokowana, w pobliżu zbiegu ul. Miodowej oraz Szerokiej, wychodząc na drogę, biegnącą najpewniej w kierunku w stronę mostu, niepoświęconego jednak przez źródła; Brama Szewska – stanowiąca zakończenie ul. Szewskiej, lokowanej jako droga prostopadła do ul. Paulińskiej)

Ryc. 7. Wytyczona jeszcze w 1355 r. na planie lokacyjnym Kazimierza Brama Skawińska, widoczna wraz z fragmentami mocno zniszczonych murów miejskich na rycinie J. Wojnarowskiego.
Źródło: www.wawel.net z dnia 03.11.2013.

Według S. Świszczowskiego, jeszcze w trakcie życia Kazimierza III Wielkiego (czyli przed rokiem 1370), rozpoczęto budowę murów miejskich Kazimierza wraz z narożnymi basztami i pierwszymi czterema, z wymienionych wyżej bram (czyli Krakowską, Solną, Skawińską i św. Stanisława)⁴⁷. W skład systemu obronnego miasta wchodziły również wybudowane na początku XV w. fosy, znajdujące się najprawdopodobniej wszędzie tam, gdzie istniejące już mury miejskie nie dochodziły bezpośrednio do rzeki. Zarys całego systemu obronnego miasta widać jeszcze na planie kołtąjowskim, ponieważ do przedstawionego układu urbanistycznego pasują poszczególne, wymienione wyżej bramy⁴⁸. Poza systemem obronnym, a w obrębie Wisły i Starej Wisły, pozostawały tereny po stronie wschodniej i północnej Kazimierza, z cegielnią i folwarkiem Dajwór włącznie.

Najwcześniejsze informacje o wsi Bawół, znajdującej się ówczynie po północno - wschodniej stronie Kazimierza (ryc. 8), lokowanej w latach 70. XIII w., a powstałej najprawdopodobniej jeszcze w XII w. pochodzą z 1198 r. i dotyczą przekazania wsi przez Andrzeja Gryfitę Zakonowi Kanoników Regularnych Stróżów Grobu Chrystusowego (bożogrobcom), z Miechowa. Według Długosza, w 1276 r. w Bawole powołano parafię; znajdujący się na terenie wsi kościół św. Wawrzyńca jest natomiast poświęcony źródłowo dopiero w 1322 r. W kolejnych latach wieś zmieniała właścicieli, aż ostatecznie została posiadłością królewską.

W 1340 r. wieś została przekazana przez króla, Kazimierzowi, a jego lokacja nastąpiła pięć lat wcześniej. Warto zaznaczyć, iż przez kolejne stulecia nazwa „Bawół” używana była dla określenia terenów rolniczych, znajdujących się po wschodniej stronie Kazimierza, już poza obrębem murów miejskich.⁴⁹ Na podstawie powyższych informacji można założyć, że:

wieś Bawół została włączona w obręb Kazimierza przed otoczeniem miasta obronnym murem kamiennym z bramami, z czego wynika, że powstały one dla obrony Kazimierza, wraz z inkorporowaną wsią. Możliwe, że wcześniej Kazimierz posiadał obwarowania ziemne, drewniane, bądź ziemno - drewniane, nie obejmujące terenu wsi Bawół, w oparciu o które rozpoczęto realizację budowy murów o mniejszym obwodzie, z czterema, a nie siedmioma bramami, • najpierw dokonano lokacji Kazimierza oraz zaplanowania układu urbanistycznego Kazimierza, nie obejmującego swoim zasięgiem włączonej w obręb murów miejskich wsi Bawół, a dopiero później powstała w mieście gmina żydowska, mogąca w skoordynowany sposób wpłynąć na kształt urbanistyki Miasta Żydowskiego, • ze względu na lokalizację Bramy Żydowskiej, jej członkowie mieszkali w pobliżu lub na terenie wsi Bawół.

Według M. Bałabana, na przełomie XV i XVI w. Miasto Żydowskie zajmowało czworobok, wytyczony ulicami Józefa i Bożego Ciała oraz murami miejskimi, przebiegającymi dzisiejszymi ulicami Miodową i Dajwór. U wylotu ulicy Józefa, tuż obok murów miejskich, mieściła się (i mieści do dzisiaj) synagoga, przed którą rozpościerał się plac, zwany „Wielką Ulicą” (obecnie ul. Szeroka), koncentrujący funkcje handlowe. Na Wielkiej Ulicy stały kramy oraz jatki rzeźnicze. Przy synagodze urzędował kahał oraz sąd żydowski. Po drugiej stronie Wielkiej Ulicy znajdował się niewielki cmentarz. Główną arterią komunikacyjną Miasta Żydowskiego, w tym okresie, była ul. Sukienników, następnie zwana Żydowską (obecnie ul. Józefa). U wylotu ul. Sukienników znajdowała się brama (tzw. Brama Żydowska), przez którą Żydzi wychodzili do chrześcijańskiej części Kazimierza.⁵⁰ W celu przedostania się do Krakowa, Żydzi zmuszeni byli przejść ul. Sukienników do Bramy Żydowskiej, ul. Wielicką do dojść do Bramy Glinianej, przez most na Starej Wiśle dostać się na Stradom, przejść Stradom aż do rzeki Rudawy, przekroczyć most na Rudawie i wejść na teren miasta, u wylotu ul. Grodzkiej, przez Bramę Grodzką (zwaną Bramą Żłotników).⁵¹

⁴⁷ Stefan Świszczowski, *Miasto...*, s. 71 - 74.

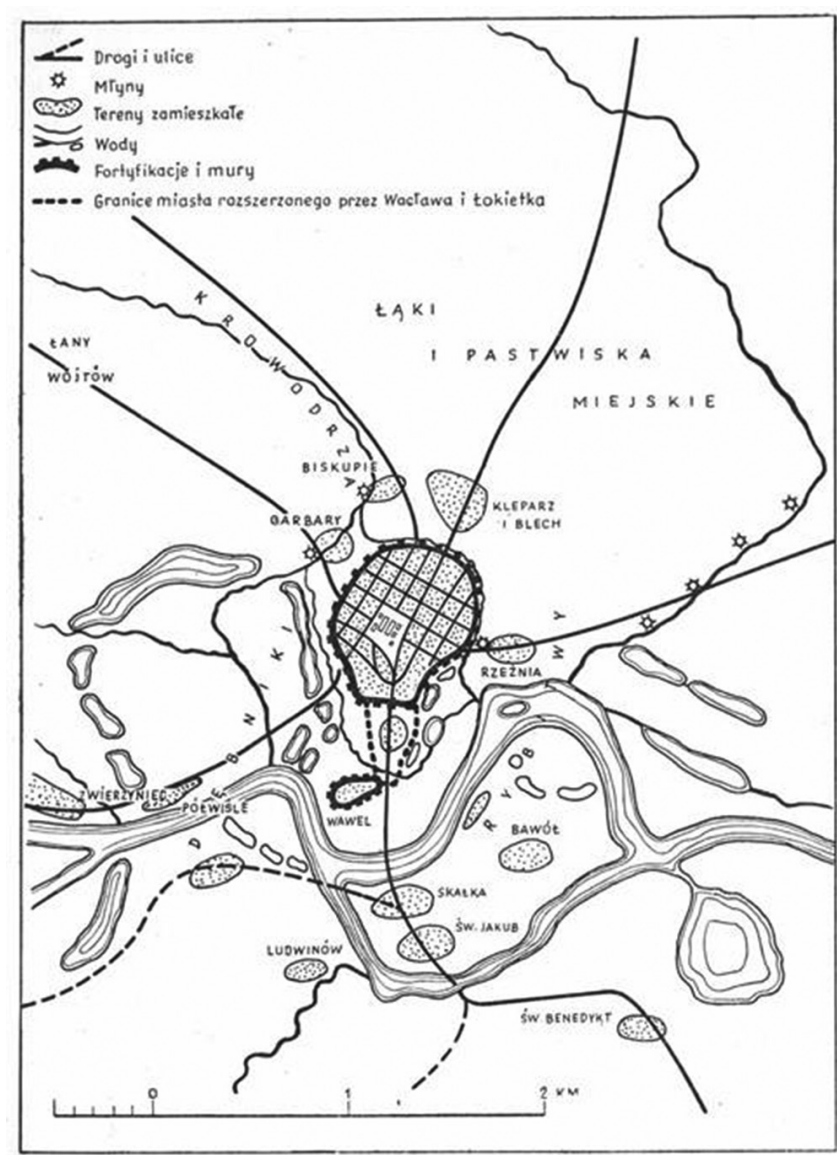
⁴⁸ Jerzy Wyrozumski, *Dzieje...*, s. 250.

⁴⁹ Tamże, s. 244-251.

⁵⁰ Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304 - 1868*, t. I, 1304 - 1655, „Nadzieja” Towarzystwo Ku Wspieraniu Chorej Młodzieży Żydowskiej Szkół Średnich i Wyższych w Krakowie, Kraków 1931, s. 96.

⁵¹ Tamże, s. 96-97.

Ryc. 8. Polokacyjny Kraków, wraz z terenami przyszłego Kazimierza, według J. Mitkowskiego – widoczna hipotetyczna lokalizacja wsi Bawół. Źródło: www.wawel.net z dnia 26.04.2013.

5. Uwarunkowania powstania Miasta Żydowskiego

Wieś Bawół, zamieszkała przez członków społeczności żydowskiej, pozostawała obok kościoła Na Skalce, kościoła św. Jakuba oraz kościoła św. Wawrzyńca wraz z przyległościami, jedynym terenem w obrębie murów miejskich Kazimierza, nieobjętym regularnym układem urbanistycznym.⁵² Na terenie tym, znajdowało się najprawdopodobniej jedynie kilka nieukończonych budynków. Możliwe, że stanowiły one budynki, mające przed umieszczeniem w Kazimierzu Żydów, wejść w skład Akademii Krakowskiej. Otrzymany przez gminę żydowską obszar od strony północnej i wschodniej graniczył bezpośrednio z murem miejskim, od strony południowej, z murem terenu kościelnego, a jedynie od zachodu z miastem chrześcijańskim, zajmującym wówczas kilka razy większy teren.

Wynika z tego, iż Miasto Żydowskie (łac. *Oppidum Iudaeorum*) w ówczesnie podkrakowskim Kazimierzu, utworzone przez nielicznych Żydów kazimierskich oraz Żydów pochodzących z Krakowa, powstało w 1495 r. na terenie mało atrakcyjnym, ponieważ ukształtowanym pierwotnie jako wiejski, nieobjęty w planie regularnego układu urbanistycznego miasta.

Niewątpliwymi zaletami Miasta Żydowskiego były jednak zarówno krótka granica z miastem chrześcijańskim, jak i bezpośredni dostęp do bramy miejskiej, nazwanej wzorem innych miast Bramą Żydowską⁵³. Biorąc pod uwagę piętnastowieczne prześladowania, zakończone przeniesieniem Żydów do Kazimierza, zalety te przyczyniały się do stworzenia dla społeczności żydowskiej znacznie bezpieczniejszych warunków życia niż w samym Krakowie. Istotnym jest, że wcześniejsze, zorganizowane napady na społeczność żydowską, spowodowały konieczność odgrodzenia się w obrębie Kazimierza drewnianym płotem jeszcze pod koniec XVI w., a następnie, poczynawszy od roku 1627 budowanym kamiennym murem. Co istotne, inicjatorem budowy murów był prepozyt konwentu Kanoników Regularnych Laterańskich, Marcin Kłoczyński⁵⁴.

Ponadto, społeczność żydowska zaczęła tworzyć niewielkie oddziały samoobrony, które mogły zapewnić jej bezpieczeństwo, przynajmniej w obrębie Miasta Żydowskiego. Te środki obrony były wystarczające w przypadku małych tumultów, natomiast w przypadku dezorganizacji życia społecznego, w trakcie wojen, nie były w stanie ochronić członków gminy żydowskiej.

Można jednak przyjąć, że możliwości obronne Miasta Żydowskiego przez cały okres jego istnienia pozostawały na stosunkowo niskim poziomie, szczególnie wzięwszy pod uwagę stan techniczny otaczających je z dwu stron murów miejskich Kazimierza (fot. 1), a przede wszystkim ich wysokość (fot. 2). Pomimo wielu inspekcji, do zewnętrznych murów obronnych miasta często dobudowywano różnego typu obiekty, znacznie zmniejszając ich walory obronne. W tej sytuacji jedyną realną możliwością obrony przed atakiem z zewnątrz, zgodnie z założeniami polityki obronnej państwa, było obsadzenie murów miejskich przygotowanymi do tego celu i wyposażonymi w broń mieszczanami kazimierskimi lub regularnym wojskiem.

⁵² Na podstawie: Bogusław Krasnowolski, *Z badań...*, s. 165-166.

⁵³ Nazwę Żydowska Brama, odnoszącą się do Kijowa w 1037, r. poświadcza A. Sołżenicyn; brama ta sąsiadowała ze Żłotą Bramą. Na podstawie: Aleksander Sołżenicyn, *Dwieście...*, s. 12, [za:] *Kratkaja Jewriejskaja Encikłopedija*, t. 4, s. 253.

⁵⁴ *Atlas historii...*, s. 94.

Fot. 1. Zachowana do dzisiaj część średniowiecznych kazimierskich murów obronnych, wykonanych z wapienia jurajskiego, osłaniająca Miasto Żydowskie; za murami widoczna synagoga Stara (fot. E. Malec – Wysocka).

Fot. 2. Fragment średniowiecznych kazimierskich murów obronnych przy synagodze Kupa, od strony ul. Warszawera; widoczna proporcja pomiędzy wysokością murów, a otaczającymi je budynkami, wskazująca na niewielkie walory obronne systemu obronnego Kazimierza (fot. E. Malec – Wysocka).

Z powyższego wynika, że o ile społeczność Miasta Żydowskiego była w stanie obronić się przed lokalnymi zamieszkanymi, to już w przypadku ataku regularnych, obcych wojsk, bez polskiego wsparcia nie miała takiej możliwości, co potwierdziły wydarzenia z okresu najazdu szwedzkiego, w II połowie XVII w.

Stworzenie dzielnicy żydowskiej, w dużej mierze przenosiło też odpowiedzialność za zapewnienie bezpieczeństwa z króla i arystokracji na samych Żydów, zmuszonych do zadbania o przestrzeganie wyznaczonych granic Miasta Żydowskiego. Rozwiązywało to problem skomplikowanych relacji mieszczaństwa z krakowską gminą żydowską. Równocześnie, unikając konfliktu z mieszczaństwem, król, arystokracja i uboższa szlachta dalej mogli korzystać z handlu i usług, świadczonych przez Żydów. Dotyczy to szczególnie handlu tańszymi, niż w przypadku mieszczaństwa krakowskiego, towarami, a także usług specjalistycznych, między innymi bankierskich i zarządczych, wymagających fachowych kwalifikacji i dużej wiedzy.

Zauważyć jednak należy, że sytuacja ekonomiczna Żydów uległa pogorszeniu. Zubożałych na skutek pożaru i rabunków członków gminy żydowskiej zmuszono do stworzenia nowej bazy mieszkaniowej, na słabo zurbanizowanym terenie⁵⁵. Ponadto, przynajmniej oficjalnie, pozbawiono Żydów prawa handlu w Krakowie⁵⁶, tym samym odcinając im jedno z głównych źródeł dochodów. Działania te znalazły widoczny skutek w rozwoju Miasta Żydowskiego.

6. Rozwój terytorialny Miasta Żydowskiego w XVI i XVII w.

Napływ nowej ludności spowodował pierwsze próby osiedlania się Żydów wraz z budową domów i składów handlowych, w pozostałej części Kazimierza, poza Miastem Żydowskim. Pomimo sprzeciwu kazimierskiego magistratu, sporządzony z przyczyn fiskalnych spis domów z roku 1550 wykazuje poza Miastem Żydowskim wiele domów, pozostających własnością żydowską, a także żydowski szpital dla ubogich; dawniejsza ul. Sukienników nosi już w tym okresie nazwę Platea Judaeorum.⁵⁷ Jeszcze wcześniej, bo w roku 1533 roku, gmina żydowska zakupiła kawałek gruntu pod nowy cmentarz, jednak transakcja ta nie została zatwierdzona przez kazimierski magistrat⁵⁸.

W czerwcu 1553 r., na skutek przeludnienia i związanego z nim poważnego konfliktu pomiędzy Żydami kazimierskimi przybyłymi do Kazimierza, a wygnanymi w 1541 r. z Pragi Żydami czeskimi, podpisano umowę z magistratem, dotyczącą poszerzenia Miasta Żydowskiego.

⁵⁵ Wyłączywszy istniejące na tym terenie, według niepotwierdzonych źródłami archiwalnymi opinii, fundamenty bądź fragmenty budynków Krakowskiej Akademii. Na podstawie: Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, t. I, s. 73-74. O posadowieniu Synagogi Starej na gruntach, na których wcześniej rozpoczęto budowę obiektów Akademii Krakowskiej wspominają także M. Czuma i L. Mazan, na potwierdzenie tego faktu przytaczając postanowienia umowy z roku 1774, pomiędzy kazimierską gminą żydowską, a akademią, na mocy której Żydzi zobowiązali się do wypłacania z tego tytułu pensji profesorom Wszechnicy). Na podstawie: Czuma Mieczysław & Leszek Mazan, *Pępek świata nazywa się Kraków*, Nakładem Oficyny Wydawniczej Anabasis, Kraków 2000, s. 68.

⁵⁶ W praktyce, zakaz ten nie był rygorystycznie przestrzegany; Żydzi posiadali w Krakowie wiele sklepów, znajdujących się w wynajętych od krakowskich mieszczan lokalach, jednak w porze wieczornej musieli wracać do Kazimierza. Na podstawie: Ludwik Gumpłowicz, *Prawodawstwo polskie względem żydów*, nakładem księgarni J.M. Himmelblaua, drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1867, s. 20 - 27.

⁵⁷ Tamże, s. 188-189.

⁵⁸ *Atlas historii Żydów polskich*, praca zbiorowa pod red. Augusta Grabskiego, Witolda Sienkiewicza i Andrzeja Rykały, Demart SA, Warszawa 2010.

Umowa ta zawierała, między innymi, następujące ustalenia:

- Żydzi otrzymują prawo nabywania domów i placów dla poszerzenia terenu Miasta Żydowskiego. Place te obejmują część Libuszhofu, tj. obszaru od ul. Józefa, do murów przy ul. Miodowej, a także zabudowania ze Starą Synagogą, aż do ul. św. Wawrzyńca,
- całość zostanie otoczona murem oraz parkanem, a dla połączenia z chrześcijańską częścią Kazimierza, powstaną trzy bramy,
- gminie żydowskiej nie będzie wolno rozszerzać wymienionego terenu bez wiedzy i zgody magistratu,
- rajcy miejscy Kazimierza wydają zgodę na przeznaczenie nabytego w 1533 r. placu, na cmentarz żydowski.⁵⁹

Nowe grunty zostały nabyte w większości przez jedynie trzech Żydów: Jakóba Ezdrasza, Salomona Mandela i Salomona Izraela. W maju 1554 r. doszło do podpisania protokołu, potwierdzającego przejęcie przez gminę żydowską nowego terenu w Kazimierzu.⁶⁰ W protokole opisano objęty obszar liniami, w następujący sposób:

- od rogu Starej Synagogi, przy murze miejskim, do znaku w tymże murze, naprzeciw kościoła św. Wawrzyńca, łokci 47,
- część ogrodu królewskiego, od ul. Długiej (Józefa) i starej Bramy Żydowskiej, do znaku w murze miejskim, między wymienionym ogrodem, a dworem Bodzanowskiego, łokci 53,
- część ogrodu Bodzanowskiego, od ul. Długiej do szkarpu w murze obok ogrodu Augustianów, naprzeciw ul. św. Wawrzyńca, łokci 68,
- parcelę klasztoru Bożego Ciała, między ogrodem Bodzanowskiego i pierwszą ulicą, od strony Miasta Żydowskiego, naprzeciw domu narożnego Feliksa, na tyłach domu Mikołaja Haftarza, łokci 120,5.⁶¹

Było to pierwsze, od momentu założenia Miasta Żydowskiego, powiększenie jego terytorium. Niezwłocznie wytyczono nowe ulice, cmentarz obok wybudowanej w 1553 r. synagogi Remuh⁶², całość otoczono parkanem oraz rozpoczęto budowę, tuż przy cmentarzu, nowej bożnicy i domów mieszkalnych oraz magazynów na towary. Ze względu na wzrost ludności Miasta Żydowskiego, nowy nabytek terytorialny zaspokoił realne potrzeby społeczności żydowskiej tylko na ok. 10 lat.⁶³

W 1581 r. starosta krakowski, chcąc odsprzedać gminie żydowskiej posiadane w Kazimierzu budynki, uzyskał aprobatę królewską, potwierdzoną dekretem, nakazującym rajcom miejskim Kazimierza wydanie zgody na tę transakcję. Ponieważ sprzedaż wymienionych budynków nie polepszyła w istotnym stopniu trudnej sytuacji mieszkańców Miasta Żydowskiego, w czerwcu 1583 r. gmina żydowska podpisała z magistratem kolejną umowę, o poszerzenie Miasta Żydowskiego.

Nowy teren, zgodnie z postanowieniami kontraktu, miał być włączony do Miasta Żydowskiego i otoczony drewnianym parkanem; niemniej, od tej pory jedynie jedna brama, wobec trzech wcześniej funkcjonujących, mogła łączyć część żydowską z chrześcijańskim Kazimierzem – najprawdopodobniej była to brama, u wylotu ul. Józefa w stronę dzis. ul. Krakowskiej.⁶⁴

⁵⁹ Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, t. I, s. 191-192.

⁶⁰ Tamże, s. XXIV.

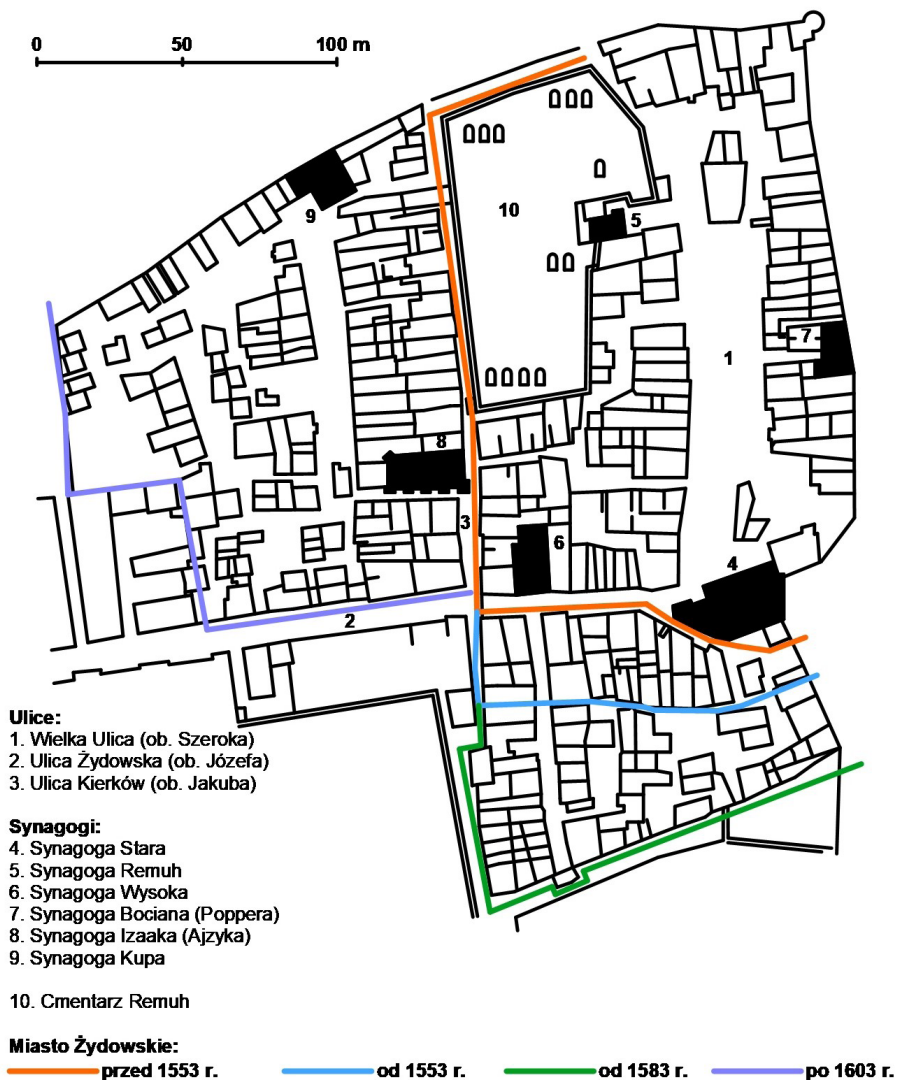
⁶¹ Tamże, s. 192-193.

⁶² Według Haima F. Ghiuzeli'ego, cmentarz ten został założony w 1552 r., czyli przed oficjalnym zakupem przeznaczonego nań terenu. Na podstawie: Haim F. Ghiuzeli, *The Remuh Synagogue of Krakow, Poland*, www.bh.org.il z dnia 21.03.2014

⁶³ Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, t. I, s. 193.

⁶⁴ Tamże, s. 195-196.

Ryc. 9. Fazy rozwoju kazimierskiego Miasta Żydowskiego.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Maria i Kazimierz Piechotkowie, *Krajobraz...*

Poszerzone Miasto Żydowskie rozwijało się jednak w tak szybkim tempie, że już począwszy od 1600 r. rozpoczęły się skargi mieszczan oraz rajców kazimierskich, dotyczące ustawicznego przebywania wielu Żydów na terenie chrześcijańskim, co sprzyjało zabronionej przez duchowieństwo intensyfikacji kontaktów społecznych. W związku z tym, w 1603 r. magistrat kazimierski wydał zgodę na odsprzedaż gminie żydowskiej⁶⁵ kolejnych budynków mieszkalnych, dworu Jordanów oraz pustych działek, znajdujących się pomiędzy Bramą Glinianą, a Miastem Żydowskim (ul. Podbrzezie i Miodowa). Według spisu z 1635 r., w wymienionej, nowej części Miasta Żydowskiego znajdowało się już 67 budynków. W tej części miasta osiedliła się arystokracja żydowska, m. in. Wolf Bocian oraz fundator bożnicy, Izak Jakubowicz.⁶⁶

⁶⁵ Władze kahalne pilnowały, aby wszelkie transakcje pomiędzy społecznością żydowską a chrześcijańską dokonywane były za ich pośrednictwem. Na podstawie: Tamże, s. 196.

⁶⁶ Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, t. I, s. 198-199.

Na skutek licznych zatargów z duchowieństwem, spowodowanych sąsiedztwem głośnego Miasta Żydowskiego z kościołem Bożego Ciała, gmina żydowska dodatkowo zobowiązała się do wybudowania muru, oddzielającego miasto od terenu kościelnego, o wysokości 11 łokci, Umowę tę potwierdził biskup krakowski Marcin Szyszkowski w maju 1627 r.⁶⁷

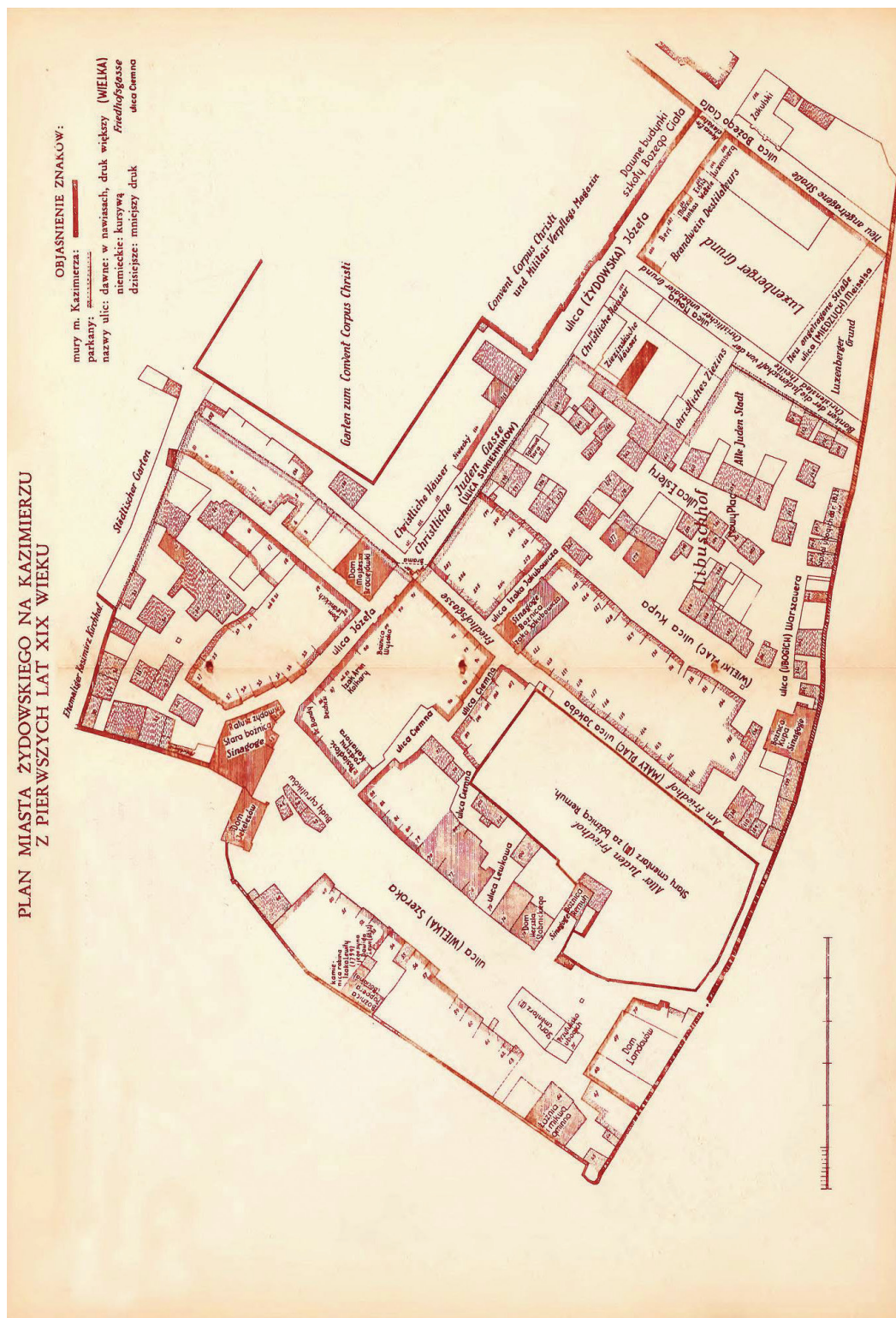
Wymienione układy z lat 1553, 1583 i 1603, wyznaczające poszczególne fazy rozwoju (ryc. 9), praktycznie wykreśliły ostateczne granice Miasta Żydowskiego, istniejącego aż do upadku I Rzeczypospolitej (ryc. 10 i ryc. 11). Miasto Żydowskie, poczynwszy od 1603 r. obejmowało więc teren pomiędzy murami miejskimi Kazimierza, ul. Bożego Ciała oraz, mniej więcej, ul. św. Wawrzyńca. Ostatnie poszerzenie terenu Miasta Żydowskiego zostało dokonane dopiero w 1800 r., już w trakcie procesu likwidacji autonomii Miasta Żydowskiego i obejmowało jedynie teren przyszłego nowego cmentarza przy ul. Miodowej, zakupionego przez gminę żydowską od Augustianów.⁶⁸

Ryc. 10. Fragment mapy Kazimierza wykonanej przez M. Passecka w 1817 r., tuż po ostatecznej likwidacji Miasta Żydowskiego przez władze austriackie. Samo byłe Miasto Żydowskie rozpoznawalne jest, dzięki widocznemu zagęszczeniu zabudowy, w górnym prawym rogu Kazimierza. Źródło: Muzeum Historyczne Miasta Kraków.

⁶⁷ Tamże, s. 199.

⁶⁸ Krzysztof Bielawski, Kraków - cmentarz żydowski przy ul. Miodowej, www.kirkuty.xip.pl z dnia 22.03.2014.

Ryc. 11. Plan Miasta Żydowskiego w krakowskim Kazimierzu, na początku XIX w.
 Źródło: Majer Bałaban, Historia Żydów w Krakowie..., t. II, s. 1.

ROZDZIAŁ II

POZAKULTUROWE UWARUNKOWANIA ROZWOJU PRZESTRZENI MIASTA ŻYDOWSKIEGO W KAZIMIERZU

---

1. Wpływ wybranych czynników zewnętrznych na rozwój architektury i urbanistyki

Zasadniczą rolę w kształtowaniu architektury i urbanistyki judaistycznej odgrywało, jeszcze od czasów starożytnych, przebywanie większości narodu żydowskiego w diasporze. Wymusiło ono zmianę określonych zwyczajów oraz potrzebę adaptacji do zmiennych warunków zewnętrznych. Co istotne, warunki te zmieniały się bardzo często, ponadto w różnicowanym stopniu w odniesieniu do poszczególnych krajów, na różnych płaszczyznach: politycznych, ekonomicznych i społecznych. Oznacza to, że na skutek konieczności adaptacji do coraz to nowych warunków życia, naród żydowski – chcąc przetrwać na obczyźnie – zmuszony był do dostosowania swojej kultury materialnej, do aktualnych możliwości rozwoju, uwarunkowanych oddziaływaniem otoczenia.

Efektem tego było szybkie poszerzanie wiedzy o świecie, wpływające na wzrost poziomu adaptacji do zmieniających się systematycznie warunków zewnętrznych. Jednocześnie, naród żydowski był nośnikiem swojej kultury niematerialnej i materialnej, w tym – architektury. Wzajemne, trwające ponad dwa tysiące lat interakcje kultury żydowskiej i jej zmieniające się otoczenie kulturowe przyczyniły się, z jednej strony, do wzbogacenia kultur europejskich, zachodnioazjatyckich i północnoafrykańskich, a z drugiej – do rozwoju kultury judaistycznej.

Podobne stanowisko reprezentuje Franz Boas (1858 – 1942), który na początku lat czterdziestych XX w., wykazał, że na kulturę wpływa przede wszystkim środowisko, w którym się ona rozwija. Nie zakładał jednocześnie, determinizmu ekonomicznego, lecz wskazywał na niemożliwość czytelnego określenia zależności pomiędzy ekonomią, a kulturą⁶⁹. Z tego wynika, iż wpływ czynników ekonomicznych na kulturę materialną, a więc i architekturę, F. Boas postrzega jako trudny do jednoznacznego określenia.

Spostrzeżeniem, dokonany przez Claude'a Levi-Straussa jest konstatacja, że wszelkie nowe aspekty w kulturze, w sensie antropologicznym rozumianej jako „strukturalna gra komunikacyjna”, wynikają nie tyle z wpływu czynników zewnętrznych, które są według niego, minimalne, lecz ze wzajemnych relacji, pozostających ze sobą w różnych związkach, jako poszczególne struktury systemu kulturowego, zachodzące w określonym czasie.⁷⁰ Czyli, według C. Levi-Straussa czynnik czasu jest o wiele istotniejszy dla rozwoju kultury, niż wpływ wspomnianych wyżej wydarzeń zewnętrznych.⁷¹ Wydaje się, że minimalizacja wpływu czynników zewnętrznych, jest wynikiem założenia ich stałości i niezmienności, co jest przydatne szczególnie w badaniach o charakterze komparatystycznym, wymagających wspólnego mianownika. Badania architektury i urbanistyki, prowadzone na wyodrębnionym systemie czasoprzestrzennym, z użyciem analiz porównawczych, wymagają wzięcia pod uwagę zarówno wpływu czynników zewnętrznych, jak i czasu na dany system kulturowy.

---

⁶⁹ Franz Boas, *Race, Language and Culture*, The Free Press, a Division of Macmillan Publishing Co., Inc., Chicago, London 1982, s. 255-258.

⁷⁰ Fred E. Jandt, *Intercultural Communication: a Global Reader*, Sage Publications, Inc., Thousand Oaks 2004, s. 1.

⁷¹ Claude Levi-Strauss, *Cultural Anthropology*, Basic Books, A Member of the Perseus Book Group, New York 1963, s. 277-323.

Znaczenie wpływu czynników zewnętrznych na kulturę niematerialną i materialną, można określić przy pomocy piramidy potrzeb Abrahama Maslowa. W tym celu należy dokonać teoretycznej transformacji czynników, oddziałujących na potrzeby człowieka⁷². Wpływające na człowieka czynniki powodują braki, n.p. w zakresie bezpieczeństwa lub komfortu, a potrzeba, jest stanem niezaspokojenia, zmuszającym go do podjęcia określonych działań, w celu likwidacji tych braków. Im silniejszy wpływ czynników zewnętrznych, tym silniejsza potrzeba reakcji. W zależności od rodzaju tworzących je czynników wewnętrznych i zewnętrznych, potrzeby sklasyfikować można jako niższego rzędu:

- fizjologiczne (oddychanie, picie, jedzenie, sen i inne),
- bezpieczeństwa (zdrowie, ochrona przed zagrożeniami ze strony zwierząt, ludzi oraz czynników klimatycznych i inne),
- przynależności (rodzina, grupa społeczna, klasa społeczna, narodowość i inne),
- szacunku (pozycja społeczna, prestiż i inne), oraz wyższego rzędu:
- samorealizacji (rozwój talentów i zainteresowań, rozwój duchowy i inne).⁷³

Zaspokojenie potrzeb wyższego rzędu (czyli samorealizacji) jest możliwe, zgodnie z teorią piramidy potrzeb, tylko i wyłącznie po zaspokojeniu potrzeb niższego rzędu (czyli fizjologicznych, bezpieczeństwa, przynależności i szacunku). W zależności od osoby, piramida potrzeb może ulec zmianie.⁷⁴ W przypadku badania przestrzeni miejskiej, wyżej wymienione potrzeby mogą być zaspokojone pośrednio (potrzeby fizjologiczne), bądź bezpośrednio (potrzeby związane z bezpieczeństwem). W niniejszym rozdziale opisano potrzeby związane z bezpieczeństwem oraz potrzeby przynależności i szacunku, a także samorealizacji, związane z czynnikami kulturowymi.

Poziom zaspokojenia potrzeb, związanych z zamieszkiwaniem, dotyczy okresu pobytu człowieka lub grupy społecznej na danym obszarze. Im dłuższy pobyt w tym samym miejscu, tym ludzie go zamieszkujący posiadają większą wiedzę o tej przestrzeni, co umożliwia jej łatwiejsze dostosowanie do swoich potrzeb.⁷⁵ Istnieje również możliwość skorzystania z doświadczeń ludzi, wcześniej zamieszkujących dany teren. Taka właśnie sytuacja miała miejsce w przypadku społeczności żydowskiej w Kazimierzu.

Jednym z najważniejszych czynników wpływających na rozwój każdej osady ludzkiej, w tym i miasta, jest klimat. W zależności od zamieszkiwanej strefy klimatycznej czy regionu, uwarunkowania klimatyczne mogą znacznie się różnić. Na terenie Kazimierza, podobnie jak i Krakowa, klimat w XVI w. charakteryzował się mniejszą ilością opadów, w porównaniu do XXI w., prawdopodobnie niższymi temperaturami zarówno w zimie, jak i w lecie oraz podobną do dzisiejszej, bardzo dużą zmiennością.⁷⁶ Uwarunkowania klimatyczne wpłynęły zarówno na użycie do budowy materiały, jak i na zastosowane rozwiązania budowlane odnośnie murów, stropów i dachów (ryc. 12), a także na ich kształt. Przybyli na teren Krakowa, a następnie Kazimierza, Żydzi, wykorzystali związaną z uwarunkowaniami klimatycznymi wiedzę polskich budowniczych, adaptując na terenie Miasta Żydowskiego początkowo, jak i w późniejszych okresach rozwoju, architekturę typową dla Krakowa.

⁷² Potrzeba jest definiowana jako:

1. „silnie odczuwane pragnienie”,

2. „to, co jest potrzebne do normalnej egzystencji lub do właściwego funkcjonowania”,

3. daw. „trudna sytuacja, zwłaszcza materialna”. Źródło: sjp.pwn.pl z dnia 18.02.2014.

⁷³ Na podstawie: Abraham Maslow, *Motywacja i osobowość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 115-119.

⁷⁴ Według Saula McLeoda, ponieważ podstawą opracowania teorii piramidy potrzeb były badania przeprowadzone na grupie 18. osób, uznawanych jako samorealizujące się, jej zastosowanie w szerokim kontekście społecznym lub w odniesieniu do konkretnych osób jest możliwe, po dokonaniu korekt, związanych z określeniem właściwych im potrzeb. W przypadku grupy społecznej, wyniki badań mogą być uśrednione. Na podstawie: Saul McLeod, *Maslow's Hierarchy of Needs*, opublikowany 2007, uaktualniony 2014, www.simplypsychology.org z dnia 18.02.2014.

⁷⁵ Tomasz Malec, *Identyfikacja relacji pomiędzy kulturą materialną a niematerialną i ich wpływ na rozwój architektury*, [w:] *Miasto w kulturze*, sekcja: *Architektura w kontekście kultury miasta*, praca zbiorowa pod red. Elżbiety Trockiej - Leszczyńskiej, Elżbiety Przesmyckiej, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2012, s. 277-290.

⁷⁶ Climate change and climate variability in Poland, materiały konferencyjne Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodą, Konferencja Stron Ramowej Konwencji UN ds. Zmian Klimatu, 11-22 listopada 2013 r., Warszawa 2013, okładka, s. 7-9, www.cop19.gov.pl z dnia 21.02.2014.

Ryc. 12. Drewniane gonty, użyte dla pokrycia dachu niższych budynków, widocznych na pierwszym planie oraz drewniane okiennice, przy oknach tych samych obiektów. Akwarela Ulica Szeroka, z widokiem na wieżę kościoła Bożego Ciała w Krakowie (St. Tondos, koniec XIX w.; fot. W. Kryński i T. Prażmowski). W tle synagoga Izaaka.
Źródło: lookStudio.

Jednym z elementów wymienionej wiedzy polskich budowniczych była znajomość materiałów budowlanych, występujących w otoczeniu Krakowa. Najważniejszymi materiałami budowlanymi, użytymi do budowy średniowiecznego, a następnie renesansowego i barokowego Krakowa i Kazimierza, były:⁷⁷

- biały górnójurajski wapień,
- piaskowce istebniańskie, godulskie i krośnieńskie,
- czarny wapień dębnicki,
- jasnokremowy (prawie biały) wapień pińczowski,
- hematytowy bądź wiśniowy porfir krzeszowicki,
- dolomit diploporowy.

Biały górnójurajski wapień był pozyskiwanym z tzw. monokliny śląsko – krakowskiej, występującym w kilku odmianach petrograficznych materiałem budowlanym. W okresie gotyku wykorzystywany był w postaci prostopadłościennych bloków grand appareil, o stosunkowo dużych wymiarach. Wykonywano z niego portale, framugi, kolumny, balustrady i posadzki. W postaci brył nieformatowanych służył jako budulec murów obronnych oraz bruk ulic i placów Krakowa i Kazimierza.

⁷⁷ Rajchel Jacek, *Z czego Kraków zbudowano*, Wrzechświat, t. 108, nr 4-6/2007, s. 148-150, www.ing.pan.pl z dnia 24.03.2014

Piaskowce istebniańskie, godulskie i krośnieńskie posiadały barwy od żółto – brunatnej poprzez rdzawą, popielatą, aż do zielonkawej. W omawianym okresie pełniły one, obok białego wapienia, przede wszystkim funkcje konstrukcyjne. Przy ich użyciu wznoszono ściany budynków i budowli sakralnych, mosty, a także wykorzystywano je w kamieniarsce sepulkralnej oraz w budowie portali, kolumn, pachołków, schodów i balustrad, a także kostki brukowej i płyt chodnikowych.

Czarny wapień dębnicki, wydobywany nieopodal Krzeszowic, wykorzystywany był jako kamień dekoracyjny, najczęściej w architekturze i sztuce sakralnej. Jego słabą stroną była szybka utrata barwy pod wpływem czynników atmosferycznych. Wykonywano z niego ołtarze, nagrobki, schody, poręcze, posadzki, pomniki itp.

Jasnokremowy wapień pińczowski jest skałą porowatą, dlatego był stosowany do wysklepiania kopuł, laskowań ażurowych okien oraz jako materiał rzeźbiarski. Jego cechą charakterystyczną jest brak możliwości wypolerowania. Z kolei hematytowy, bądź wiśniowy porfir krzeszowicki (fot. 3) były wykorzystywane prawie wyłącznie do wyrobu kostki brukowej. Ponadto, niewielkie fragmenty bruku wykonanego z granitowej kostki brukowanej (granit strzegomski), zachowały się przy ul. Szerokiej.

Fot. 3. Porfirowa, hematytowa i wiśniowa kostka brukowa przy synagodze Remuh (fot. E. Malec – Wysocka).

Dolomit diploporowy posiada ciepłą, żółtawą barwę oraz nieregularną porowatą strukturę. Wykorzystywany był zarówno jako budulec konstrukcyjny, jak i materiał dekoracyjny. Z dolomitu diploporowego wykonywano fasady budynków, obramowania okienne, portale, gzymsy, krawężniki oraz bruk. Stosowany był także w sztuce sepulkralnej.⁷⁸ Wymienione materiały budowlane były wykorzystywane powszechnie w budownictwie krakowskim oraz kazimierskim, a więc i w Mieście Żydowskim.

⁷⁸ Rajchel Jacek, *Z czego Kraków...*, s. 148-150.

Cegła, jako popularny materiał budowlany była szeroko wykorzystywana nie tylko w Krakowie, ale także od początku istnienia Żydowskiego Miasta przy wznoszeniu nowych budynków, otaczających Ulicę Wielką. Cegła w Kazimierzu była charakterystycznym materiałem budowlanym, stosowanym również w budynkach o podwyższonym standardzie. Cegłę stosowano także razem z różnymi rodzajami wapienia (fot. 4), jak w przypadku synagogi Starej, oraz do naprawy uszkodzonych kamiennych murów niektórych domów.

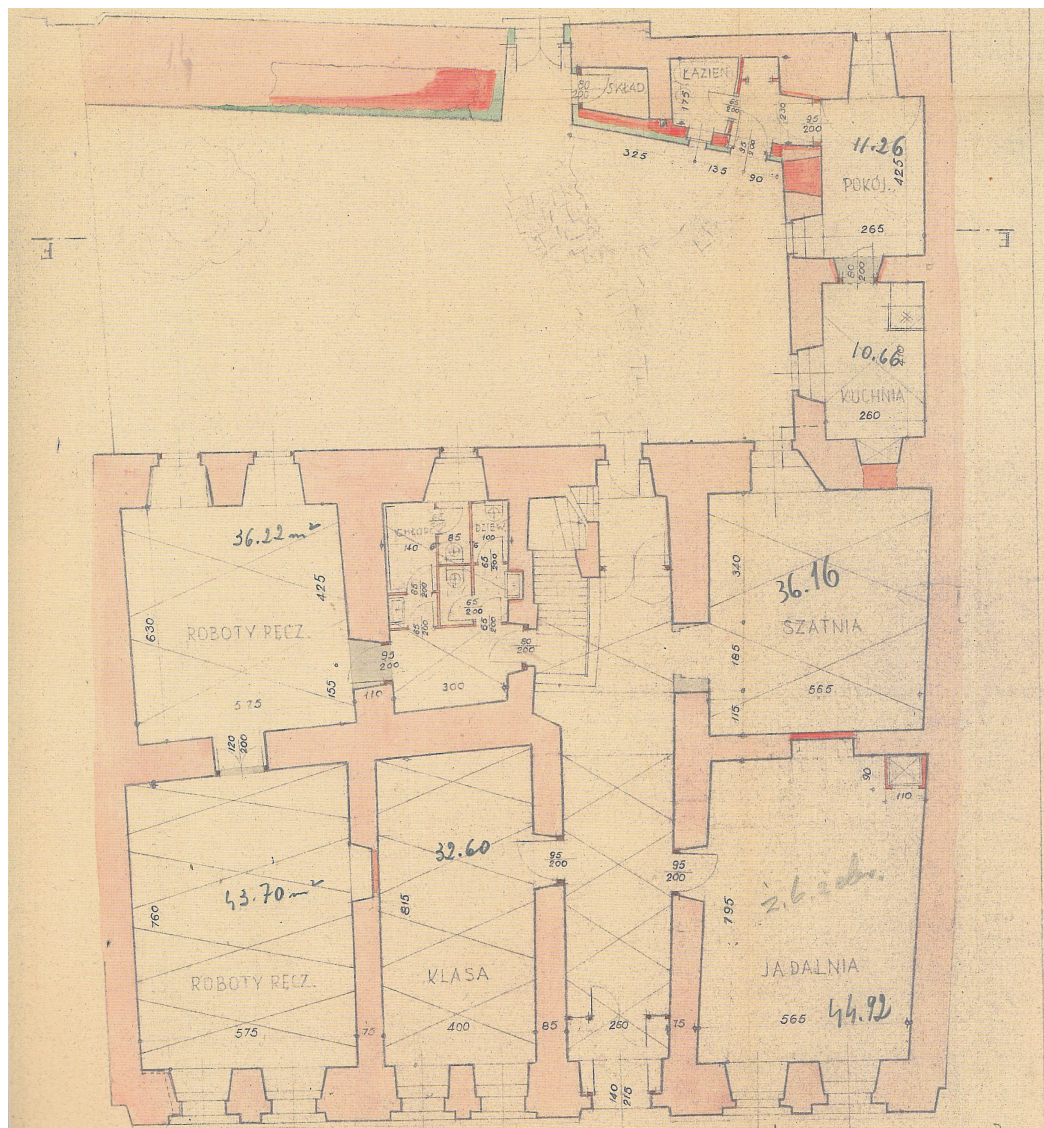

Fot. 4. Ceglana elewacja renesansowej kamienicy Landauów z widocznym białym górniojurajskim wapieniem; północna fasada Wielkiej Ulicy, obecnie ul. Szerokiej (fot. E. Malec – Wysocka). Sama kamienica powstała z połączenia trzech XVII – wiecznych budynków.

Elewacje budynków wykonywano najczęściej z cegły pospolitej, zendrówki lub cegieł glazurowanych. Cegły glazurowane, ze względu na bardziej złożony proces produkcji, były drogie. Zendrówka natomiast była cegłą utwardzaną ogniowo, zawierającą domieszki związków żelaza; w efekcie kolor zendrówki był ciemniejszy niż w przypadku innych cegieł. Cegły glazurowane i zendrówka miały wysokie właściwości estetyczne oraz były wodoodporne (fot. 5).

Należy podkreślić, że mury ceglane były tańsze od kamiennych, nie tylko ze względu na niższe koszty materiału i relatywnie krótszy czas przygotowania do budowy, ale również sam proces budowy, znacznie prostszy, niż w przypadku kamienia⁷⁹.

⁷⁹ Andrzej Wyrobisz, *Budownictwo murywane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, [w:] *Studia i materiały z historii kultury materialnej*, praca zbiorowa pod red. Aleksandra Gieysztor, tom XVII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków: 1963.

Ryc. 13. Rzut poziomy parteru kamienicy Landauów (według inwentaryzacji przeprowadzonej w 1949 r.).

Źródło: Jakimyszyn Anna, Krasnowolski Bogusław, Łukacz Marek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz, Zaitz Emil, Zaitz Michał, Zaremska Hanna, Cracovia Iudaeorum 3D, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2013., s. 150, il. 6.

Pod względem układu funkcjonalnego, budynki w Mieście Żydowskim zasadniczo nie różniły się od budynków mieszkalnych w pozostałej części Krakowa (ryc 13).

Poza materiałami budowlanymi, bardzo ważne dla rozwoju architektury i urbanistyki były również inne naturalne uwarunkowania, w tym rzeki. Istotną rolę w dziejach Kazimierza i Miasta Żydowskiego odegrała Wisła. Według Klemensa Bąkowskiego⁸⁰ pierwotnym korytem Wisły w rejonie Kazimierza była nie tzw. „stara Wisła”, rozdzielająca Stradom i Kazimierz, lecz obecny bieg rzeki. Pod koniec XIII lub też na początku XIV w., w celu doprowadzenia rzeki w pobliże Krakowa wykorzystano jedno z koryt powodziowych, bądź też niecieczę w stanach zwykłych wód.

⁸⁰ Klemens Bąkowski (1860 – 1938) – prawnik i pisarz, interesujący się historią Krakowa, współzałożyciel Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa.

Fot. 5. Ceglane, podwójne nadproże nad oknami w kamienicy Landauów z (fot. T. E. Malec).

Pomiędzy Skalką, a Dębnikami wybudowano tamę, co spowodowało skierowanie rzeki pomiędzy Stradom, a Kazimierz. W przypadku powodzi, woda, pomimo tamy, wlewała się jednak w koryto główne rzeki, niszcząc, bądź uszkadzając tamę. Ze względu na czynniki natury ekonomicznej, w drugiej połowie XVII w. zaprzestano reparacji tamy, dlatego Wisła powróciła do swojego pierwotnego – obecnie głównego – koryta.

Najprawdopodobniej po tym właśnie zdarzeniu koryto niecieczy pomiędzy Stradomem, a Kazimierzem nazwano „starą Wisłą” („Starą Wisłą”; ryc. 14).⁸¹ Poza skutkami częstych powodzi, czyli problemem związanym z cyklicznym zalewaniem terenów wokół Kazimierza oraz zmieniającym się korytem rzeki, zagrożenie dla miasta stanowiła również zmieniająca się obronność miasta, powiązana z poziomem wody w fosie.

Olbrzymi wpływ na wygląd Miasta Żydowskiego miały jednak pożary. Wybuchaly one bardzo często, ze względu na dużą ilość drewnianej zabudowy, np. w latach 1528, 1536, 1556, 1557, 1571. W 1585 r. spaliło się, między innymi, osiem domów przy Małym Placu koło cmentarza. W kolejnych pożarach, w latach 1597 oraz 1604 znowu spłonęła nieznana ilość budynków mieszkalnych i składów. Największe zniszczenia spowodował jednak pożar w roku 1634, w którym spłonęła cała drewniana zabudowa Miasta Żydowskiego. Po tym wydarzeniu, gmina żydowska została zwolniona przez króla od płacenia jakichkolwiek podatków na cztery lata, a magistrat kazimierski otrzymał polecenie pozwolenia na czasowe zamieszkiwanie Żydów w części chrześcijańskiej.⁸²

⁸¹ Na podstawie: Jerzy Wyrozumski, *Dzieje...*, s. 16 – 17, za: Klemens Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem*, RK t. V: 1902, s. 138 – 172.

⁸² Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, t. I, s. 207.

Ryc. 14. Mapa Krakowa wykonana w 1657 r. „Stara Wisła”, oddzielająca Stradom od Kazimierza, przedstawiona jest jako główne koryto rzeki. Źródło: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.

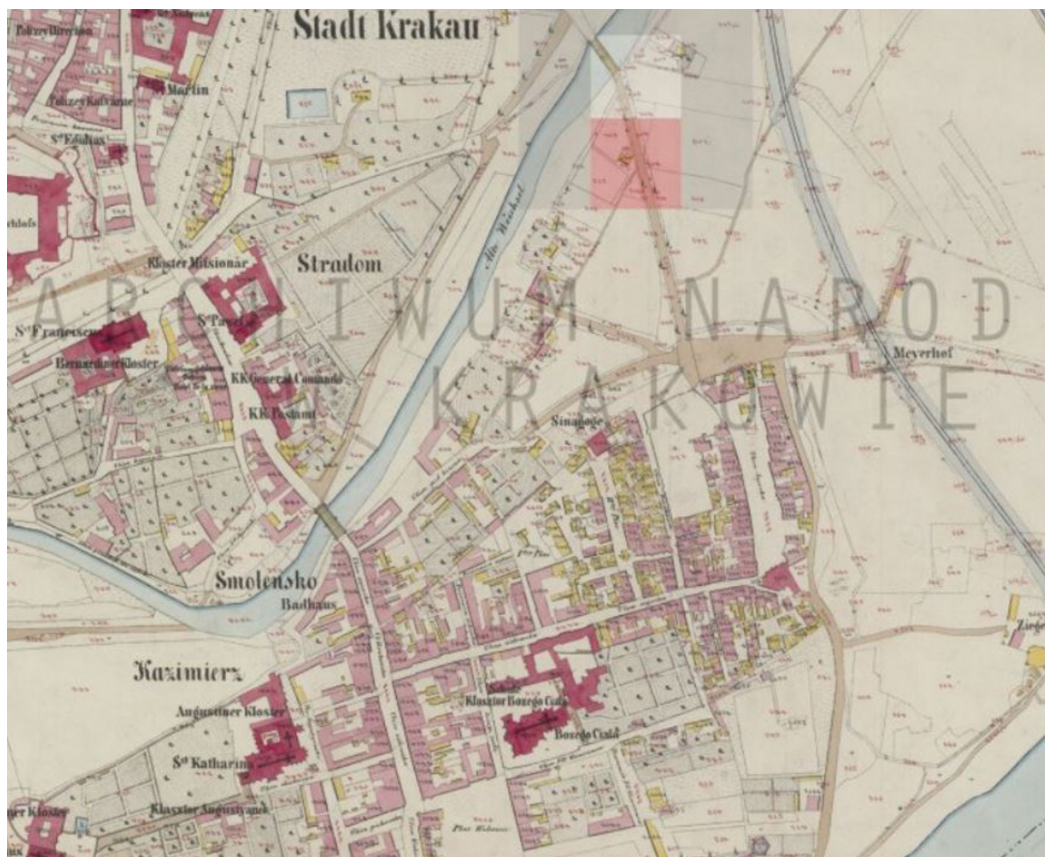

Ryc. 15. Drewniane oraz ceglane dobudowy do istniejących budynków, przedstawione na akwareli S. Tondosa Synagoga Izaak w Kazimierzu w Krakowie (St. Tondos, koniec XIX w.; fot. W. Kryński i T. Prażmowski). Zagęszczona, częściowo drewniana zabudowa dzielnicy była bardzo podatna na pożary. Źródło: lookStudio.

W celu zapobieżenia budowie drewnianych ścianek tuż przy kominach, usuwaniu nieszczelności w tychże, a także ogólnej kontroli przeciwpożarowej funkcję tę przypisano tzw. Wydziałowi Targowemu, którego komisje dokonywały stosownych inspekcji stanu istniejącego. Jednym z dodatkowych wymogów było posiadanie drabiny przy każdym budynku.⁸³

Problem stanowiło jednak duże zagęszczenie zabudowy, bardzo duża liczba mieszkańców żyjących na relatywnie małym obszarze oraz znaczna ilość początkowo budynków, a następnie, przede wszystkim, dobudów i nadbudów, wykonanych z drewna oraz innych materiałów budowlanych (ryc. 15).

Ryc. 16. Ciągłe istniejąca drewniana zabudowa Kazimierza (kolor żółty) już w trakcie zaborów na mapie katastralnej (fragment) z 1848 r. Źródło: www.minakowski.pl z dnia 15.06.2021.

Z drugiej strony, w okresie potopu szwedzkiego żołnierze szwedzcy rozebrali około 60 drewnianych domów, stanowiących w tym czasie ponad 50% drewnianej zabudowy żydowskiego miasta⁸⁴. Co istotne, ze względu na trudną sytuację materialną znacznej części ludności żydowskiej, szczególnie po okresie potopu szwedzkiego, wymiana nawet tanich drewnianych elementów w kazimierskich budynkach mieszkalnych i składach towarowych była utrudniona ze względów finansowych. Aż do końca istnienia Miasta Żydowskiego, część zabudowy pozostała drewniana (ryc. 16).

⁸³ Tamże, s. 409.

⁸⁴ Bierzanówna Janina, *Stulecie upadku*, [w:] *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI-XVIII*, praca zbiorowa pod red. Janiny Bierzanówny i Jana Mariana Małeckiego, Wydawnictwo Literackie Kraków, Kraków 1984.

Dla zapewnienia bezpieczeństwa, wobec zagrażającym Miastu Żydowskiemu wrogom zewnętrznym, znajdowało się ono przez cały okres istnienia w obrębie murów miejskich Kazimierza. W 1615 r. Żydzi zobowiązani zostali, traktatem zawartym pomiędzy mieszczanami kazimierskimi, a gminą żydowską, do remontu jednej baszty w celu doprowadzenia jej do stanu poprzedniego lub też jej dowolnego powiększenia. Dowolnym pozostawiono społeczności żydowskiej sposób jej zagospodarowania i użytkowania. Ponadto, zatwierdzono formalnie obecność obiektów postawionych w oparciu o mury miejskie, zarówno budynków mieszkalnych jak i składów towarów, natomiast zabroniono, bez zgody magistratu budowy dalszych budynków.⁸⁵

Przyczyną braku zgody była troska magistratu, o zachowanie obronności murów miejskich, co przy ograniczonym do nich dostępie, spowodowanym ciasną zabudową, stanowiło ówczesnie poważny problem dla całego Kazimierza. Słuszność troski magistratu potwierdziły wydarzenia z okresu potopu szwedzkiego. Domy Miasta Żydowskiego w połowie XVII w. sięgały wysokości murów miejskich, znajdowały się w nich liczne otwory i kanały, a baszty służyły jako składy towarów, natomiast na samych murach wybudowano drewniane domki.⁸⁶ Stan techniczny murów miejskich był jedną z przyczyn szybkiego poddania Kazimierza wojskom szwedzkim, co ostatecznie zaważyło na losach Krakowa.

Biorąc pod uwagę zdrowie mieszkańców Miasta Żydowskiego, warunki egzystencji w gęstej, miejskiej zabudowie mieszkaniowej, wielu sklepach, punktach usługowych, miejscach handlu starzyzną (ryc. 17) i gospodach przy wspomnianej, dużej ilości mieszkańców były bardzo trudne. Brak kanalizacji, pozostałe po jarmarkach odpadki żywności, wylwane przez okno nieczystości oraz odchody zwierząt, szczególnie w porze letniej, powodowały zarówno ogromny dyskomfort, jak i olbrzymie zagrożenie epidemiologiczne.

Ryc. 17. Stara tandeta na Kazimierzu w Krakowie autorstwa F. Turka, 1921, tusz, ołówek, papier.
Źródło: www.artinfo.pl z dnia 13.06.2021.

⁸⁵ Tamże, s. 201-202.

⁸⁶ Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304 – 1868*, t. II, 1656 – 1868, „Nadzieja” Towarzystwo Ku Wspieraniu Chorej Młodzieży Żydowskiej Szkół Średnich i Wyższych w Krakowie, Kraków 1936, s. 6.

Nie wiadomo również, od kiedy Miasto Żydowskie posiadało bruk; na ten temat nie ma w dostępnych źródłach żadnej wzmianki. Za oczyszczanie dzielnicy żydowskiej odpowiadał także Wydział Targowy, pilnujący oczyszczania ulic dwa razy do roku, co było daleko niewystarczające w stosunku do realnych potrzeb. Efektem tego stanu rzeczy były często wybuchające w XVI i XVII w. zarazy, między innymi w latach 1543 (wówczas zmarła w Krakowie i w Kazimierzu prawie połowa mieszkańców), 1551 – 1552, 1555, 1588, 1592, 1593, 1599, 1600, 1601, 1622 – 1623, 1624, 1625, 1628, 1639. Powstała na skutek brudu oraz przeludnienia zaraza z lat 1651 – 1652 pochłonęła ok. 1800 ofiar śmiertelnych.⁸⁷

2. Statuty oraz przywileje generalne nadawane Żydom w Polsce od XIII do XV wieku

Jednymi z najwartościowszych źródeł informacji o sytuacji społecznej i ekonomicznej Żydów w Polsce w okresie średniowiecza są treści przywilejów, nadawanych im przez władców państwa, bądź poszczególnych ziem polskich oraz związane z nimi, bezpośrednio bądź pośrednio, synody biskupów. Biorąc pod uwagę kryterium zasięgu oddziaływania, najważniejsze z nadawanych Żydom polskim przywilejów to :

- przywileje generalne, obejmujące ogół Żydów kraju lub książęce, obejmujące żydowskich mieszkańców danego księstwa, wydawane odpowiednio przez królów i książęta,
- przywileje wojewódzkie, nadawane Żydom danego województwa przez wojewodów; stanowiły one, zasadniczo, prawne potwierdzenie przywilejów generalnych.

Ze względu na wagę przywilejów generalnych i jedynie potwierdzającą rolę przywilejów wojewódzkich, w celu rozpoznania ich wpływu na sytuację Żydów oraz rozwój budownictwa żydowskiego, należy odnieść się w szczególności do przywilejów wydawanych przez kolejnych królów Polski.

W 1264 r. książę wielkopolski Bolesław Pobożny (ok. 1224 – 1279 r.) wydał dla Żydów wielkopolskich pierwszy na terenie Polski przywilej, tzw. Statut Kaliski⁸⁸ (ryc. 18), w wielu dziedzinach życia nie tylko zrównujący prawa Żydów i chrześcijan wraz z ważną swobodą handlu włącznie, ale i wyłączający ich spod jurysdykcji sądów miejskich⁸⁹. W związku z pozostawieniem jurysdykcji całkowicie w rękach gmin żydowskich, musiały one zapewnić odpowiednie miejsce swojej władzy sądowniczej, dla wykonywania czynności prawnych,.

⁸⁷ Tamże, s. 450.

⁸⁸ Statut Kaliski, pkt 8.: Żydzi w sporach swoich (tj. między sobą) wyłączeni są spod sądów miejskich; zostają pod opieką króla lub wojewody.

⁸⁹ Precedensem było, w tym przypadku, wyłączenie Żydów spod jakiegokolwiek władzy, poza królewską (ad cameram nostram attineant), dokonane przez Fryderyka I Barbarossę (ok. 1125 – 1190) w przywileju z 1157 r., obowiązującym na terytorium całego cesarstwa. W 1234 r. status ten potwierdził Fryderyk II Hohenstauf (1194 – 1250 r.; servi nostrae camerae). Na podstawie: Anna Foa, *The Jews of Europe after the Black Death*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California 2000, s. 10.

Ryc. 18. Miniatura wykonana przez A. Szyka pt. Statut kaliski - Karta tytułowa przedstawiająca Kazimierza Wielkiego z statuem w ręku (miniatura nr 1), 1932 r., zbiory Centralnej Biblioteki Judaistycznej. Źródło: www.cbj.jhi.pl/documents/810729/0/

Statut Kaliski był dla Żydów niezwykle korzystnym przywilejem, stanowiącym niewątpliwą zachętę do osiedlania się na terytorium Polski, dla kolejnych emigrantów żydowskich z Europy Zachodniej. Stanowił on również podstawę dla następnych przywilejów, wydawanych także w innych dzielnicach Polski. Statut ten wywołał jednak szybką reakcję władz kościelnych, bowiem pierwszy na ziemiach polskich synod prowincjonalnego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, na którym poruszono kwestię osadnictwa żydowskiego, odbył się już trzy lata później, w 1267 r., we Wrocławiu. Przewodniczył mu kardynał Gwidon, wysłany specjalnie w tym celu przez papieża, Klemensa IV (ok. 1200 – 1268 r.).

Synod biskupi uznał Polskę za „młodą latorośl w ciele chrześcijaństwa”, tym samym uzasadniając swoje pretensje do zwiększenia ingerencji w politykę wewnętrzną kraju. W stosunku do Żydów, nakazano im tworzenie osobnych dzielnic, otoczonych murem lub fosą⁹⁰. Liczbę synagog ograniczono do jednej w każdym mieście, zabroniono też Żydom przebywania w miejscach publicznych, dostępnych chrześcijanom (łaźniach, karczmach itp.). Ponadto, pozwolenie na budowę i sam proces wznoszenia nowych synagog, od tej pory miał być uzgadniany z lokalnym biskupem.

⁹⁰ Nakaz osiedlania Żydów w wyznaczonych, oddzielonych od pozostałej części miasta miejscach stanowi ogólne potwierdzenie założeń Soboru Laterańskiego IV z 1215 r. Na podstawie: www.ccjr.us z dnia 11.10.2013.

Przepis ten przetrwał aż do I rozbioru Polski, czyli do 1772 r. Zakazano również Żydom budowy synagog w pobliżu kościołów katolickich. Wysokość synagog od tej pory miała być niższa niż kościołów, w związku z czym pewnym rozwiązaniem, pozwalającym na optyczne zwiększenie głównych hal synagog było obniżenie poziomu posadzki, poniżej poziomu terenu. Dla odróżnienia się od chrześcijan nakazano Żydom, ponadto, noszenie szpiczastych nakryć głowy z rogami oraz zabroniono piastowania urzędów, w których mieliby im podlegać chrześcijanie. Chrześcijanom, z kolei, zabroniono utrzymywania kontaktów seksualnych i towarzyskich z Żydami oraz dokonywania zakupów w ich sklepach⁹¹.

W wyniku braku spójnej polityki władz świeckich i kościelnych, czy też raczej innych poglądów, wynikających ze zdecydowanie rozbieżnych interesów, powszechnym stało się nie tylko nieprzestrzeganie uchwał synodalnych, ale wręcz stopniowe rozszerzanie przywilejów Żydów. Kolejne przywileje wspierały konsekwentnie osadnictwo żydowskie na całym Dolnym Śląsku. Już w 1273 r. Henryk IV Probus (ok. 1258 – 1290 r.) nadał Żydom mieszkającym w księstwie wrocławskim przywileje oparte na Statucie Kaliskim, w 1295 r. Henryk XI Legnicki (1539 – 1588 r.) powtórzył przywileje dla Żydów w księstwie legnickim, to samo uczynili Henryk III Głogowski w 1295 r. i, powtórnie, w 1299 r. w księstwie głogowskim. Żydzi uzyskali również swobodę osiedlania się na terenach miast; począwszy od 1280 r. w Głogowie, od 1294 r. w Lwówku Śląskim, od 1300 r. w Kłodzku, a od 1301 r. w Legnicy. Żydzi, jak wynika z powyższego, byli przydatni dla rozwoju wielkopolskich i śląskich miast, stąd też wymienieni książęta zaryzykowali zaostrezenie konfliktu z władzami kościelnymi dla ekonomicznych korzyści zarządzanych przez nich księstw.

Generalne przywileje królewskie Żydzi otrzymali również w Świdnicy (w 1295 i 1328 r.) oraz we Wrocławiu (w 1327 i 1339 r.)⁹². Udzielone emigrantom żydowskim w Polsce duże poparcie ze strony władców i arystokracji musiało, w tej sytuacji, spotkać się z jednoznaczną odpowiedzią duchowieństwa, posiadającym cele, zasadniczo rozbieżne z powstającymi gminami żydowskimi. Efektem wydania powyższych przywilejów była reakcja władz kościelnych, które doprowadziły do zwołania kolejnego synodu. Nieprzestrzegane w sposób jawny uchwały synodu biskupiego we Wrocławiu, zostały podtrzymane przez kolejny synod w Budzie, w 1279 r., odbyty pod przewodnictwem papieskiego legata, Filipa z Fermo. W trakcie synodu poruszono kwestię nieposłuszeństwa polskich książąt, sprzyjających osadnictwu żydowskiemu oraz wskazano Polskę, Węgry, Dalmację i Chorwację jako kraje, w których nie są przestrzegane wcześniejsze postanowienia synodalne odnośnie Żydów. Chrześcijanom zabroniono wspólnego zamieszkiwania z Żydami pod jednym dachem, uprzejmego komunikowania się z nimi (co oznacza dobre do tej pory relacje chrześcijańsko – żydowskie), a także nakazano noszenie dyskryminującej, czerwonej okrągłej łatki, naszytej po prawej stronie górnej części odzieży⁹³.

Prawdopodobnie najważniejszym postanowieniem synodu, mającym olbrzymi wpływ na utrzymanie odrębności kulturowej Żydów od chrześcijan przez następne kilkadziesiąt lat, był wyraźny zakaz wspólnej nauki w szkołach publicznych.⁹⁴ Ukształtowane w ten sposób dzieci i młodzież miały praktycznie niewielkie szanse na późniejsze znalezienie wspólnych dla obu grup społecznych sposobów jednoznacznej i zrozumiałej komunikacji, zarówno werbalnej, jak i niewerbalnej. Postanowienia synodu w Budzie, włącznie z zakazem wspólnej nauki, zostały następnie podtrzymane przez synod w Łęczycy w 1285 r., a po raz kolejny w 1420 r. przez statuty synodalne Mikołaja Trąby (ok. 1358 – 1422 r.)⁹⁵.

⁹¹ Paweł Fijałkowski, *Dzieje Żydów w Polsce XI – XVIII wiek. Wybór tekstów źródłowych*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1993.

⁹² Karol Maleczyński, *Epoka feudalna, [w:] Historia Śląska*, t. I pod red. Karola Maleczyńskiego, Wrocław 1960, s. 486.

⁹³ Kinga Frojimovics, Géza Komoróczy, *Jewish Budapest: Memories, Rites, History*, Central European University Press, Budapest 1999, s. 5.

⁹⁴ Majer Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej*, nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, Warszawa – E. Wende i Sp. (T. Hiz i A. Turkul), New York: The Polish Book Importing Co. Inc., Lwów 1916, s. 10.

⁹⁵ Statuty synodalne wieluńsko – kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420 z materiałów przysposobionych przez B. Ulanowskiego, uzupełnili i wydali X. Jan Fijałek i Adam Vetulani, *Studia i materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce nr 4*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1951, s. 91 – 93.

Potwierdzenie przywilejów, nadanych Statutem Kaliskim, Żydzi uzyskali podczas panowania Kazimierza III Wielkiego (1310 – 1370 r.). W 1334 r. król po raz pierwszy potwierdził wymienione prawa Żydom w Wielkopolsce, trzydzieści lat później, w 1364 r. dokonał tego po raz drugi, lecz już dla całego kraju. Następnie, po przyłączeniu Rusi trzy lata później, w 1367 r., Kazimierz III Wielki rozszerzył postanowienia Statutu Kaliskiego również i na zdobytą Ruś oraz Małopolskę. Jeszcze wcześniej, w 1333 r. król wystawił dokument, regulujący kwestie żydowskiego rzeźnictwa oraz handlu mięsem. Przyczyną wydania dokumentu, regulującego ilość rzeźników żydowskich w Krakowie, było łamanie przez nich przywilejów cechowych, nieuniknione wobec religijnych wymogów dotyczących zasad koszerności. Stanowiło to jedno z pól potencjalnych konfliktów, o religijno – narodowościowym charakterze⁹⁶.

Niemniej, najważniejszym osiągnięciem Kazimierza III Wielkiego, zgodnym z całym jego postępowaniem, było jednak zrównanie praw chrześcijan i Żydów. Żydzi mogli osiedlać się w dowolnych miastach, a przede wszystkim nabywać nieruchomości.⁹⁷ Od tej pory Żydzi mogli być właścicielami dowolnych nieruchomości. Aczkolwiek wielokrotnie w przyszłości było ono łamane i nieprzestrzegane, stanowiło deklaratywną i faktyczną zmianę w podejściu do żydowskiej mniejszości narodowej, wpisując się w tolerancyjny nurt Rzeczypospolitej, będący podstawą wzrostu jej znaczenia w Europie. Ponadto, po raz pierwszy w historii Polski król zaingerował w ustawodawstwo kahalne, zarządzając, że żaden sędzia w gminie żydowskiej nie może pełnić swojej funkcji bez zgody społeczności żydowskiej.

Niedługo później, już w 1423 r. król Władysław II Jagiełło (ok. 1362 – 1434 r.) wydaje, z kolei, statut wareski, zabraniający skupowania przez Żydów nieruchomości w miastach i w miasteczkach⁹⁸, co wskazuje na niekonsekwencję w polityce wobec społeczności żydowskiej, również wyższym poziomie władzy.

Ryc. 19. Dokument, wystawiony w 1485 r., stanowiący ugodę między krakowskim kahałem a krakowską radą miejską w sprawie handlu żydowskiego w Krakowie. W dolnej części własnoręczne podpisy starszych gminy – burmistrzów kahalnych: Mojżesza Fiszla, syna Efraima, Jakuba Kappelmana, syna Aleksandra Lewita, Józefa, syna Efraima, i Mordechaja z Sącza, syna Jakuba. W akcie tym Żydzi rzekli się prawa do handlu detalicznego w Krakowie.

Źródło: www.poczetkrakowski.pl z dnia 12.06.2021, za: Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa.

⁹⁶ Atlas historii..., s. 39 – 40.

⁹⁷ Ludwik Gumplowicz, Prawodawstwo..., s. 20 - 27.

⁹⁸ Majer Bałaban, Historia Żydów w Krakowie..., t. I, s. 37.

W 1453 r. Kazimierz IV Jagiellończyk (1427 – 1492 r.) zatwierdził przywilej generalny, przy czym, od tej pory, zgodnie z nowym postanowieniem króla, wszelkie konflikty wewnątrz środowiska żydowskiego miała rozstrzygać starszyzna kahału. Zatwierdzenie przywileju generalnego spowodowało natychmiastową reakcję kardynała Zbigniewa Oleśnickiego (1389 – 1455 r.) oraz przybyłego z Rzymu kaznodziei i inkwizytora Jana Kapistrano. Wezwali oni króla do odwołania przywileju generalnego, co też Kazimierz Jagiellończyk, ze względu na wagę relacji pomiędzy Polską, a kościołem katolickim, wkrótce uczynił.

Począwszy od 1485 r., zasadniczo zmieniała się sytuacja Żydów kazimierskich i krakowskich, ponieważ zostali oni zmuszeni do rezygnacji z prawa handlu w Krakowie (ryc. 19). Dodatkowym obostrzeniem był także zakaz wykonywania w Krakowie jakiegokolwiek rzemiosła. Jedynym rozwiązaniem, pozwalającym na prowadzenie tego typu działalności na terenie Krakowa stało się więc wynajmowanie lokali lub budynków oraz zatrudnianie do pracy osób polskiego pochodzenia.

Wydarzenie to określiło jednoznacznie możliwości przyszłego współżycia środowiska polskiego i żydowskiego, stwarzając warunki do dalszego pogłębienia podziałów narodowych i społecznych. Pośrednim efektem zakazu prawa handlu oraz wykonywania rzemiosła w Krakowie, był nieunikniony wzrost władzy kazimierskiego kahału w obrębie społeczności żydowskiej.

3. Sytuacja prawna i ekonomiczna mieszkańców Miasta Żydowskiego przed potopem szwedzkim i powstaniem Chmielnickiego

Początki istnienia Miasta Żydowskiego były ze względów ekonomicznych bardzo trudne dla społeczności żydowskiej. Po wypadkach w Krakowie w 1494 r., w których niektórzy mieszkańcy dzielnicy żydowskiej stracili część dorobku, przenosiny do Kaimierza były skomplikowanym procesem. Poprawa sytuacji ekonomicznej wymagała handlu w Krakowie, który został, przynajmniej teoretycznie, zabroniony. Na stosunkowo małym obszarze, praktycznie pozbawionym miejskiej infrastruktury mieszkalnej i jedynie nominalnie włączonym w obręb struktury Kazimierza, ulokowano byłych mieszczan krakowskich żydowskiego pochodzenia. W tej sytuacji zostali oni zmuszeni, do rozpoczęcia życia w nowych warunkach mieszkaniowych, charakteryzujących się w sensie przestrzennym i prestiżowym, niższym standardem niż w Krakowie. Z tej przyczyny pierwszym krokiem było podjęcie działań, zmierzających do zgromadzenia środków finansowych, pozwalających na rozpoczęcie inwestycji budowlanych.

Najprawdopodobniej standard części z nich był bardzo niski, w rezultacie ustanowionego w 1485 r. na wniosek mieszczan zakazu prowadzenia przez Żydów działalności handlowej w Krakowie, praktycznie uniemożliwiając im zebranie wystarczających środków finansowych⁹⁹. Nie obejmuje to tych nielicznych Żydów, którzy mieszkali w Kazimierzu już wcześniej, nie ponieśli większych strat w wyniku antyżydowskich zamieszek w piętnastowiecznym Krakowie, bądź też prowadzili działalność gospodarczą na innym polu ekonomicznym.

Mimo to, Żydzi w Kazimierzu stworzyli dzielnicę mniej więcej podobną pod względem warunków życia do ich poprzedniego miejsca zamieszkania w Krakowie. Poza tym, w kolejnych latach polityka królewska zmieniała się na korzystniejszą dla społeczności żydowskiej. Ostatecznie, w połowie XVI w., zabudowa nowo powstałego Miasta Żydowskiego w Kazimierzu, wzniesiona wokół ulicy Wielkiej (obecnie ul. Szeroka), zapewniła wysoki standard życia (ryc. 20). W pozostałej części Miasta Żydowskiego warunki te były na ogół gorsze.

⁹⁹ W tej sytuacji jedynym możliwym rozwiązaniem było nagminne łamanie zakazu handlu w Krakowie, odbywające się nieoficjalnym pozwoleniem części władz miejskich; niemożliwym byłoby bowiem niedostrzeżenie tej sytuacji przez jej przedstawicieli.

Ryc. 20. Zachodnia pierzeja Wielkiej Ulicy na rycinie K. Hebenstreia, koniec XIX w. Zauważalny wyższy standard zabudowy niż w przypadku innych części Miasta Żydowskiego.

Źródło: www.wawel.net/images/kazimierz/archiw/21a.htm z dnia 26.04.2013.

Ryc. 21. Ulica Jakuba, z zaniedbanym murem cmentarza, przy synagodze Remuh na rycinie F. Wastkowskiego, koniec XIX w. W tle widoczne drewniane dobudówki. Źródło: Tygodnik Ilustrowany, 1876 r.

Począwszy od XVI w. wydawane Żydom przywileje systematycznie traciły na znaczeniu. Niemniej, w 1534 r. król Zygmunt I Stary (1467 – 1548 r.) zniósł nakaz, zobowiązujący Żydów do noszenia wyróżniającego się stroju. W 1539 r. król przekazał jurysdykcję nad Żydami zasiedlającymi dobra prywatne, wyłączając niektóre sprawy o charakterze religijnym, ich właścicielom. W związku z tym poszczególne gminy żydowskie zmuszone zostały do starań o odnawianie przywilejów.

Dotyczyło to również gmin miejskich, w których Żydzi otrzymywali przywileje bezpośrednio od króla, bądź od starostów. Należy też wspomnieć, iż przywileje, mające na celu zapobieganie prześladowaniom na polu religijnym, Żydzi otrzymywali także od papieży; pierwszy przywilej papieski wydany został w 1540 r. i dotyczył spraw związanych z „mordami rytualnymi”.

W tym samym czasie, w związku ze wzrostem liczby żydowskich rzemieślników, doszło na polu ekonomicznym do konfliktów pomiędzy środowiskiem polskim, a żydowskim. Rezultatem konfliktu było, co prawda, potwierdzenie Żydom wolności wytwarzania i sprzedaży produktów, ale obciążone dodatkowym podatkiem. Jednym z jego celów było zwiększenie konkurencyjności rzemiosła wykonywanego przez chrześcijan. W celu obrony rzemieślników żydowskich, ostatecznie powstał w krakowskim Kazimierzu pierwszy na ziemiach polskich cech żydowskich kuśnierzy, co zrealizowano dopiero w 1613 r.¹⁰⁰

Zauważyć jednak należy pewną niekonsekwencję polityki królewskiej: w 1542 r. król Zygmunt I Stary pozwala Żydom czeskim na osiedlanie się na terenie Miasta Żydowskiego, a nawet na budowę domów i sklepów na nabytych parcelach, lecz już rok później zabrania im wjazdu do Rzeczypospolitej.

Zygmunt II August (1520 – 1572 r.), po części wzorem swojego ojca, kontynuował stosunkowo przychylną Żydom politykę. W 1564 r. wydał w formie reskryptu do burmistrza i rajców krakowskich edykt, znoszący zakaz wynajmowania Żydom domów, sklepów i składów na towary w Krakowie.¹⁰¹ Stanowiło to zapowiedź nowej polityki wobec Żydów krakowskich i kazimierskich i ostatecznie, umożliwiło im prowadzenie na terenie Krakowa oficjalnej działalności handlowej. Nadał on szeroką autonomię gminom żydowskim całego kraju, a w 1567 r. pozwolił na otwarcie pierwszej w kraju jeshivy¹⁰². Rok później wydał Żydom całego kraju przywilej *de non tolerandis christianis*¹⁰³, zakazujący chrześcijanom osiedlania się w dzielnicach żydowskich.

Również król Stefan Batory (1533 – 1586 r.) zatwierdził przywileje gminom żydowskim, zezwalając na prowadzenie handlu w dni świąt chrześcijańskich. Ponadto, zniósł wszelkie przywileje miejskie, zabraniające Żydom handlu w miastach, po raz pierwszy umożliwiając społeczność żydowskiej prowadzenia niczym nie ograniczonej działalności handlowej na terenie całego kraju a także Stefan Batory jako pierwszy król zrównał prawa mieszczan i Żydów.

Wszelkie swobody handlowe dla całego terenu Rzeczypospolitej potwierdził podczas sejmu koronnego w 1633 r. Władysław IV Waza (1595 – 1648 r.), dodatkowo zwalniając kupców żydowskich z opłat myta i mostowego¹⁰⁴. Władysław IV potwierdził prawa Żydów do wolności „stawiania zabudowań”, podtrzymując także ich dotychczasowy stan posiadania. Król podkreślił także prawa Żydów do posiadania i utrzymywania bożnic i cmentarzy.¹⁰⁵

¹⁰⁰ *Atlas historii...*, s. 77.

¹⁰¹ Ludwik Gumpłowicz, *Prawodawstwo...*, s. 44-45.

¹⁰² Jeshiva (jeszybot, jeshiba) – szkoła, akademie talmudyczna; żydowska ortodoksyjna uczelnia rabinacka. Etym. – późn. hebr. Jeshiba z hebr. „(po)siedzenie”. Na podstawie: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych Władysława Kopalińskiego*, www.slownik-online.pl z dnia 29.09.2013.

¹⁰³ Wzorowany na przywileju *de non tolerandis iudeis*, zakazującym osiedlania się Żydom w miastach, bądź dzielnicach chrześcijańskich. Oba przywileje nie były zawsze ściśle przestrzegane.

¹⁰⁴ *Atlas historii...*, s. 99.

¹⁰⁵ Ludwik Gumpłowicz, *Prawodawstwo...*, s.71-73.

Na mocy traktatów o poszerzeniu terytorium Miasta Żydowskiego z lat 1553, 1583 i 1603 oraz kolejnych umów dotyczących prawa handlu, podpisywanych w latach 1609, 1615 i 1645 powstała zabudowa, obejmująca główne i pomniejsze ulice, place targowe, a także budynki mieszkalne, składy towarów, synagogi i cmentarze. Cechą charakterystyczną wymienionej zabudowy była bardzo duża ilość sklepów i składów towarowych, wznoszonych często jako drewniane dobudówki do istniejących obiektów (ryc. 21), a wynikająca z handlu, jako głównego źródła utrzymania większości mieszkańców Miasta Żydowskiego.¹⁰⁶

4. Upadek ekonomiczny jako główna przyczyna stagnacji rozwoju architektury Miasta Żydowskiego

Do połowy XVII w. gmina żydowska w Kazimierzu szybko ewoluowała w stopniowo poprawiających się warunkach ekonomicznych. Sprzyjały one stopniowemu rozwojowi Miasta Żydowskiego, posiadającemu większą dynamikę niż chrześcijańska część Kazimierza. Żydzi kazimierscy posiadali wiele sklepów, również w Krakowie. Prowadzili handel międzynarodowy, przede wszystkim z miastami niemieckimi, austriackimi, niderlandzkimi oraz tureckimi. Przedmiotami handlu były już nie tylko skóry i futra, ale również sukno, złoto i srebro oraz kamienie szlachetne, a także broń, zbroje oraz wyroby artystyczne. Okres dobrobytu skończył się wraz z pierwszymi poważnymi pożarami, powstaniem Bohdana Chmielnickiego (1595 – 1657 r.) oraz potopem szwedzkim (1655 – 1660 r.), które zachwiały nie tylko ekonomią państwa, ale i podstawami jego istnienia.

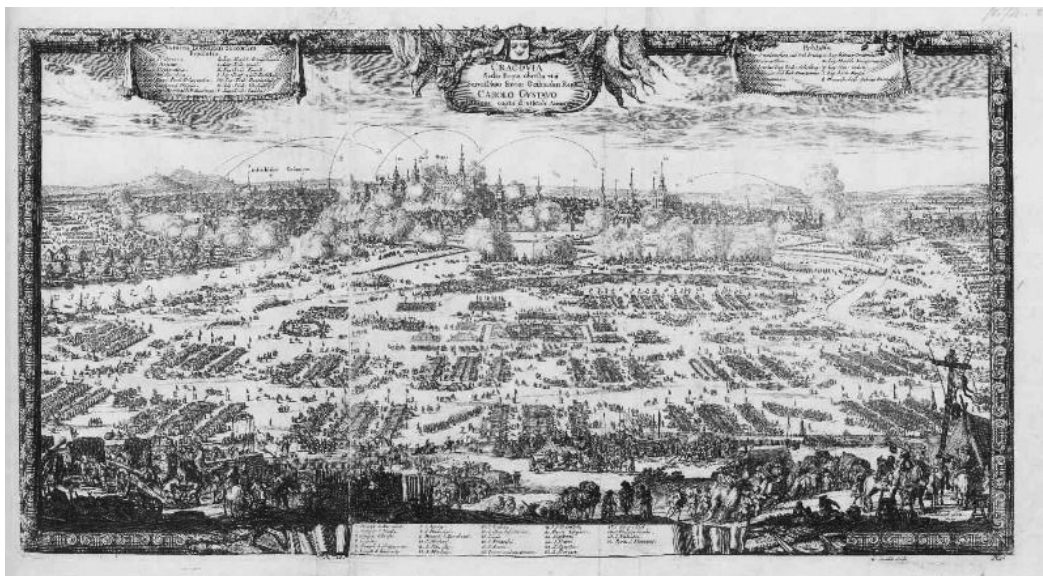
W 1643 r. pożar doprowadził do zniszczenia większości drewnianej zabudowy Kazimierza. Ponadto, siedemnastowieczne powstania kozackie, a szczególnie powstanie Chmielnickiego¹⁰⁷ spowodowały duże przeludnienie Miasta Żydowskiego, jako efektu osadzenia w nim, części zagrabionej wcześniej większości dobytku uciekinierów, z obszarów objętych powstaniami, czyli ok. 40 – 45% kraju.

Najważniejszą przyczyną upadku ekonomicznego dzielnicy żydowskiej był jednak potop szwedzki (ryc. 22), połączony z posądzeniem gminy żydowskiej o współpracę z najeźdźcami, w tym wpuszczeniem ich na teren Kazimierza bez żadnego oporu. Krótkie rządy Szwedów spowodowały spustoszenie Miasta Żydowskiego i zrujnowanie finansów gminy żydowskiej. Jedną z głównych przyczyn problemów ekonomicznych gminy, była olbrzymia kontrybucja w wysokości 80.000 złotych polskich, której zażądali Szwedzi za gwarancję bezpieczeństwa. Kahał kazimierski zapłacił połowę tej kwoty.

¹⁰⁶ Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, t. I, s. 207.

¹⁰⁷ Pod koniec XVI i w XVII w. Kozacy wzniesili wiele powstań przeciwko władzy polskiej. Najważniejsze z nich to powstanie K. Kosińskiego w latach 1591 – 1593, S. Nalewajki i A. Łobody w latach 1595 – 1596, P. Pawluka w 1637 – 1638 r., T.D. Huni, J. Ostrzanina i Putywla w 1638 r., B. Chmielnickiego w latach 1648 – 1654, i ostatnie, S. Paleja, już w XVII w. – w latach 1702 – 1704. Powstania, wymierzone przeciwko polskiej i spolonizowanej ruskiej magnaterii i szlachcie, dotyczyły w ogromnym stopniu i Żydów, często reprezentujących interesy wyżej wymienionych. Na podstawie: Nowy leksykon PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 1378.

Ryc. 22. Oblężenie Krakowa przez szwedzką armię w 1655 r., rycina wykonana w oparciu o miedzioryt F. Dahlberga, opublikowany w *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri VII...* S. Pufendorfa, Norymberga, 1699 r. Źródło: www.euarchives.org/index.php?sch=3&lng=nat&pge=photo&cty=Cracow&tmp=&nr=38 z dnia 23.03.2014.

Kolejne 60.000 złotych kahał zapłacił królowi, jako zadośćuczynienie za domniemaną współpracę ze Szwedami, dodatkowo opłacając kwotą 30.000 złotych wspierając Polaków austriackie wojska, pod dowództwem J.F. Keisersteina.¹⁰⁸ Po najeździe szwedzkim, dopiero w 1661 r., dzięki zapłaconej przez kazimierski kahał kontrybucji król Jan II Kazimierz (1609 – 1672 r.), jako kolejny monarcha zatwierdził przywileje kazimierskiej gminie żydowskiej, nie bez sprzeciwu różnych warstw społecznych, a przede wszystkim mieszczaństwa oraz uboższej szlachty. Wszystkie wydane dotychczas przywileje potwierdził również podczas sejmu koronacyjnego Michał Korybut Wiśniowiecki w 1669 r.¹⁰⁹

Po tym okresie, aczkolwiek stosunkowo szybko rozpoczęto odbudowę zrujnowanej tkanki miejskiej, a dzielnica żydowska podniosła się z ubóstwa w zauważalny sposób dopiero ok. 150 lat później, w XIX wieku. W latach 70. i 80. XVII w. wzniesiono już liczne nowe budynki w miejsce zniszczonych. Duże koszty odbudowy, spowodowały jednak konieczność zaciągnięcia przez członków gminy żydowskiej wielu pożyczek, m.in. wśród polskiego duchowieństwa. Przyczyniło się to do kolejnych problemów finansowych kahału, a więc i większości mieszkańców Miasta Żydowskiego.

Podczas sejmu w 1676 r. Jan III Sobieski (1629 – 1696 r.) potwierdził Żydom przywilej generalny. Król wspierał ponadto, rozwój społeczności żydowskiej w całym kraju, ze szczególnym uwzględnieniem rodzinnej Żółkwi, w której wydał, m.in., zgodę na budowę bożnicy w zupełnie dowolnym, całkowicie uzależnionym od woli społeczności żydowskiej, stylu, z uwzględnieniem wystroju elewacji włącznie.¹¹⁰ Przywilej generalny został potwierdzony również przez królów z dynastii saskiej. August II Mocny (1670 – 1733 r.) dokonał potwierdzenia w 1697 r., a August III Sas (1696 – 1763 r.) w 1735 r.¹¹¹

¹⁰⁸ Klemens Bąkowski, *Historia Krakowa w zarysie*, w drukarni „Czasu” Fr. Kluczyckiego pod zarządem Józefa Łakocidskiego, Kraków 1898, s. 102 oraz Majer Bałaban, *Historia żydów w Krakowie...*, t. 2., s. 10-15.

¹⁰⁹ Ludwik Gumpłowicz, *Prawodawstwo...*, s. 78-79.

¹¹⁰ Tamże, s. 59-60.

¹¹¹ Tamże, s. 61.

Trudne warunki egzystencji korespondowały z bardzo gęstą zabudową Miasta Żydowskiego. W 1787 r. część żydowska Kazimierza posiadała 189 budynków, natomiast chrześcijańska kilkakrotnie mniej¹¹². Według spisu ludności, wykonanego trzy lata później, w 1790 r. Miasto Żydowskie zamieszkiwało 1970 osób, a dla porównania, pozostałą, wielokrotnie większą część Kazimierza wraz ze Stradomiem i wszystkimi okolicznymi przedmieściami - 1900 osób¹¹³. Według Majera Bałabana, w kazimierskim Mieście Żydowskim mieszkało znacznie więcej ludności żydowskiej, bowiem w 1765 r. 3417 osob, natomiast ponad 30 lat później, w 1796 r. - 3928 osob¹¹⁴. Trudne warunki mieszkaniowe wskazują na ówczesnie złą sytuację finansową członków gminy żydowskiej (ryc. 23).

Ostatecznie, w 1764 r. sejm konwokacyjny, tuż przed elekcją Stanisława Augusta Poniatowskiego (1732 - 1798 r.) zniósł waad arba aracot - Sejm Czterech Ziem (Wielkopolska, Małopolska, Ruś Czerwona i Wołyń), główny organ władzy społeczności żydowskiej w Polsce, wraz ze wszystkimi sejmikami. Oznaczało to zasadniczą zmianę dla autonomii oraz stanowiło zapowiedź nieuniknionych zmian w organizacji życia społecznego Żydów w Polsce.

Ryc. 23. Widok ul. Miodowej od strony ul. Dajwór na obrazie S. Talowskiego, koniec XIX w. Wyraźnie widoczny bardzo zły stan techniczny pierwszoplanowych budynków ich otoczenia.

Źródło: www.wawel.net/images/kazimierz/archiw/6.htm z dnia 26.04.2013.

Zwołany w 1788 r. sejm czteroletni ostatecznie zniósł wszelkie różnice w traktowaniu Żydów i społeczeństwa polskiego na terenie Rzeczypospolitej, pozwalając więc na zupełnie dowolne nabywanie nieruchomości każdego typu, w tym i gruntów rolnych.¹¹⁵ Stanowiło to odpowiedź na prośby Żydów, dotyczące równoprawnego traktowania we wszystkich dziedzinach życia. Jeszcze na przełomie 1791 i 1792 r. do Stanisława Poniatowskiego udała się delegacja trzech pełnomocników społeczności żydowskiej, prosząc, między innymi, o darowanie im praw obywatelskich, obejmujących również możliwość nieograniczonego nabywania nieruchomości w miastach.¹¹⁶

¹¹² Jerzy Wyrozumski, *Dzieje...*, s. 563.

¹¹³ Stefan Świszczowski, *Miasto...*, s. 192.

¹¹⁴ Majer Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji...*, s. 6.

¹¹⁵ Ludwik Gumplowicz, *Prawodawstwo...*, s. 99-100

¹¹⁶ Samuel Hirszhorn, *Historia Żydów w Polsce od Sejmu Czteroletniego do Wojny Europejskiej (1788 - 1914)*, Wydawnictwo „B-cia Lewin - Epstein i S-ka”, Warszawa 1921, s. 39.

Środowisko żydowskie w Małopolsce korzystało z tych samych praw państwowych, z których korzystali Żydzi, mieszkający w innych częściach Polski. Podobnie, problemy narodowościowe i społeczne, występujące w Małopolsce pomiędzy środowiskiem żydowskim, a polskim, tak jak i w innych częściach kraju miały swoje podłoże religijne, ale przede wszystkim – ekonomiczne. Można stwierdzić, że były one aż do rozbiorów Polski regulowane na poziomie państwowym w bardzo podobny sposób, bowiem przez zatwierdzanie przez kolejnych monarchów w niewielkim stopniu modyfikowanych i adaptowanych do współczesnych warunków kolejnych wersji Statutu Kaliskiego.

Zauważyć należy, że o ile istotną rolę w przypadku tych regulacji odgrywało również ustawodawstwo sejmowe, to ich znaczenie ograniczało się do spraw ekonomicznych, z reguły bez bezpośredniego odniesienia do budownictwa. Wyjątki dotyczą wydawania pozwoleń na zabudowę wolnych placów miejskich.¹¹⁷ Na ustawodawstwo sejmowe, ale tylko i wyłącznie w odniesieniu do społeczności żydowskiej, znaczący wpływ miała polityka władz kościelnych.¹¹⁸ Polityka polskich władz kościelnych wielokrotnie odpowiadała polityce władz kahałnych, dążących do utrzymania oddzielności religijnej Żydów, Polaków i przedstawicieli innych narodowości, zamieszkujących ziemię I Rzeczypospolitej. Wynika z tego, że zasadniczy wpływ prawny na rozwój budownictwa kazimierskiego Miasta Żydowskiego miały regulacje, wydawane przez:

- polskie władze kościelne,
- Sejm Czterech Ziem oraz władze gmin żydowskich, w oparciu o aktualną sytuację polityczną, społeczną i gospodarczą oraz uwarunkowania religijne.

Obie organizacje straciły swój wpływ na budownictwo Kazimierza i samego Miasta Żydowskiego, odpowiednio w 1764 r. (rozwiązanie Sejmu Czterech Ziem) oraz w czasie rozbiorów, począwszy od 1792 r. (stopniowa utrata części autonomii przez władze kościelne).

5. Regulacje polskich władz kościelnych wpływające na przestrzeń Miasta Żydowskiego

Bezpośredni wpływ ustawodawstwa kościelnego na społeczność żydowską, a więc i na organizację przestrzenną życia był istotny zarówno dla architektury, urbanistyki jak i życia społecznego. Generalna tendencja, zauważalna w polityce władz świeckich aż do końca istnienia I Rzeczypospolitej opierała się, zasadniczo, na zamiarze włączenia Żydów do społeczności polskiej. Nadawanie im przez kolejnych królów, przynajmniej w ogólnym zarysie, podobnych praw i obowiązków do posiadanych przez wyższe warstwy społeczne, z uwzględnieniem tolerancji religijnej i uwarunkowań ekonomicznych, stanowi potwierdzenie wyżej przedstawionego poglądu. W przypadku polityki władz kościelnych, główną tendencją było ograniczanie, w miarę możliwości, kontaktów ze środowiskiem chrześcijańskim oraz wykazywanie podrzędności społeczno – religijnej Żydów, wobec ludności polskiej.

Pod koniec XV w. pod bezpośrednim zarządem Kościoła katolickiego w średniowiecznej Polsce pozostawały jedynie trzy kolonie żydowskie, wobec ponad stu istniejących w miastach królewskich i ok. 20. w dobrach szlacheckich.¹¹⁹ Z upływem czasu, na skutek zmian o charakterze cywilizacyjnym począwszy od okresu renesansu, bezpośredni wpływ na społeczność żydowską był jeszcze mniejszy.

¹¹⁷ Tamże, s. 92-93.

¹¹⁸ Tamże, s. 102.

¹¹⁹ *Atlas historii...*, s. 36-37.

Niemniej, polskie ustawodawstwo kościelne posiadało pośredni wpływ na funkcjonowanie gmin żydowskich, zarówno w sensie ekonomicznym¹²⁰, jak i – w mniejszym stopniu - w zakresie organizacji przestrzennej dzielnic zamieszkałych przez Żydów. Regulacje, wydawane przez władze kościelne w Polsce dotyczyły:

- ekonomicznych uwarunkowań prowadzenia działalności gospodarczej, a w szczególności udzielania kredytów i pozwolenia na handel,
- dozwolonych sposobów zagospodarowania przestrzeni.

W okresie końcowym średniowiecza Polsce, w związku z zachodzącymi w całej ówczesnej Europie zmianami społeczno - ekonomicznymi, coraz istotniejszą funkcję w gospodarce zaczął odgrywać kredyt. Początkowo uznawany przez Kościół za nielegalny i postrzegany jako źródło nieuczciwego zarobku¹²¹, kredyt został zaaprobowany podczas IV. Soboru Laterańskiego¹²² w 1215 r. jako dopuszczalne pod pewnymi warunkami narzędzie ekonomiczne¹²³.

Kościół katolicki przejął kontrolę prawną nad kredytami, w zakresie ustalania maksymalnej wysokości odsetek, stanowiących dochód kredytodawcy. W średniowiecznej Polsce udział Żydów udzielających kredytów wynosił ok. 10% wobec 1% udziału w mniejszości żydowskiej w całkowitej ludności Polski.¹²⁴ Sytuacja ta miała związek z utrudnionym lub uniemożliwionym dostępem Żydów do wykonywania wielu zawodów. W związku z tym, że ich możliwości zarabkowania były bardzo ograniczone¹²⁵, koniecznym stało się poszukiwanie innych form zarabkowania – jedną z nich było właśnie pożyczanie pieniędzy na kredyt.

Co istotne, początkowo udzielanie kredytu przez Żydów innym wyznawcom judaizmu było zabronione, w oparciu o Księgę Powtórzonego Prawa¹²⁶, jednak z podobnych przyczyn, jak w przypadku Kościoła katolickiego, w 1607 r. waad (Sejm Czterech Ziem) dopuścił taką możliwość pod warunkiem, że pożyczka jest wniesieniem udziału, w ramach umowy handlowej, mającej przynieść zysk¹²⁷.

Udzielanie kredytów, jako istotne źródło zarabkowania miało jedynie pośredni wpływ na tworzenie architektury w kazimierskim Mieście Żydowskim. W okresie późniejszym jego rola ulegała powolnej zmianie. Z ważnego, ze względu na kredytobiorców (król, magnateria, bogata szlachta) źródła dochodów dla najbogatszej części społeczeństwa żydowskiego, udzielanie niewielkich kredytów stało się powszechniejszym sposobem zarabkowania, lecz przynoszącym mniejszy zysk. Można założyć, że działalność kredytowa, obok handlu lub też wspierająca handel, przyczyniła się do rozwoju Miasta Żydowskiego, szczególnie w początkowej fazie jego istnienia. Potwierdza to wyższość, w porównaniu do powstającej w kolejnych wiekach, standard zabudowy mieszkaniowej,¹²⁸ zwłaszcza przy ul. Szerokiej.

¹²⁰ Przez cały okres istnienia Miasta Żydowskiego władze duchowieństwo wywierały naciski na władze świeckie odnośnie ograniczeń swobody handlu prowadzonego przez Żydów, między innymi w niedziele i święta chrześcijańskie. Ze względu na korzyści ekonomiczne, większość szlachty i magnaterii była przeciwna tego rodzaju ograniczeniom, w związku z czym, nawet jeśli zaistniały one na polu legislacyjnym, to nie miały przełożenia na realną sytuację. Największy wpływ ograniczenia te miały na pogorszenie relacji polsko – żydowskich na polu kontaktów społecznych.

¹²¹ Zgodnie z teorią kanoniczną: „mutuum date, nihil inde sperantes” („dawajcie pożyczki, nie oczekując z tego żadnych zysków”). Na podstawie: Joanna Zwier – Furtak, *Historyczne ujęcie roli kredytu w gospodarce*, [w:] Bank i Kredyt, grudzień 2000, www.nbportal.pl z dnia 04.02.2014.

¹²² Jacques Le Goff, *Sakiewka i życie. Gospodarka i religia w średniowieczu*, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk 1995, s. 86. Za: Małgorzata Ramocka, *Zagadnienie lichwy w ujęciu wielkich religii monoteistycznych*, [w:] Annales. Etyka w życiu gospodarczym, 2008, vol. 11, nr 1, www.annalesonline.uni.lodz.pl z dnia 04.02.2014, s. 298.

¹²³ Małgorzata Ramocka, *Zagadnienie...*, s. 300.

¹²⁴ *Atlas historii...*, s. 41.

¹²⁵ Żydom w średniowiecznej Polsce zabroniono, między innymi, prowadzenia działalności rolniczej oraz wykonywania cechowego rzemiosła. W związku z tym, znaczenia nabrały handel, lichwa oraz niewielka, pozacechowa działalność rzemieślnicza. Na podstawie: *Atlas historii...*, s. 41.

¹²⁶ Pwt 23, 20-21.; „Nie będziesz żądał od brata swego odsetek z pieniędzy, z żywności ani odsetek z czegokolwiek, co się pożycza na procent.”, „Od obcego możesz się domagać, ale od brata nie będziesz żądał odsetek, aby ci Pan, Bóg twój, błogosławił we wszystkim, do czego rękę przyłożysz w ziemi, którą idziesz posiąść.” Na podstawie: biblia.deon.pl z dnia 04.02.2014.

¹²⁷ www.centrum-anielewicza.uw.edu.pl z dnia 04.02.2014.

¹²⁸ Dokładne zbadanie tej relacji wymaga poszerzonych badań o charakterze ekonomicznym.

Podstawowymi regulacjami, wydawanymi przez kościół katolicki, były regulacje uchwalone jeszcze w trakcie synodu wrocławskiego w 1267 r. Niemniej, w trakcie istnienia Miasta Żydowskiego kościół katolicki wydał również inne uchwały, mniej lub bardziej wiążące dla społeczności żydowskiej. Zebrany pod przewodnictwem arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Trąby synod, w trakcie którego poruszono istotne kwestie związane ze społecznością żydowską, odbył się w 1420 r. początkowo w Wieluniu, a jego kontynuacja miała miejsce w Kaliszu. W artykule piątym nakazano, aby w prowincji gnieźnieńskiej Żydzi nie mieszkali wśród chrześcijan, lecz w odosobnionym miejscu miasta bądź miasteczka. Domy społeczności żydowskiej, oddzielone od miejsc zamieszkiwanych przez chrześcijan płotem, murem albo rowem, powinny znajdować się koło siebie. Ponadto, w jednym mieście Żydzi mogą posiadać najwyżej jedną bożnicę.

Fot. 6. Krajobraz Miasta Żydowskiego oraz chrześcijańskiej dzielnicy Kazimierza (w tle). W lewej części fotografii widoczna synagoga Stara, mniej więcej równa pod względem wysokości z otaczającymi ją budynkami, a wyraźnie niższa od kościoła po prawej stronie (fot. nieznany, prawdopodobnie pocz. XX w.).

Źródło: www.wawel.net/images/kazimierz/archiw/5b.htm z dnia 26.04.2013.

Synod ten nie miał bezpośrednich odniesień do Żydów małopolskich, natomiast w 1542 r. odbył się jeszcze jeden synod w Piotrkowie, pod przewodnictwem Piotra Gamrata i na nim, wskazano już bezpośrednio na Żydów krakowskich, nakazując władzom miasta wyburzenie nowo wybudowanych synagog w Krakowie i ograniczenie prac budowlanych, do remontu synagog już istniejących. Było to prawdopodobnie pomyłką, ponieważ Żydzi w tym czasie, w Krakowie, nie mieli synagog. Dodatkowo, podtrzymano nakaz oddzielnego zamieszkiwania oraz wskazano na konieczność przestrzegania posiadania przez Żydów w Krakowie, nie więcej niż sześciu składów na towary.¹²⁹ Istotnym działaniem, mającym wpływ na przestrzeń budynków Miasta Żydowskiego, był zakaz handlowania na placach publicznych i mostach. Dozwolono prowadzenie handlu jedynie w domach prywatnych.¹³⁰

Należy podkreślić, że w trakcie synodu płockiego w 1733 r. biskupi polscy odnieśli się bezpośrednio do budownictwa żydowskiego na terenie Mazowsza. Biskupi nakazali powstrzymanie jego rozwoju na terenie miast, co wskazuje na utrzymanie negatywnej tendencji, w relacjach polskiego duchowieństwa wobec Żydów w Polsce.

Podsumowując, poza wspomnianymi restrykcjami, przez cały okres egzystencji kazimierskiego Miasta Żydowskiego ustawodawstwo kościelne, a zarazem i państwowe wymagało, aby wznoszone bądź przebudowywane synagogi, w przeciwieństwie do kościołów, nie wyróżniały się ani wielkością, ani wyglądem spośród innych, okolicznych budynków (fot. 6).

¹²⁹ Ludwik Gumpłowicz, *Prawodawstwo...*, s. 50-51.

¹³⁰ Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, t. I, s. 137.

ROZDZIAŁ III

WEWNĄTRZKULTUROWE UWARUNKOWANIA ROZWOJU MIASTA ŻYDOWSKIEGO W KAZIMIERZU

---

1. Architektura w aspekcie kultury żydowskiej

1.1. Definiowanie kultury

Definiowanie kultury, wynikające z potrzeby uporządkowania i zrozumienia otaczającego nas wrzeczświata, posiada już długą tradycję. Jest ona powiązana z próbą zaadaptowania tego pojęcia na potrzeby konkretnych badań czy też, najczęściej, sprecyzowania pojmowania świata, stworzonego przez człowieka. Kultura, jak każde pojęcie abstrakcyjne nadane określonej zjawisku, bądź sytuacji, jest pojęciem niezwykle trudnym do zdefiniowania w sensie obiektywnym. Wynika to z niemożliwości nadania jej znaczenia, bez odniesienia do konkretnego problemu badawczego, czy też konkretnej sytuacji. Próba obiektywizacji pojęcia kultura, według Władysława Tatarkiewicza, prowadzi więc do wniosku, że w ramach różnych dyscyplin naukowych, a nawet różnych problemów, należy stworzyć własną definicję kultury, uwzględniającą nie tylko cel jej stworzenia, ale i ich specyfikę.¹³¹

Przedstawiciele poszczególnych dyscyplin naukowych tworzyli – i nadal tworzą – takie definicje kultury, które objaśniają sposób postrzegania człowieka i jego miejsca w świecie, w zależności od punktu widzenia, właściwego danej dyscyplinie. Ze względu na humanistyczny charakter omawianego pojęcia, definiowaniem kultury zajmowali się przede wszystkim przedstawiciele nauk humanistycznych, takich jak filozofia, socjologia, historia, etnologia czy też etnografia. Na potrzeby badania problematyki kultury, powstały dyscypliny naukowe, m.in. kulturologia oraz antropologia kultury. Niemniej, w zależności od potrzeb, utworzonych zostało wiele definicji pojęcia kultura, których poznanie pozwala na zrozumienie specyfiki obszaru bezpośrednio lub pośrednio związanego z tym pojęciem.

Kryterium doboru wykorzystanych w niniejszej pracy definicji architektury, stanowi ich przydatność dla zrozumienia istoty wewnątrz kulturowych relacji pomiędzy kulturą, a architekturą jako jej elementu, co jest, szczególnie ważne w odniesieniu do badań nad architekturą i urbanistyką kazimierskiego Miasta Żydowskiego.

Do najprzydatniejszych dla badań interdyscyplinarnych, szczególnie w kontekście analizy kultury judaistycznej, definicji etnologicznych kultury zaliczyć można definicję autorstwa Alfreda L. Kroebera (1896 – 1960) i Clyde'a Kluckhohna (1905 – 1960). Opracowali oni na początku lat 50. XX w. własną definicję kultury w oparciu o 164 zebrane definicje autorstwa innych osób, zajmujących się tą tematyką.¹³² Jądrzem kultury jest, według nich, zespół tradycyjnych idei, wraz z przypisanymi im wartościami.

Ponadto, systemem kultury są tu nie tylko wyniki działań, ale i ich wzorce, przekazywane za pomocą określonej symboliki. Wzorce kulturowe – według autorów definicji – dzielą się na dwie główne klasy: pierwszego (podstawową) i drugiego rzędu. Pierwsze z nich są wzorcami stabilnymi o prawie niezmiennym przez tysiąclecia charakterze. Drugie – są wzorcami zmiennymi, ulegającymi modyfikacjom, o różnym natężeniu, pod wpływem czynników dowolnego typu. Dodatkowo, Alfred Kroeber i Clyde Kluckhohn klasyfikują jeszcze jeden typ wzorców, obowiązujących w większości obszarów, należących do danej kultury. Najistotniejszym dokonaniem autorów jest więc rozróżnienie pomiędzy wzorcami działań i ich wynikami, przy czym jedno i drugie tworzą kulturę, w ujęciu systemowym.

¹³¹ Władysław Tatarkiewicz, *Cywilizacja i kultura*, [w:] *O filozofii i sztuce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1986, s. 148.

¹³² Władysław Tatarkiewicz, *Cywilizacja...*, s. 148.

W odniesieniu do architektury, wzorcem stabilnym jest zespół niezmiennych czynników, wpływających na ich strukturę i estetykę, a więc, przykładowo, religia. Wzorcami, o charakterze zmiennym mogą być, natomiast, zmieniające się warunki zewnętrzne, wpływające na architekturę obiektów przynależnych danej kulturze. Istota kultury, pomimo wpływu zmiennych czynników zewnętrznych, pozostaje więc nienaruszona.

Rezultaty oddziaływania uwarunkowań zewnętrznych, w danym okresie łatwo identyfikowalne jako niezależne, po pewnym czasie stają się integralnym elementem kultury danego społeczeństwa. Z tej też przyczyny, efekty wpływu warunków zewnętrznych na rozwój architektury mogą być po upływie dłuższego czasu trudne do odróżnienia od rezultatów oddziaływania czynników wewnątrz kulturowych. Jednoznaczna ich kwalifikacja jest możliwa jedynie w odniesieniu do określonego okresu. Wynika z tego, że rozpatrując rozwój przestrzeni, tworzonej i zagospodarowanej przez społeczność żydowską, jako efekt uwarunkowań zewnętrznych, traktować można tylko te, które są właściwe dla danego okresu jej istnienia; uwarunkowania wcześniejsze wchodzą bowiem pośrednio do kanonu kulturowego, tym samym, stając się elementem uwarunkowań wewnątrz kulturowych.

Istotnym zagadnieniem teoretycznym pozostaje udział poszczególnych elementów kultury niematerialnej, w tworzeniu szeroko pojętej przestrzeni. Badania zależności pomiędzy kulturą niematerialną, a kreowaną przez żydowską społeczność przestrzenią, obejmują bowiem zarówno architekturę, jak i urbanistykę. Dla potrzeb badań nad żydowską architekturą i urbanistyką, kulturę można więc zdefiniować, jako zespół wzajemnie oddziałujących na siebie czynników niematerialnych i materialnych. Architektura i urbanistyka są zatem elementami kultury materialnej, powstałymi w efekcie oddziaływania czynników niematerialnych. Dla zrozumienia przestrzeni, obejmującej architekturę i urbanistykę, należy zatem poznać żydowską kulturę niematerialną.

1.2. Człowiek jako medium kultury

Ludzie, zarówno jako odrębne jednostki, jak i członkowie danego społeczeństwa, są zarówno twórcami i odbiorcami, a także pośrednikami, w przekazywaniu kultury niematerialnej. Ze względu na doświadczalny empirycznie, zróżnicowany poziom wiedzy i umiejętności, daną religię oraz inne elementy kultury niematerialnej, należy zauważyć, że poziom ich znajomości jest różny dla każdego człowieka.¹³³ W obrębie danej grupy społecznej może on być w wielu aspektach zbliżony, ale już na obszarze jednego państwa, wymienione różnice są znacznie większe. Wynika to zarówno z różnych doświadczeń, kształtujących daną społeczność i jednostkę ludzką jako taką, jak i sposobu oraz zakresu przekazywania tej wiedzy pomiędzy ludźmi. Im lepsze narzędzia przekazywania informacji uwarunkowanej kulturowo¹³⁴ oraz większa jej użyteczność¹³⁵, tym większy zasięg danej kultury. Co istotne, w obrębie tego samego kręgu kulturowego, interpretacja symboli, artefaktów i zachowań jest podobna.¹³⁶

Moment, w którym jednostka o określonym poziomie kultury niematerialnej może zacząć wpływać na swoje materialne otoczenie, zależy od dwóch rodzajów czynników: woli samych jednostek, która prowadzi do działania zgodnego z ich naturą, oraz czynników zewnętrznych, o charakterze materialnym lub niematerialnym. Sprzyjające wolności osobistej wychowanie człowieka opiera się, przede wszystkim, na stworzeniu takich warunków, aby jednostki mogły się stale wszechstronnie rozwijać, ale także, w jak największym stopniu wpływać na kulturalny rozwój reszty społeczeństwa. Zaniedbanie tego działania prowadzi, nieuchronnie, do regresu rozwoju, a nawet upadku społeczeństwa. Jest to jeden z głównych powodów, w wyniku

¹³³ Nie stanowi to podstawy do oceny danego człowieka, lecz tylko i wyłącznie omawianych aspektów kulturowych.

¹³⁴ Jest to główną przyczyną globalizacji.

¹³⁵ Podobnie, popularyzacja języka angielskiego wynika, w dużej mierze, z jego użyteczności, związanej z wcześniejszym zastosowaniem w dziedzinach technicznych, a szczególnie w informatyce i dziedzinach pokrewnych.

¹³⁶ James A. Banks, Cherry A. McGee Banks, *Multicultural Education: Issues and Perspectives*, Wiley, Hoboken 1989.

których wszystkie kraje o bardzo niskim poziomie wolności osobistej napotykać – lub wkrótce napotkają - poważne problemy kulturowe, społeczne i ekonomiczne.¹³⁷

Co istotne, człowiek nie może egzystować zupełnie idywuidualnie przez całe swoje życie¹³⁸, a ludzie zawsze żyją w określonych uwarunkowaniach społeczno-kulturowych i przynależą, mniej lub bardziej chętnie i świadomie, do określonej grupy społecznej. Wynika stąd, że także stopień znajomości kultury niematerialnej determinowany jest przez zakres uczestnictwa w życiu danej grupy społecznej. Stopień znajomości i akceptacji kultury niematerialnej, wpływa więc na system wartości człowieka, zależnie od stopnia jego wolności osobistej, tożsamej, w tym przypadku, z dojrzałością jednostki ludzkiej.

Wydawać się może, że najlepszymi warunkami do rozwoju kultury materialnej są takie, w których znajomość i akceptacja poszczególnych elementów kultury niematerialnej pozostają na takim samym, lub zbliżonym poziomie. Czyli, nie istnieje wyraźna dominacja żadnego z aspektów kulturowych. Rozwój kultury materialnej, w tym przypadku, może odbywać się w sposób zrównoważony i adekwatny do możliwości wyznaczonych przez poziom kultury niematerialnej. W zależności od woli, wiedzy oraz zdolności umysłowych i fizycznych jednostki ludzkiej, człowiek może tworzyć kulturę materialną, nigdy nie będąc w stanie wyprodukować jej na wyższym poziomie, niż rzeczywisty poziom znajomości kultury niematerialnej.

Aby jednak osiągnąć zadowalające rezultaty w obszarze kultury materialnej, człowiek ostatecznie ujawnia wolę takiego postępowania, poprzez które jednostka wyraża charakterystyczny dla siebie etap kultury niematerialnej. Wynika to z faktu, że ludzie, zazwyczaj, dążą do zapewnienia sobie w swoim najbliższym otoczeniu takiego standardu życia, który odpowiada ich oczekiwaniom, w tym przypadku wynikającym z ogólnego poziomu ich rozwoju kulturowego.

Należy zauważyć, że w idealnej sytuacji, procesy tworzenia architektury i urbanistyki nie są zakłócone żadnymi innymi wpływami, w tym silnymi emocjami i innymi czynnikami zewnętrznymi, co gwarantuje nie tylko drożność kanału przekazu kulturowego, ale i możliwość pełnego wykorzystania posiadanej wiedzy, technologii oraz innych elementów kultury niematerialnej. Jest to jednak sytuacja nie mająca miejsca w rzeczywistości. Praktycznie rzecz biorąc, człowiek może osiągnąć stan jedynie zbliżony do wymienionego. W każdym innym przypadku ludzie mogą nie być w stanie stworzyć kultury materialnej na poziomie jakości przestrzennej, odpowiadającym ich kulturze niematerialnej. Rozwój kultury niematerialnej, bezpośrednio zależnej od człowieka, nie odbywa się ani w sposób linearny, ani w tym samym stopniu w dziedzinach wiedzy i techniki, umiejętności, tradycji i obyczajów oraz religii. Można zaobserwować społeczeństwa zachodnioeuropejskie, w których technologia, wiedza i umiejętności pozostają uznawane za kluczowe elementy rozwoju cywilizacji, w przeciwieństwie do kultur pochodzących z Bliskiego Wschodu, w tym kultury żydowskiej, gdzie religia, tradycja i obyczaje pozostają sprawą najwyższej wagi.¹³⁹ Zjawisko to ma istotny, widoczny wpływ na rozwój kultury materialnej.

Należy podkreślić, że krytyczne podejście do badań rozwoju kulturalnego w jego aspekcie społecznym jest nieuchronnie problematyczne; wszelkie porównania, dokonywane między różnymi grupami społecznymi lub społeczeństwami powiązane są z podświadomymi ocenami, opartymi na aktualnym systemie wartości przeprowadzającego je naukowca. Badania te wymagają więc świadomości o występowaniu tego rodzaju uwarunkowań.

¹³⁷ Tomasz Malec, *Introduction to Theory of Culture-Related Spatial Development*, *Cogent Arts & Humanities*, Vol. 5, 2018, Is. 1, DOI: 10.1080/23311983.2018.1557583

¹³⁸ Hossain F. M. Anayet, Ali M. Korban, *Relation between Individual and Society*, *Open Journal of Social Sciences* 02(08), 2014, DOI: 10.4236/jss.2014.2819.

¹³⁹ Tomasz Malec, *Introduction to Theory of...*

2. Organizacja społeczeństwa żydowskiego na terenie Polski

Podstawową, a do późnego średniowiecza wręcz jedyną jednostkę w życiu gminy żydowskiej, również i kazimierskiej stanowił zlikwidowany dopiero w okresie zaborów kahał (hebr. kehilla - zgromadzenie, gmina), czyli gmina żydowska, wpisujący się w zorganizowaną strukturę społeczno – polityczno – gospodarczą i posiadająca własny statut.

Związek kahałów, wraz z przykahałkami tworzył bowiem ziemstwo (prowincję), posiadające własny sejmik prowincjonalny. Nad ziemstwami czuwał, z kolei, związek ziemstw żydowskich, którego organami były sejm generalny (waad generalny) oraz wybierana przez niego starszyna. Ziemstwo województwa krakowskiego i prawdopodobnie, sandomierskiego, powstało w 1519 r. jako drugie na terenie Rzeczypospolitej, zaraz po ziemstwie wielkopolskim (1518 – 1519 r.).

Źródłami takiej organizacji społeczeństwa żydowskiego były prawo biblijne i talmudyczne oraz organizacja wewnętrzna zachodnioeuropejskiego społeczeństwa żydowskiego, przede wszystkim niemieckiego, zaadaptowana do polskich warunków.¹⁴⁰ Znaczenie kahału dla społeczności żydowskiej jednoznacznie opisał Arie Tartakower, wskazując, że gmina żydowska dla ludu pozostającego w diasporze była „surogatem własnej państwowości”¹⁴¹

Według I. Schipera, A. Tartakowera oraz A. Hafftki, informacje o ustroju żydowskim można znaleźć w „aktach krakowskich i poznańskich” z XV - go i XVI - go wieku, z których wynika, że:

- w zgromadzeniu członków kahału biorą udział Żydzi, pochodzący z wszystkich warstw społecznych, decydując, między innymi, w sprawach związanych umowami z mieszczaństwem polskim oraz z obrotem nieruchomościami,
- gminą zarządza kolegium czterech, reprezentując ją w kontaktach zewnętrznych i pełniąc funkcje w wielu sprawach, analogiczne do rady miejskiej,
- kolegium dwunastu stanowi ciało doradcze wymienionego wyżej kolegium czterech, odpowiadając pod względem pełnionej funkcji miejskiemu senatowi. W jego skład wchodzi także przynajmniej jeden rzemieślnik.¹⁴²

Najstarszym dokumentem regulującym wszystkie dziedziny życia gminnego, społecznego i prywatnego był statut gminy krakowskiej z 1595 roku oraz jego uzupełnienia z lat 1604, 1606, 1610 i 1615–1616. Statut został ułożony i podpisany przez władze „świętej gminy krakowskiej” i obejmował zarówno Kraków, jak i Kazimierz oraz Stradom. Statut był pierwszym, a zarazem jedynym znanym zbiorem przepisów proveniencji żydowskiej, obowiązującym w gminie krakowskiej, w epoce nowożytnej. Z uwagi na swoją wielowątkowość statut krakowski uznawany był za wzorcową kodyfikację, do której odwoływały się władze innych gmin, ustalając obowiązujące przepisy.¹⁴³

Prawo talmudyczne w zakresie życia społecznego „świętej gminy” wskazuje, że w jej zakres powinny wchodzić: sąd, kasa dobroczynności, synagoga, łaźnia, miejsca dla potrzeb fizjologicznych, a także takie instytucje, jak urząd lekarza, chirurga, pisarza, rzeźnika oraz nauczyciela. Ponadto, według Talmudu¹⁴⁴, sprawami gminy zawiadywać powinni „bnei

¹⁴⁰ *Żydzi w Polsce...*, s. 81-84, 89.

¹⁴¹ Arie Tartakower, *Zarys socjologii żydostwa*, Lwów 1938, s. 88-93, [w:] *Organizacja gmin żydowskich*, „Miesięcznik Żydowski” 1932, s. 389-398. Za: Rafał Żebrowski, *Żydowska Gmina Wyznaniowa w Warszawie 1918-1939. W kręgu polityki*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2012, s. 7.

¹⁴² *Żydzi w Polsce...*, s. 87.

¹⁴³ Anna Jakimiszyn – Gadocha, *Źródła w językach hebrajskim i jidysz do historii krakowskich Żydów od XVI do XIX wieku*, Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa 35, Kraków 2017.

¹⁴⁴ Talmud - wspólna nazwa dla Miszny (nauk taanitów) oraz Gemary (nauk armoraitów). Jest kontynuacją Tory. Tym terminem określa się także całą tradycję ustną. Termin pochodzi od rdzenia l-m-d oznaczającego naukę. Zawiera komentarze do Tory i stanowi uporządkowany zbiór praw religijnych opartych o rozważania rabinów żyjących między III w. p.n.e. a VI w. n.e. Zawiera również interpretacje religijnych zasad życia obowiązujących Żydów po zburzeniu Świątyni i zawieszeniu kultu świątynnego. Talmud był i jest e głównym odniesieniem, do którego odwoływali się i nadal się odwołują religijni Żydzi, rozstrzygając rozmaite spory i przystosowując prawo religijne do współczesnych warunków życia. Na podstawie: www.schorr.edu.pl z dnia 19.03.2014.

hakneseth” („trzej synowie synagogi”) wraz z „rosch hakneseth” (przewodniczącym) oraz „schiweh mibnei hui” (przełożeni gminy w liczbie siedmiu). Funkcję „trzech synów synagogi” pełnił sąd gminy, natomiast kolegium „siedmiu”, poszerzone w czasach potalmudycznych do „dwunastu”, stanowiło magistraturę gminy. Wszelkie urzędy, również w oparciu o zalecenia talmudu, były dożywotnie, a mogły być i dziedziczne, jeśli wskazywały na to kompetencje potomków.¹⁴⁵

Niezwykle istotną rolę w warunkach polskich, odegrała więc organizacja wewnętrzna zachodnioeuropejskiego społeczeństwa żydowskiego, oparta o rozbudowane wzorce talmudyczne. Jeszcze w średniowieczu, w Niemczech Żydzi otrzymali duże swobody autonomiczne: w Spirze już w 1084 r., w Wormacji w 1090, w Austrii w 1236 r., następnie w 1238 i 1244 r. Na ich mocy w miejscach osiedlenia społeczności żydowskiej mogli oni tworzyć bóżnicę, miejsce dla sądu żydowskiego, łaźnię i kirkut. Mniejsze osady łączono w związek, zwany „Friedhof” lub „Verainung”, stanowiący wzór dla późniejszych polskich kahałów, wraz z przykahałkami.

Sprawami gminy żydowskiej zarządzało „kolegium”¹⁴⁶ siedmiu, zwanych „ältiste” (hebr. parnassim, łac. seniores), którego przełożony był rabinem. Ważne funkcje pełnili również urzędnicy gminni: taksarze, szkolnicy i kantorzy.¹⁴⁷ Zauważyć należy, że organizacja gminy żydowskiej pod niektórymi względami przypomina organizację społeczną średniowiecznego miasta niemieckiego. Według I. Schipera, A. Tartakowera oraz A. Hafftki, organizacja średniowiecznych miast niemieckich została oparta o wzorce żydowskie.¹⁴⁸

Ze względu na problemy z poborem podatków od społeczeństwa żydowskiego, co wynikało z trudności w ustaleniu liczby wyznawców judaizmu zamieszkujących tereny Rzeczypospolitej, Stefan Batory w 1579 r. powołał do życia centralną organizację żydowską. W ten sposób ukształtowany system żydowskiej organizacji społecznej, funkcjonujący aż do rozwiązania w 1764 r. System ten oparty był o Sejm Czterech Ziem (Wielkopolski, Małopolski, Mazowsza i Wołynia; hebr. waad arba aracot), odbywający się pod przewodnictwem rabinów Kalisza. W latach 1581 – 1623 sejm odbywał się co roku w Lublinie, Tyszowcu lub Jarosławiu. W tym samym roku rozpoczął obrady pierwszy Sejm Żydów Litwy, obradujący w Brześciu Litewskim.

149

Do podstawowych zadań Sejmu Czterech Ziem należało:

- omawianie i podejmowanie decyzji w kwestiach gospodarczych, w tym związanych z wszelkimi, najważniejszymi dla społeczności żydowskiej sprawami finansowymi,
- rozpatrywanie spraw organizacyjnych i sądowniczych,
- rozpatrywanie spraw religijnych oraz edukacyjnych,
- zarządzanie sprawami bezpieczeństwa,
- utrzymywanie kontaktów międzynarodowych.¹⁵⁰

Sejm Czterech Ziem w rzeczywistości stanowił odpowiednik polskich sejmów, posiadał jednak większy wpływ na organizację społeczeństwa żydowskiego, chociażby ze względu na brak, poza królem, jakiegokolwiek realnej konkurencji, lub władzy nadrzędnej.

¹⁴⁵ Żydzi w Polsce..., s. 81-82.

¹⁴⁶ Rozumiane w sensie łac. collegio jako zgromadzenie osób zarządzających, czyli podejmujących najważniejsze decyzje. Pierwotnie, collegio stanowiło wspólne zebranie senatu rzymskiego, wraz z reprezentantami państw uzależnionych od Rzymu, zwoływane najczęściej w celu podjęcia decyzji o rozpoczęciu, kontynuowaniu lub też zakończeniu wojny. Konsultacja: Asst. Prof. Alessia Bianco, PhD.

¹⁴⁷ Żydzi w Polsce..., s. 83-84.

¹⁴⁸ Żydzi w Polsce..., s. 84.

¹⁴⁹ Atlas historii..., s. 84.

¹⁵⁰ Tamże, s. 85.

Ostateczne rozwiązanie Sejmu Czterech Ziem odbyło się z przyczyn finansowych, a w związku z postępującym upadkiem ekonomicznym państwa, społeczeństwo żydowskie nie było już w stanie płacić wymaganych podatków, nie mogło również incydentalnie opłacać swojego bezpieczeństwa mieszczanom, szlachcie itd. Jednocześnie, kahał kazimierski, posądzony o współpracę z napastnikami w trakcie potopu szwedzkiego, spłacał zaciągnięty tuż po wojnie kredyt, w wysokości 588.527 zł, z czego 346.240 winien był duchowieństwu, przede wszystkim jezuitom krakowskim. Powyższe trudności stanowiły bezpośrednie przyczyny upadku autorytetu i władzy całej dotychczasowej organizacji społeczności żydowskiej i zakończyły się, w rezultacie, rozwiązaniem Sejmu Czterech Ziem przez sejm konwokacyjny.¹⁵¹

Duża autonomia społeczności żydowskiej w Polsce występowała od początku jej istnienia, aż do rozbiorów kraju. Zaznaczyć jednak należy, że o ile w średniowiecznych Niemczech Żydzi stanowili odrębne społeczeństwo pozaklasowe, to w Polsce, dzięki konsekwentnej polityce królewskiej na przestrzeni wieków, byli niemalże od samego początku odrębną klasą społeczną, pozostającą mniej lub bardziej integralnym elementem społeczeństwa polskiego. Niemniej, ta charakterystyczna dla polskich Żydów autonomia, wiązała się z koniecznością ustanowienia urzędów odpowiedzialnych za utrzymywanie kontaktów z polską administracją.

Najważniejszym pośrednikiem w relacjach polsko – żydowskich był syndyk generalny, wybierany przez króla, spośród kandydatów, przedstawionych mu przez społeczność żydowską. Reprezentował on przed królem całą społeczność żydowską oraz odpowiadał za wynegocjowanie z królem potwierdzenia przywilejów generalnych. W rzeczywistości, piastował on funkcję ambasadora społeczności żydowskiej na dworze królewskim. Syndyk generalny zobowiązany był, jeśli nie przewodniczyć, to przynajmniej uczestniczyć w sejmach żydowskich. Drugim pośrednikiem pomiędzy władzą żydowską, a polską władzą administracyjną, konkretnie pomiędzy kahałem, a urzędem wojewody był rabin, występujący również jako przewodniczący sądu kahalnego. Na urząd ten wybierany był przez gminę żydowską, a zatwierdzany przez wojewodę. Należy podkreślić, że polscy rabini, stojący na czele kahałów dysponowali zarówno w świetle prawa polskiego, jak i żydowskiego dużą władzą, wspartą pozycją ekonomiczną gminy.¹⁵²

Reasumując, społeczna organizacja Żydów w Polsce miała swoje źródła judaistyczne w Niemczech. Ponieważ jednak przed przybyciem do Polski uciekający z Europy Zachodniej Żydzi osiedlali się początkowo przede wszystkim na terenie Śląska, Czech i Węgier, organizacja gmin żydowskich uległa w tych krajach w większości nieznacznym modyfikacjom, wyłączając jedną ważną zmianę: zarządzające gminą kolegium liczyło tu od trzech do pięciu członków i nadawało nowym imigrantom prawo zamieszkania w gminie.¹⁵³ W następnych stuleciach w Polsce zmiana ta odegrała istotną rolę, między innymi w konfliktach pomiędzy Żydami, zamieszkującymi dotychczas Kazimierz, a nowymi uciekinierami z Czech, którzy osiedlili się w nowym zaułku żydowskim w okolicach obecnego Placu Nowego (tzw. Libuszhof).

3. Judaistyczna kultura niematerialna i jej wpływ na przestrzeń

Cywilizacja żydowska w ciągu wielu tysięcy lat wykształciła bardzo bogatą kulturę niematerialną, a także wniosła olbrzymi wkład w rozwój architektury. W dziedzinie architektury, podobnie jak i urbanistyki, charakterystyczną domeną tej cywilizacji była zarówno adaptacja osiągnięć innych cywilizacji¹⁵⁴, jak i wytworzenie właściwego sobie stylu, adekwatnego do uwarunkowań kulturowych oraz czynników zewnętrznych. Podobne procesy można także zauważyć w przypadku wszelkich innych cywilizacji, równocześnie adaptujących obce wzorce kulturowe do swoich potrzeb oraz rozwijających, z ich uwzględnieniem, swojej kultury materialnej. Przykładem może być tu zaadaptowanie przez architekturę rzymską, jeszcze w starożytności, osiągnięć cywilizacji greckiej.

¹⁵¹ *Atlas historii...*, s. 144-145.

¹⁵² Ludwik Gumpłowicz, *Prawodawstwo...*, s. 117-118.

¹⁵³ *Żydzi w Polsce...*, s. 86.

¹⁵⁴ Tamże, s. 87.

Zasadniczą kwestią, niezbędną dla zrozumienia istoty architektury i urbanistyki żydowskiej, pozostaje analiza tego stanu rzeczy, oparta o badania relacji wewnątrz kulturowych, w aspekcie oddziaływania czynników zewnętrznych.

Dla określenia niematerialnego wymiaru badań przestrzeni Miasta Żydowskiego, należy sprecyzować pojęcie „kultura judaistyczna” czy też „kultura żydowska”. Pojęcia te odnosi się do trzech kategorii zjawisk:¹⁵⁵

- ogólnego rozwoju intelektualnego, duchowego i estetycznego,
- ogólnego lub szczególnego sposobu życia, w danym okresie historycznym,
- twórczości intelektualnej, w tym architektury i urbanistyki.

Relacje pomiędzy kulturą niematerialną, a materialną wymagają więc zrozumienia niematerialnego dorobku kulturowego narodu żydowskiego, stanowiącego podstawę dla badań przestrzeni architektonicznej i urbanistycznej. Jednocześnie, sprecyzowania wymaga określenie, co oznacza pojęcie „judaistyczny” bądź „żydowski”. Opisywany problem badawczy już na poziomie założeń jest związany, w dziedzinie badań przestrzeni, z wielopłaszczyznowymi wpływami na kulturę żydowską czynników zewnętrznych oraz innych kultur. Niemniej, dla badań nad materialną kulturą judaistyczną przyjęto, że pod tym pojęciem „judaistyczny” należy rozumieć wszelkie działania i ich rezultaty, które odpowiadają założeniom żydowskiej kultury niematerialnej i są jej podporządkowane. Wynika z tego, że obiekt zaprojektowany przez polskiego architekta i wzniesiony przez polskich budowniczych, jest elementem materialnej kultury judaistycznej, jeśli jego projekt oraz sposób budowy świadomie są podporządkowane jej wymogom.

Należy podkreślić, że nośnikiem wszelkich informacji kulturowych, o niematerialnym i materialnym charakterze, w tym zapisanych pod postacią architektury i urbanistyki, jest człowiek. Człowiek jest zarówno twórcą kultury niematerialnej, jak i wynikającej z niej kultury materialnej.¹⁵⁶ Wszystko, co zostało stworzone przez człowieka, a więc jest dla niego w pełni zrozumiałe, według koncepcji Heinricha Rickerta (1863 – 1936)¹⁵⁷ składa się na kulturę, pozostającą w nieustannej opozycji do natury. Poprzez naturę H. Rickert rozumie to, co powstało z przyczyn dla człowieka niezrozumiałych, w sposób niezamierzony. Istotą tej opozycji jest z jednej strony wszystko to, co naturalne, a z drugiej – wytworzone przez człowieka pod wpływem jego ducha lub duszy, a właściwie – siły psychicznej. Religia, prawo, państwo, przemysł, wiedza, język, literatura, sztuka oraz budynki, są zdaniem H. Rickerta, przejawem kultury.

Posiadają one wartość dla danej, odrębnej kultury. Ich wartość jest im przynależna, nie istnieje samoistnie. Z tego wynika, iż natura jest wolna od wartości kulturowej, natomiast każdy obiekt posiada znaczenie tylko wtedy, kiedy mu je nadamy. Tak więc obiekt, któremu odbierzemy wartość kulturową, staje się częścią natury; dotyczy to również budynków i budowli. Dowolny budynek jest więc zawsze elementem kultury, a szczególnie, gdy posiada nadane mu indywidualnie znaczenie. Interesującym jest też wskazanie przez H. Rickerta wartości kulturowej obiektu poprzez określenie jego stopnia indywidualizacji.

¹⁵⁵ Stanley Waterman, *Kultura żydowska w Europie*, AJDC Pedagogic Center in Warsaw, na podstawie: *Mapping Jewish Culture in Europe*, Londyński Instytut Polityki Żydowskiej, www.jewish.org.pl z dnia 22.03.2014.

¹⁵⁶ Twierdzenie to implikuje rozumienie relacji człowiek – przestrzeń. Im wyższy poziom kultury niematerialnej, tym większą wagę dany człowiek przykładą do jakości otoczenia oraz tym większy jest jego wkład w nieustanne jej podnoszenie. Dotyczy to zarówno miejsca zamieszkania, jak i jego najbliższego otoczenia, w ujęciu wielopłaszczyznowym (jakość krajoobrazu, budynków, poziom usług, standard relacji międzyludzkich itd.). W zależności od powyższego, człowiek podejmuje decyzje, na przykład dotyczące miejsca zamieszkania. W tym ujęciu, standard otoczenia z czasem przestaje służyć planowej, rozumianej w kontekście manipulacji komunikacji o swoim statusie materialnym oraz pozycji społecznej, a zaczyna stanowić ich faktyczne odzwierciedlenie. Powyższe rozumowanie wpisuje się w judaistyczną jedność świata niematerialnego i materialnego – razem stanowią one nierozłączną całość.

¹⁵⁷ Heinrich Rickert, *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tubingen 1926, s. 19-28

Im obiekt wyraźniej wyróżnia się na tle innych obiektów, przynależnych innym kulturom, tym jego wartość kulturowa jest większa. Czyli wartość kulturowa obiektu może być mierzona stopniem jego zindywidualizowania. Postrzeganie kultury przez H. Rickerta nie obejmuje jednoznacznie sfery zachowań człowieka, pozostających w obrębie obszaru kulturowego, aczkolwiek zachowania te odgrywają istotną rolę, wpływając chociażby na kształt i funkcję przestrzeni zurbanizowanej.

Edward B. Taylor (1832 – 1917), antropolog, reprezentant kulturowego ewolucjonizmu, określił kulturę - tożsamą z cywilizacją - poprzez wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawo, zwyczaje, umiejętności i nawyki, właściwe człowiekowi jako członkowi społeczności.¹⁵⁸ Oznacza to, że obiekty, służące bezpośrednio lub pośrednio realizacji wyżej wymienionych, stanowią wynikowy element kultury, pozostając częścią składową cywilizacji. Istotnym spostrzeżeniem E. B. Taylora jest też przypisanie każdej cywilizacji regularnego oddziaływania zuniformizowanych czynników¹⁵⁹, pozwalających na jej wyodrębnienie i rozwój.

Można więc przyjąć, iż E. B. Taylor założył konieczność istnienia pewnego zbioru w miarę możliwości regularnie oddziałujących czynników dla podtrzymania istnienia cywilizacji – kultury. A zatem, w przypadku ich braku lub zachwiania, dana cywilizacja – kultura, przestaje istnieć lub zmienia swój kształt.

Architektura oraz urbanistyka, jako elementy kultury materialnej, stanowią więc rodzaj zapisu zarówno historii indywidualnych, jak i kolektywnej historii społeczności żydowskiej. W momencie zaprzestania oddziaływania człowieka, będącego jej pierwotnym twórcą i użytkownikiem, pełnić ona może jedynie funkcję muzealną, zabytkową. W aspekcie użytkowym, natomiast, zachowane obiekty, stanowiące pozostałość nieistniejącej już na danym terenie kultury, mogą uzyskać inne przeznaczenie, pozostając jednocześnie swego rodzaju kulturowym zapisem dokonań społeczeństwa, przez które zostały utworzone. Mogą one również stać się, z czasem, częścią innej kultury.

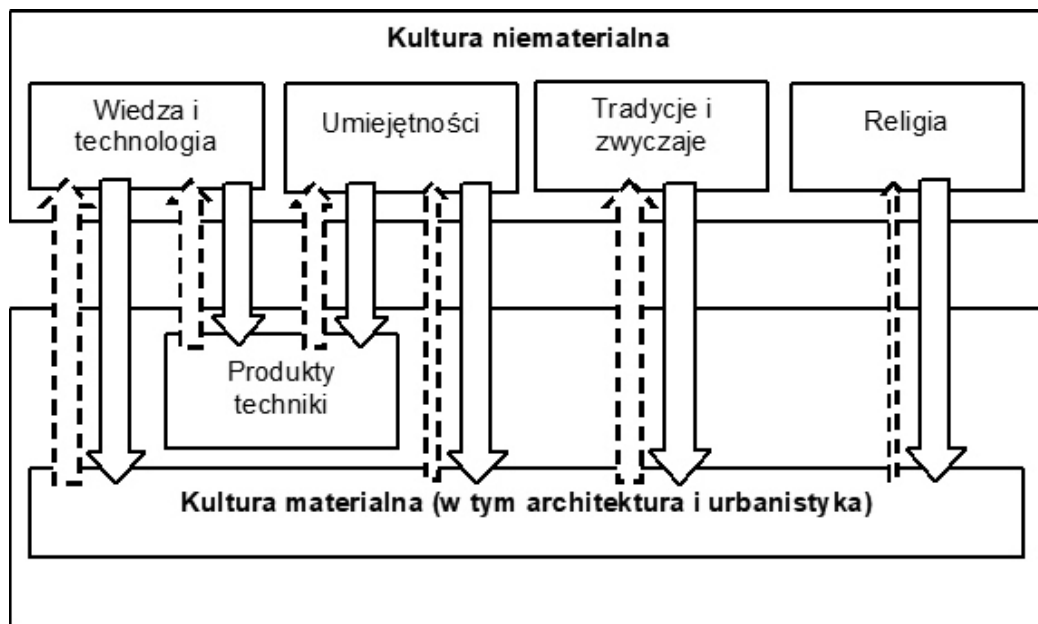
W przypadku architektury judaistycznej kazimierskiego Miasta Żydowskiego, w momencie zaprzestania oddziaływania czynnika kulturotwórczego, budynki i budowle przestały więc pełnić funkcje o charakterze kulturowym. Przynależne cywilizacji judaistycznej obiekty mogą stać się natomiast, zabytkami lub pomnikami, stanowiącymi zapis rozwoju kulturowego ludzkości, w danej czasoprzestrzeni. Równocześnie, wszelkie przetrwałe bądź zapamiętane, materialne i niematerialne dokonania społeczności żydowskiej, mogą się przyczynić do tworzenia nowej cywilizacji.

¹⁵⁸ Edward B. Tylor, *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, John Murray, London 1920, s. 1-2.

¹⁵⁹ Zarówno korzystnych, jak i niekorzystnych z punktu widzenia społeczności jako zbiorowego twórcy kultury niematerialnej i materialnej. Zaznaczyć należy, że ocena „korzystny” bądź „niekorzystny” jest oceną przydatną jedynie w danej chwili, w danej sytuacji oraz przez daną osobę, ponieważ po upływie określonego czasu i zmianie stanu wiedzy dokonującego jej człowieka będzie ulegać zmianom. Z tej przyczyny ocenę danego wydarzenia możemy uznać jedynie jako czyn wskazujący na zakres wiedzy osoby dokonującej oceny.

3.1. Wiedza i technologia

Judaistyczna kultura niematerialna, podobnie jak inne kultury, składa się z czterech głównych grup czynników, pośrednio i bezpośrednio wpływających na tworzenie kultury materialnej. Są to: wiedza i technologia, umiejętności, tradycje i zwyczaje oraz religia (ryc. 24).

Ryc. 24. Relacje pomiędzy kulturą niematerialną, a materialną, obejmującą architekturę i urbanistykę.

Źródło: Malec Tomasz, *Introduction to Theory of Culture-Related Spatial Development*, Cogent Arts & Humanities, Vol. 5, 2018, Iss. 1, DOI: 10.1080/23311983.2018.1557583.

Wiedza, definiowana jest jako usystematyzowane odzwierciedlenie stanu rzeczywistości w umyśle człowieka, kreowania nowych rozwiązań i procesów lub jako „potwierdzone przekonanie” – dynamiczny i głęboko humanistyczny proces sprawdzania prawdziwości osobistych wyobrażeń.^{160, 161} Wiedza w kontekście badań nad kulturą stanowi więc zbiór uporządkowanych, a następnie zweryfikowanych informacji. Wiedza pojedynczego człowieka, z racji dostępnych mu możliwości pojmowania rzeczywistości, obejmuje tylko fragment całego zbioru informacji, którymi dysponuje ludzkość. Implikuje to powstawanie skomplikowanych zależności pomiędzy poszczególnymi ludźmi, dysponującymi zróżnicowaną wiedzą, zarówno pod względem zakresu, jak i dziedziny. Pozyskiwanie wiedzy odbywa się poprzez naukę lub doświadczenie, następnie analizę nabytych lub zaobserwowanych umiejętności, a ostatecznie syntezę.

Wiedza, związana jest z możliwościami zastosowania umysłu, do osiągnięcia konkretnego, zaplanowanego celu. Istotnym elementem wiedzy jest świadomość celu oraz możliwości jego osiągnięcia, a także potencjalnych kosztów, które należy ponieść podczas realizacji założonych zamierzeń. Wprost proporcjonalnie do wzrostu wiedzy, jednostka ludzka osiąga coraz większe możliwości wyobrażenia oraz osiągnięcia zaplanowanego celu.¹⁶²

¹⁶⁰ Elżbieta Skrzypek, *Miejsce zarządzania informacją i wiedzą w strategii przedsiębiorstwa*, [w:] *Zarządzanie firmą w społeczeństwie informacyjnym*, praca zbiorowa pod red. A. Stabryły, Materiały Konferencyjne, Szczawnica 2002, wydawnictwo EJB, Kraków 2002, s. 680.

¹⁶¹ Ikujiro Nonaka, Hirotaka Takeuchi, *Kreowanie wiedzy w organizacji*, Poltext, Warszawa 2000, s. 80.

¹⁶² Tomasz Malec: *Identyfikacja relacji...*, s. 279.

Szkolnictwo żydowskie w Mieście Żydowskim przez praktycznie cały okres jego istnienia oparte było o nauki religijne. W XVI i XVII w. nauce poddawano jedynie chłopców, kobiety były praktycznie wykluczone z uczestnictwa w procesie dydaktycznym. Zgodnie z zaleceniami rabinów, chłopcy w wieku od trzeciego do szóstego roku życia powinni uczyć się czytania, a następnie pisanie i Tory.

Kształcenie w dwustopniowej szkole kahalnej przebiegało w następujący sposób: na pierwszym stopniu uczono zasad języka hebrajskiego, na drugim (w wieku od 8 – 13 lat) – Talmudu.¹⁶³ Cechą charakterystyczną tego stopnia kształcenia była bardzo duża koncentracja na formalnym ujęciu zagadnień religijnych, rozwijaniu możliwości własnego umysłu, przy zasadniczym pomijaniu innych dziedzin wiedzy.

System wyższego szkolnictwa żydowskiego na ziemiach polskich, w tym i w Małopolsce był również odrębny od systemu polskiego, skoncentrowany na innym typie wiedzy i sposobach jej pozyskiwania. Żydzi tworzyli własne akademie, na których wykładano przede wszystkim talmud. W XVI i XVII w. naukę na tym poziomie rozwinęli, m.in., rektorzy kazimierskiej jesziwy - Jakób Pollak¹⁶⁴, twórca hałachicznej metody pilpul¹⁶⁵ oraz Mojżesz Isserles, talmudysta i filozof.¹⁶⁶ Nauka w jesziwach charakteryzowała się nieustannym i niezwykle wysokim poziomem teoretycznym oraz pomijaniem aspektów praktycznych, również w odniesieniu do życia codziennego.

Technologia, w rzeczywistości mogąca stanowić element wiedzy, jest „procesem wytwarzania określonych dóbr, metodą obróbki i przeróbki materiałów, a także nauką o tych procesach”.¹⁶⁷ Technologia na zróżnicowanych poziomach rozwoju pozwala na wdrożenie mniej lub bardziej zaawansowanych procesów wytwarzania lub produkcji, a także wznoszenia obiektów budowlanych. W zależności od poziomu rozwoju technologii, zmieniają się możliwości wytwarzania dóbr. W przypadku procesu budowlanego można stwierdzić, że im lepsza znajomość technologii na poszczególnych etapach realizacji danego obiektu, tym efektywniej¹⁶⁸ można uzyskać założony rezultat.

Właściwe, czyli wystarczające dla osiągnięcia założonego rezultatu, opanowanie technologii wymaga zarówno odpowiedniej wiedzy, jak i doświadczenia, pozwalającego, przykładowo, zaobserwować zachowanie się konkretnych substancji lub materiałów podczas budowy dowolnego obiektu.

W celu racjonalnego wykorzystania wiedzy i technologii konieczne jest posiadanie odpowiednich umiejętności w danej dziedzinie. Umiejętność to „[...] wprawa w czymś; talent do czegoś”.¹⁶⁹ Wiedza i technologia wymagają człowieka, posiadającego określone umiejętności, dzięki którym zdolny on jest wyprodukować co najmniej wytwór techniki na określonym poziomie. Wymaganie to odnosić się może zarówno do człowieka, jak też do grupy ludzi, posiadających konkretne umiejętności i współpracujących ze sobą w danej dziedzinie. Nabycie określonych umiejętności wymaga z reguły pewnych rozwiniętych wcześniej zdolności, np. manualnych, a także doświadczenia, niezbędnego, dla uzyskania stosownej efektywności działania. Ze względu na jego empiryczny charakter, duże doświadczenie w wielu dziedzinach, można osiągnąć często dopiero po wielu latach praktyki.

¹⁶³ Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, t. I, s. 471.

¹⁶⁴ Według M. Bałabana, jest to pierwszy wspomniany w źródłach pisanych, pochodzący z Polski uczony żydowski. Na podstawie: Majer Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie...*, s. 76.

¹⁶⁵ Metoda pilpul (pieprz) polega na poszukiwaniu rozwiązania danego problemu, poprzez dialektyczne zestawianie argumentów za i przeciw.

¹⁶⁶ Majer Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicyi...*, s. 10-11.

¹⁶⁷ *Słownik współczesnego języka polskiego*, tom 2, praca zbiorowa pod red. naukową B. Dunaja, Wyd. Wilga, Warszawa 1999, s. 417.

¹⁶⁸ Czyli zarówno szybciej, jak i mniejszym kosztem.

¹⁶⁹ *Słownik współczesnego...*, s. 417.

Wiedza i technologia oraz umiejętności są tymi elementami kultury niematerialnej, które umożliwiają wykonywanie produktów techniki, należących do kultury materialnej. Poziom wiedzy, poziom technologiczny oraz umiejętności określają możliwości wykonania mniej lub bardziej zaawansowanego wytworu techniki. Zarówno wiedza i technologia, jak i umiejętności stanowią elementy niezbędne dla wytworzenia zarówno wytworów techniki, jak i dzieła sztuki. Przy czym, wystarczającymi są jedynie w tym pierwszym przypadku; wytworzenie dzieła sztuki wymaga już znacznie większych kompetencji. Oprócz wiedzy, technologii oraz określonych umiejętności, do wykonania dzieła sztuki potrzebna jest też bardzo dobra znajomość tradycji, zwyczajów oraz religii.

Należy podkreślić, że dopiero nabycie odpowiednich kompetencji w zakresie wszystkich elementów kultury niematerialnej pozwala na świadome wykonanie dzieła sztuki, w tym - architektury. Istnieje natomiast możliwość wykonania dowolnego obiektu budowlanego, jako wytworu techniki i technologii przez osoby nie znające danej kultury niematerialnej, lecz w tym przypadku cechy kulturowe, w tym detal architektoniczny, nadawane są później, lub też wcale. Obiekt budowlany, nie posiadający cech właściwych danej kulturze, nie może zostać zakwalifikowany jako jej przynależny. Tworzenie architektury zależne jest, podobnie jak w przypadku każdego innego rzemiosła i sztuki, od zdobytej w tej dziedzinie wiedzy, znajomości technologii, nabytych umiejętności oraz doświadczenia. W przypadku społeczeństwa żydowskiego, pozostającego przez około dwa tysiące lat w diasporze, zarówno wiedza budowlana, jak i umiejętności budowlane nie były systematycznie rozwijane, a nawet podtrzymywane.

Również doświadczenie uzyskane dzięki systematycznej pracy projektowej i budowlanej nie było zdobywane aż do początków XX w. przez architektów będących wyznawcami judaizmu. Wynikało to trzech głównych przyczyn:

- braku własnego państwa, z którego architekturą i sztuką budowlaną można by się identyfikować,
- relatywnie niewielkiej roli, jaką odgrywały w judaizmie umiejętności budowlane,
- częstej konieczności zmiany miejsca pobytu.

W przypadku niedostatku wiedzy budowlanej, związanych z nią technologii oraz umiejętności, lub też niewielkiej opłacalności podniesienia poziomu ich znajomości, do prac nie wymagających dogłębnego rozumienia specyfiki kulturowej wznoszonych obiektów kultury materialnej można było zatrudnić osoby spoza judaistycznego kręgu kulturowego. Dla nadania budowanym obiektom rysu kulturowego, niezbędna już była znajomość żydowskiej kultury niematerialnej.

Brak własnego, niezależnego państwa, przy jednoczesnym konsekwentnym podtrzymywaniu żydowskiej tożsamości narodowej i religijnej, implikował koncentrację społeczeństwa na niemalże mistycznym problemie powrotu do „ziemi obiecanej”, z uwzględnieniem problemu odbudowy Świątyni. Częsta konieczność zmiany miejsca zamieszkania na przestrzeni dziejów nie sprzyjała niezbędnej dla rozwoju budownictwa identyfikacji z miejscem pobytu. Ponieważ aż do XX w. możliwości reaktywacji państwa żydowskiego były stosunkowo małe oraz odległe w czasie, nie istniało też powszechne zrozumienie znaczenia wiedzy, poznawania technologii i zdobywania umiejętności budowlanych, niezbędnych do jego odbudowy.

3.2. Religia, tradycja i zwyczaje

Religia, rozumiana jako „forma świadomości społecznej, odnoszącej się do podstawowych problemów egzystencji człowieka, tj. genezy, celu istnienia człowieka, jego zależności od istot nadprzyrodzonych”¹⁷⁰ jest ważnym i niezwykle skomplikowanym elementem kultury niematerialnej, szczególnie w odniesieniu do judaizmu. W każdej religii, w tym i w judaizmie,

¹⁷⁰ *Słownik współczesnego...*, s. 417.

występują zarówno zachowane ślady dawnych wierzeń i zwyczajów, jak i utrwalone w przeobrażonej formie zachowania obronne, według wyznawców zabezpieczające człowieka lub grupę ludzi przed wpływem wszelkiego typu niekorzystnych czynników zewnętrznych – pochodzących zarówno ze świata materialnego, jak i niematerialnego.

W wielu społeczeństwach całego świata wybrane zachowania religijne zostały mniej lub bardziej świadomie przekształcone w tradycje lub zwyczaje.¹⁷¹ Tradycje, są to „przekazywane z pokolenia na pokolenie, historycznie ukształtowane obyczaje, poglądy [...]”¹⁷²

Tradycja nie ma, ze względu na uwarunkowania historyczne, czytelnie określonych ram czasowych, a jej rozwój może podlegać różnym wpływom zewnętrznym, a także zmianom, zachodzącym w obrębie samego systemu.

Zwyczaj to „postępowanie, zachowywanie się, sposób robienia czegoś utrwalony w danej społeczności [...]”¹⁷³ Zwyczaje mogą mieć pochodzenie o charakterze ludowym lub też miejskim. Również w tym przypadku znaczną rolę odgrywa aspekt historyczny, często nie pozwalający na jednoznaczne wskazanie źródła pochodzenia danego zwyczaju. Zwyczaj ma charakter o wiele mniej sformalizowany od tradycji, może też ulegać częstszym zmianom, zachodzącym, chociażby, na skutek nawet krótkiego oddziaływania czynników zewnętrznych.

Istotnym jest, że znajomość tradycji i zwyczajów, właściwych danej kulturze niematerialnej jest niezbędna, dla zastosowania oraz zrozumienia w kulturze materialnej właściwego jej detalu architektonicznego, obejmującego zarówno symbole, jak i ornamenty.¹⁷⁴

W kulturze judaistycznej występuje niezwykle trwała, ponieważ kilkutysiącletnia, szeroko pojęta „dominacja” religii, wśród elementów kultury niematerialnej, w olbrzymim stopniu określająca nie tylko tradycje oraz zwyczaje, ale i pozostałe grupy czynników. Polega ona na przenikaniu się religii z życiem codziennym. Religia, wraz z powiązanymi z nią zwyczajami i tradycją odgrywa olbrzymią rolę w funkcjonowaniu społeczności żydowskiej dlatego, że praktycznie warunkuje całą niematerialną kulturę żydowską. Ta dysproporcja pomiędzy siłą oddziaływania religii na codzienne życie Żydów oraz znaczeniem pozostałych grup czynników, stanowi w dużej mierze o istocie całego wpływu kultury niematerialnej na tworzenie kultury materialnej, w tym architektury i urbanistyki. Pozwala ona wręcz na traktowanie religii, jako niemal jedynego czynnika, wpływającego na tworzenie kultury materialnej, obejmującej architekturę i urbanistykę, któremu podporządkowane są wiedza i technologia, umiejętności oraz tradycja i zwyczaje.

Dla zrozumienia wpływu judaistycznej kultury niematerialnej na architekturę i urbanistykę kazimierskiego Miasta Żydowskiego należy zatem poddać analizie przede wszystkim religię, jako najistotniejszy element żydowskiej kultury materialnej. Religia ta powiązana jest bezpośrednio z całym szeregiem zwyczajów i tradycji, wykształconych w ciągu tysiącleci przebywania narodu żydowskiego w diasporze.

Judaizm, wpływając na życie codzienne i sposób myślenia ludzi i ich postrzeganie całego świata i występujących w nim zależności, i to na różnych poziomach poznania, określił również znaczenie, sposoby i cele zdobywania wiedzy, a także wszelkiego typu technologie, wykorzystując wielokrotnie niezwykle nowatorskie idee, z zastosowaniem zróżnicowanych technik.

¹⁷¹ T. Malec: *Identyfikacja relacji...*, s. 281. Jest to proces obserwowalny szczególnie we współczesnej cywilizacji zachodnio-europejskiej.

¹⁷² *Słownik współczesnego...*, s. 417.

¹⁷³ Tamże, s. 417.

¹⁷⁴ T. Malec: *Identyfikacja relacji...*, s. 281.

Fot. 7. Mezuzah – metalowy lub drewniany pojemnik, z zwiniętym pergaminem, zawierającym fragmenty Tory (z Księgi Powtórzonego Prawa), tradycyjnie umieszczany pionowo lub pod kątem przy drzwiach (we framudze), dotykany przez osobę wchodzącą do budynku. Źródło: *Kultura Żydów Galicyjskich ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie*, Marlex, Stalowa Wola, Gdańsk, Lwów 2006.

Ważnym jest jednak, że wszystkie aspekty poznania świata, w tym wiedza i technologia, religia, tradycja i zwyczaje są podporządkowane temu samemu celowi, czyli zbliżeniu się do Boga, poprzez zrozumienie praw rządzących wszechświatem. Z tego powodu w kulturze żydowskiej niezwykle rozwijała się sztuka, związana z religijną obrzędowością (fot. 7). Wpływ powyższych, skomplikowanych uwarunkowań kulturowych na przestrzeń miejską, można zarejestrować zarówno w tkance urbanistycznej, jak i w architekturze Miasta Żydowskiego.

3.2.1. Religijne uwarunkowania rozwoju urbanistyki

Ze względu na charakter judaizmu, kwestie religijne, praktycznie regulujące całe życie człowieka, wraz z całym jego postępowaniem, miały bardzo duże znaczenie również dla sposobu osiedlania się. Ponadto, zarówno starożytne, jak i średniowieczne i późniejsze, często negatywne doświadczenia ludności żydowskiej, związane z pogromami oraz wypędzeniami z krajów zachodniej Europy, spowodowały nieuniknione konsekwencje natury społecznej i ekonomicznej, przekładające się na sposób przestrzennej organizacji życia.

Konsekwencje te dotyczyły, między innymi, etapu osiedleńczego w nowym miejscu zamieszkania. W Polsce w XV i XVI wieku, podobnie jak i w innych państwach wcześniej, Żydzi osiedlali się po przybyciu do nowego kraju, najczęściej w miastach. Głównymi powodami wyboru miast jako miejsc osiedlenia, były przede wszystkim, uwarunkowania bezpośrednio związane z bezpieczeństwem. W miastach, istniała możliwość zamieszkania całej społeczności w obrębie jednej ulicy lub sąsiadujących ze sobą kwartałów, co przyczyniało się zarówno do wzmocnienia poczucia bezpieczeństwa, jak i podtrzymania jedności religijnej.

Jednym z najważniejszych osiągnięć przestrzennych urbanistyki judaistycznej jest więc wytyczanie własnych dzielnic, często odgródzonych murem lub parkanem od innych części miasta i posiadających własne bramy¹⁷⁵. Chociaż istniały już w starożytności (m.in. w Aleksandrii), współcześnie rozpowszechnioną nazwę tej jednostce osiedleńczej nadano na początku XVI .w. - g(h)etto¹⁷⁶. Prawdopodobnie, nazwa „getto” pochodzi od skróconej wersji włoskiego słowa „borghetto”, oznaczającego miasteczko. Stanowiłoby to potwierdzenie znaczenia istoty funkcjonowania getta, jako „miasteczka w mieście”. W średniowiecznej Europie Zachodniej, a szczególnie we Włoszech, w Niemczech i Hiszpanii (np. w Kordobie) wyodrębnione, zamieszkałe przez Żydów dzielnice miejskie zaczęły powstawać w XI i XII wieku na skutek zagrożenia wyprawami krzyżowymi. Co więcej, rozwój pierwszych gett we Włoszech pod tą nazwą, opierał

¹⁷⁵ Jak np. w krakowskim Kazimierzu bądź w Kordobie.

¹⁷⁶ Istnieje hipoteza, że nazwa „getto” posiada inne pochodzenie: Ghetto jest także nazwą dzielnicy w Wenecji, do której przesiedlono na przełomie XV. i XVI w. społeczność żydowską. Pierwotnie wyraz „ghèto” (wen.) oznacza hałdę, stanowiącą pozostałość po odpadkach z pobliskiej huty szkła, od której nazwę wzięła wymieniona dzielnica.

się na wydanym w 1555 r. edykcie papieża Pawła IV, który zadekretował segregację Żydów do ich własnych dzielnic. Zabroniono im także opuszczania domów w nocy¹⁷⁷.

Równie ważną przyczyną powstawania dzielnic żydowskich była możliwość zachowania odrębności religijnej, uprawiania praktyk religijnych oraz zachowania swoich obyczajów (ryc. 25). Nazwa „getto” zmieniała stopniowo swoje znaczenie, aby pod koniec XIX wieku stać się synonimem siedliska ubogiej, niezasymilowanej części społeczeństwa żydowskiego. Miasto Żydowskie w Kazimierzu powstało jednak w okresie, w którym nazwa ta jeszcze nie funkcjonowała.

Dla przeprowadzenia podstawowych praktyk religijnych, na przykład podczas czytania Tory lub przy odmawianiu Kadszu¹⁷⁸ niezbędne było zebranie minjanu¹⁷⁹. Zgromadzenie dziesięciu dorosłych mężczyzn, czy też organizacja innych praktyk religijnych wymagały więc podstawowej organizacji akcji osiedleńczej, wymagającej już od pierwszego momentu po przybyciu do nowego miejsca zamieszkania odpowiedniego zaplecza lokalowego. W związku z tym, najważniejszymi obiektami lub lokalami, niezbędnymi dla funkcjonowania gminy żydowskiej były miejsce modlitw, łaźnia oraz cheder jako miejsce nauczania.

Istotnym czynnikiem religijnym, wpływającym na urbanistykę osadnictwa żydowskiego była więc konieczność budowy mykwy¹⁸⁰, od średniowiecza łączonej z łaźnią, przy źródle bieżącej (płynącej) wody. Wszelkie naturalne zbiorniki wody, takie jak oceany, rzeki, studnie i jeziora są swojego rodzaju pierwotnymi „mykwami”. Zawierają one wodę pochodzenia boskiego i dlatego posiadają, zgodnie z tradycją, moc oczyszczania. Ponieważ wody zostały stworzone przed ziemią, pozwalają one osiągnąć świętość.

Dostęp do tych wód często nie był łatwy, chociażby z powodu warunków klimatycznych, bądź braku prywatności. Mykwę należało zbudować na ziemi, lub jako nieodłączną część istniejącego budynku.¹⁸¹ Mykwa była używana zarówno dla celów ablucji, jak i mycia naczyń sakralnych. Ablucji dokonywano podczas przyjęcia judaizmu, a także, w przypadku mężczyzn, przed świętem Jom Kippur oraz w przypadku kobiet, po menstruacji, przed swoim weselem oraz po porodzie.

W kazimierskim Mieście Żydowskim najstarsza mykwa znajdowała się przy Wielkiej Ulicy. Pierwsza wzmianka o łaźni w tym miejscu pochodzi dopiero z 1567 r., a kolejna, z 1595 r., wymienia również inną łaźnię, istniejącą ówczesnie w okolicy Placu Nowego. Do łaźni przy Wielkiej Ulicy (obecnie ul. Szeroka 6), umiejscowionej w podziemiach budynku, prowadziło 40 stopni, a wejście mieściło się w pomieszczeniu parteru, wspartym czterema kolumnami. Obecnie istniejący dwukondygnacyjny budynek mykwy, z zachowanym przynajmniej częściowo oryginalnym układem pomieszczeń obiektu pierwotnie wzniesionego z górnójurajskiego wapienia, pochodzi z początku XIX w. (fot. 8).

¹⁷⁷ Na podstawie: Jewish Virtual Library, dostęp dnia 15.03.14.

¹⁷⁸ Kadsz (hebr.) – dosł. „święty”, w judaizmie – modlitwa, będąca składnikiem wszelkich żydowskich modłów zbiorowych, odmawia ją też mężczyzna, przez cały rok po śmierci bliskiego członka rodziny i w każdą rocznicę jego zgonu. Na podstawie: *Słownik wyrazów obcych...*, www.slownik-online.pl z dnia 04.10.2013.

¹⁷⁹ Minjan (hebr.) – „liczba”, quorum, liczba uczestników niezbędna do odprawienia żydowskiego nabożeństwa [...], wynosząca, zgodnie z przepisami Miszny, nie mniej niż dziesięciu mężczyzn w wieku powyżej 13. lat. Na podstawie: *Słownik wyrazów obcych...*, www.slownik-online.pl z dnia 04.10.2013. Zebranie minjanu było niezbędne dla obecności Boga, zwanej Szechiną.

¹⁸⁰ Mykwa musi zawierać co najmniej 750 litrów wody deszczowej, która się do niej dostała zgodnie z bardzo szczegółowymi przepisami. W szczególnych wypadkach, kiedy nie mamy dostępu do wody deszczowej, dozwolonym jest używanie wody pochodzącej z lodu bądź śniegu. Na podstawie: www.chabad.org.pl z dnia 20.03.2014.

¹⁸¹ www.chabad.org.pl z dnia 20.03.2014.

Ryc. 25. Procesja z lampionami wokół Starej Synagogi, akwarela i atrament, ok. 1911 r. Źródło: Franciszek Turka; Natan Gross, *Królewski Kraków i żydowski Kazimierz w rysunkach Franciszka Turka*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2001.

Fot. 8. Elewacja zachodnia obecnego budynku kazimierskiej mykwy w kształcie z początku XIX w. (fot. T. E. Malec).

3.2.2. Szabas jako czynnik organizujący przestrzeń krakowskiego Kazimierza

Cywilizacja żydowska charakteryzuje się brakiem możliwości oddzielenia religii od życia codziennego. Z tej też przyczyny w życiu społeczności żydowskiej olbrzymią rolę, aż do dzisiaj, odgrywają wszelkiego typu święta. Cechą charakterystyczną wymienionych świąt jest, już od starożytności, mała podatność na wszelkiego typu zmiany. Z tej przyczyny opis aktualnych obrzędów odpowiada obrzędom, które miały miejsce w okresie istnienia kazimierskiego Miasta Żydowskiego. Ze względu na ich pośredni i bezpośredni wpływ na przestrzeń Miasta Żydowskiego, opisane zostały następujące święta:

- szabas,
- Święto Sukot.

Szabas (inaczej szabat, szabes) stanowi cotygodniowe święto, praktycznie organizujące każdy tydzień życia gminy żydowskiej. Jest to najstarsze ze świąt w tradycji żydowskiej, zapisane już w dekalogu.¹⁸² Szabasterwa od piątku wieczór, do soboty wieczór. Godziny jego trwania są ruchome i zależą od szerokości geograficznej oraz pory roku. Upamiętnia ono siódmy dzień tygodnia, w którym Bóg odpoczął po stworzeniu świata. W tym dniu zakazana jest więc wszelka praca, będąca przejawem panowania nad przyrodą. Zgodnie z prawem religijnym, zabronionych zostało wykonywanie 39. prac, w większości związanych z pasterstwem i rolnictwem. Należą do nich, między innymi, siew, orka, strzyżenie owiec, a ponadto rozpalanie ognia, gotowanie¹⁸³, sprzątanie, budowanie i dłuższe spacery oraz korzystanie ze środków transportu. Oznacza to, że istotną rolę odgrywa niewielka odległość pomiędzy miejscem zamieszkania, a synagogą.

W celu uniknięcia niejasności, zabrania się także wykonywania czynności mniej lub bardziej zbliżonych w charakterze do wyżej wymienionych, na przykład pisanie, rysowanie, zapalania światła, przenoszenia lub wynoszenia rzeczy poza dom. Dla uniknięcia tego zakazu, w szabat żydowskie dzielnice lub osiedla otaczano sznurkiem bądź drutem, poszerzając sztucznie przestrzeń domu. Rytuał ten wskazuje na utrzymywanie w społeczeństwie żydowskim stosunkowo dużego dystansu do materii w sensie fizycznym, która stanowi jedynie element całego wszechświata.

Istotnym jest również sam przebieg szabasas. Przed szabasem, należy udać się do mykwy, w celu rytualnego oczyszczenia, następnie w piątek, zaraz przed zachodem słońca, kobiety zapalają dwie świece, symbolizujące boską światłość i duszę człowieka. Mężczyźni rozpoczynają szabas w synagodze, a po ich powrocie do domu zaczyna się kolacja, stanowiąca pierwszy posiłek świąteczny. Składał się on w Polsce ze śledzi, chały, ryb faszerowanych, wątróbek, cymesu. Drugim posiłkiem świątecznym był sobotni obiad, w skład którego wchodziły czulent, szyjki kurze, kiszki i kugel, a trzecim – sobotnia kolacja.¹⁸⁴ Święto kończyła Hawdala, której obrzędy wykonywano przy winie lub soku winogronowym, stanowiąca oddzielenie czasu świątecznego, od dnia powszedniego. W jej trakcie zapalało się dwie lub trzy splecione świece, symbolizujące związek świętości z życiem codziennym.

Jeszcze w okresie średniowiecznego zamieszkiwania Żydów w Krakowie, zakaz odbywania w szabas dłuższych spacerów wymuszał lokalizację całej społeczności żydowskiej w obrębie jednej ulicy (Św. Anny). Dzięki temu, ograniczeniu uległ zasięg potencjalnych spacerów, umożliwiając spełnienie tego wymogu religijnego. W ten sposób, zakaz o typowo religijnym charakterze znakomicie wpisał się w potrzebę zapewnienia bezpieczeństwa całej społeczności, uzyskanej poprzez zamieszkiwanie sąsiadujących ze sobą budynków.

¹⁸² "Sześć dni będziesz pracował i wykonywał wszelką swoją pracę, ale siódmego dnia jest szabat Pana Boga twego, nie będziesz wykonywał żadnej pracy... Gdyż w sześciu dniach uczynił Pan niebo i ziemię, morze i wszystko, co w nich jest, a siódmego dnia odpoczął. Dlatego Pan pobłogosławił dzień szabatu i poświęcił go" (Wj 20,9-11), *Stary testament. Historia zbawienia*, Éditions du Dialogue. Société D'Éditions Internationales, Paris 1983.

¹⁸³ Wszelkie niezbędne w trakcie szabatu posiłki powinny zostać przygotowane jeszcze przed nim.

¹⁸⁴ Na podstawie: www.sztetl.org.pl z dnia 04.10.2013.

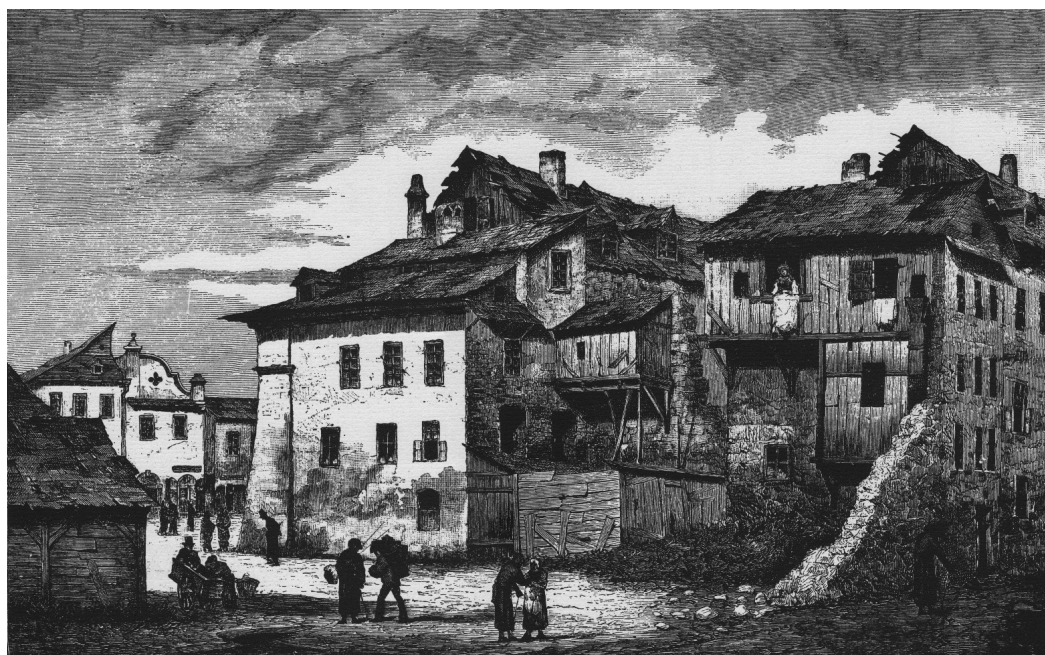
Problem ten został rozwiązany w podobny sposób w krakowskim Kazimierzu. Cała wspólnota żydowska zamieszkała początkowo w obrębie ul. Szerokiej, powielając, tym samym, rozwiązania przestrzenne wypracowane na podstawie wcześniejszych doświadczeń zarówno z Europy Zachodniej, jak i z Krakowa.

3.2.3. Wpływ Święta Sukot na architekturę

Jednym z najważniejszych świąt żydowskich jest Święto Sukot, zwane Świętem Szałasów¹⁸⁵(Namiotów) lub Świętem Kuczek. Sukot należy do trzech świąt pielgrzymich (Szalosz Regalim), a także trzech świąt plonów i charakteryzuje się swego rodzaju wyjątkowością; jest bowiem jedynym świętem, przepełnionym radością. Z tej przyczyny zwane jest też „czasem naszej radości” (zman simchatenu). Święto Sukot zaczyna się 15. dnia miesiąca Tiszri¹⁸⁶ i trwa przez siedem dni.

W trakcie Święta Sukot Tora nakazuje Żydom mieszkanie w szałasach, na pamiątkę wyjścia z Egiptu. Przez cały okres wędrówki do Ziemi Obiecanej to właśnie namioty stanowiły schronienie społeczności żydowskiej. Co istotne, sama budowa symbolizującego namiot szałas nie nawiązuje do konkretnego wydarzenia, lecz do codziennej pracy, wykonywanej przy ich stawianiu przez całe 40 lat wędrówki po pustyni.

Prowizoryczny szałas powinien być wybudowany z jak najbardziej naturalnych materiałów, na przykład liści palmy w Izraelu, natomiast w państwach innych stref klimatycznych, na przykład w Polsce, z materiałów tam dostępnych, lecz również naturalnych. Dach, ponadto, musi dawać więcej cienia niż przepuszczać światła słonecznego. Jego pokrycie powinno być wykonane w taki sposób, aby w nocy dawać możliwość ujrzenia na niebie gwiazd. Według tradycji talmudycznej, przynajmniej trzy ściany szałas muszą być pełne, a jedna może być częściowo otwarta. Rozmiary szałas muszą też pozwolić na umieszczenie w nim człowieka wraz ze stołem.

Ryc. 26. Drewniane dobudowy przy budynkach mieszkalnych na rysunku z XIX w. Źródło: www.sofokles.eu z dnia 15.03.2014.

¹⁸⁵ Sukot (hebr. szałas) – szałas.

¹⁸⁶ Tiszri – miesiąc kalendarza żydowskiego, którego odpowiednikiem jest przełom września i października według kalendarza gregoriańskiego.

Powtarzane co roku zamieszkiwanie w zbudowanych przez siebie szałasach nie pozwala zapomnieć o tym, że nie należy przywiązywać się do miejsca zamieszkania z dwóch zasadniczych powodów. Po pierwsze, przywiązywanie do miejsca, w którym się żyje jest naturalne i instynktowne, a więc sprzeczne z boską częścią natury człowieka. Przywiązanie to buduje nadmierne zaufanie i poczucie bezpieczeństwa, oparte o fizyczny wymiar mieszkania, bardzo nietrwałe w kontekście wszelkich trudności oraz okresu życia człowieka. Po drugie, w trakcie wspomnianej w czasie święta wędrówki do Ziemi Obiecanej, praktycznie co noc należało stawiać namiot w nowym miejscu, więc coroczna, kilkudniowa zmiana pobytu z mieszkania na szałas przypomina, że nie należy przywiązywać się do miejsca pobytu, a szczególnie podczas wygnania. Cały dobytek, zgromadzony w dowolnym miejscu poza Ziemią Obiecaną, może bowiem zostać bardzo łatwo utracony.

W niektórych przypadkach, przywiązanie do zamieszkiwanych przez siebie budynków, może prowadzić nawet do zagrożenia życia, gdyż pozbawia jasności myślenia w obliczu nadciągającego niebezpieczeństwa.¹⁸⁷ W ten sposób, okresowe przenoszenie się do własnoręcznie wzniesionych szałasów stanowiło przypomnienie, nie tylko o konieczności posiadania dystansu do spraw materialnych, ale czyniło ten dystans użytecznym w kwestiach ogólnozyciowych.

Idea Święta Szałasów niewątpliwie wpływa na stosunek społeczności żydowskiej do zajmowanej przez nią przestrzeni, w tym i miejskiej. Wskazuje, że nie powinno się nadmiernie do niej przywiązywać, ponieważ jest ona nietrwałą w przynajmniej dwóch aspektach: boskim oraz ludzkim, związanym z pozostawianiem poza obszarem Ziemi Obiecanej. Ten sposób myślenia, niewątpliwie, implikuje podejście do miejsca zamieszkania także w przypadku krakowskiego Kazimierza, nie pozostawiając wątpliwości co do popartego dużym dystansem stosunku Żydów do zajmowanej przez siebie przestrzeni. W trakcie postępujących procesów asymilacyjnych stosunek ten uległ poważnym zmianom.

W krakowskim Kazimierzu warunki klimatyczne, miejska zabudowa oraz sposób funkcjonowania miasta praktycznie uniemożliwiały stawianie namiotów na ulicach bądź placach. Ze względu na kąt nachylenia dachów, niemożliwe było też wygospodarowanie na ten cel miejsca na ich powierzchni, a praktycznie, jedyną stosunkowo wolną przestrzenią, możliwą do przeznaczenia na cele religijne były balkony. Z tej przyczyny Żydzi kazimierscy stopniowo zaczęli je zabudowywać, przystosowując w trakcie świąt do celów religijnych (ryc. 26). Innym sposobem było dobudowywanie do zewnętrznych ścian budynków mieszkalnych małych, drewnianych aneksów.

3.2.4. Judaistyczny detal architektoniczny

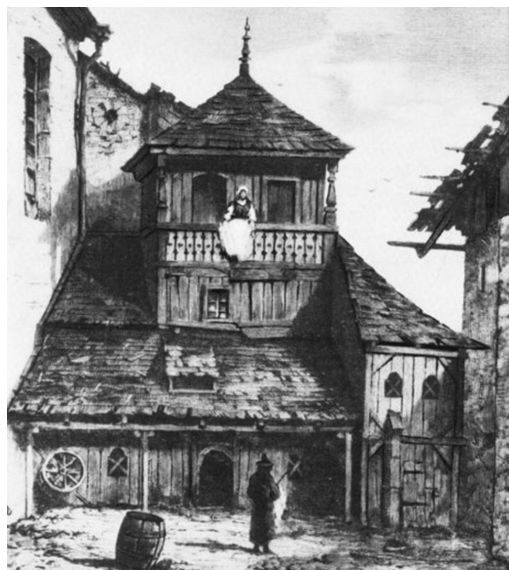
Detal architektoniczny w obrębie kazimierskiego Miasta Żydowskiego, występuje jako element zdobienia fasad budynków, przy pomocy najczęściej kamiennych obramowań okiennych, gzymsów, zadaszeń, portali, schodów i kamiennych, bądź drewnianych balasek i balustrad, dachówki gąsiorowej, bądź gontów drewnianych, a także posadzek oraz bruku. Detal architektoniczny, aczkolwiek widoczny także na elewacjach budynków mieszkalnych, w największym stopniu reprezentowany jest w przypadku budynków sakralnych, a szczególnie synagog.

Detal ten, jest w wielu przypadkach podobny do detalu architektonicznego, charakterystycznego dla Krakowa z okresu gotyku, renesansu oraz baroku (ryc. 27). Ponadto, detal architektoniczny Miasta Żydowskiego występuje pod postacią detalu symbolicznego oraz ornamentu, właściwego w omawianym okresie, wyłącznie dla kultury żydowskiej.

¹⁸⁷ Na podstawie: www.the614thcs.com z dnia 03.10.2013.

Ryc. 27. Obecną nieistniejący renesansowy Budynek, przy skrzyżowaniu ulic Szerokiej i Józefa na rysunku z końca XIX w. Źródło: *Kłosa: czasopismo ilustrowane tygodniowe poświęcone literaturze, nauce i sztuce*, 1884.

Ryc. 28. Drewniany detal architektoniczny w Mieście Żydowskim: balustrady, kolumny i kraty okienne domu zlokalizowanego w sąsiedztwie synagogi Izaaka, widocznej po lewej stronie ryciny na rysunku St. Tondosa z końca XIX w. Źródło: Jakimyszyn Anna, Krasnowolski Bogusław, Łukacz Marek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz, Zaitz Emil, Zaitz Michał, Zaremska Hanna, *Cracovia Iudaeorum 3D*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2013.

Fot. 9. Brama wejściowa na teren synagogi Starej (fot. T. E. Malec).

Fot. 10. Brama wejściowa na teren synagogi Remuh i starego cmentarza żydowskiego. Symetryczne przedstawienie lwów z płytą, nad którą umieszczono koronę w tympanonie bramy wejściowej z napisem „Synagoga Nowa błogosławionej pamięci rabina Remuh”, wskazująca rolę napisu w architekturze judaistycznej (fot. T. E. Malec).

W architekturze judaistycznej występuje często bardzo złożony znaczeniowo detal architektoniczny, o precyzyjnie jednoznacznym lub wieloznacznym charakterze. Zauważyć należy, że po potopie szwedzkim i powstaniu Chmielnickiego, miasto żydowskie zaczęło budować, nie droższe, budowle murowane, a drewniane i dzięki temu detal architektoniczny był znacznie tańszy (ryc. 28).

Co istotne, rola detalu w architekturze pozostaje w ścisłym związku z kulturą danego społeczeństwa bądź narodu, a więc prawidłowe odczytanie zakodowanej w symbolicznym detalu architektonicznym informacji, czyli jego znaczenia zależy od znajomości kultury wymienionego społeczeństwa lub narodu.

W zależności od stopnia znajomości kultury, w obrębie której powstał detal architektoniczny (fot. 9), istnieje mniejsza, bądź większa możliwość poprawnego odczytania zawartego w nim przekazu. Kształtowanie judaistycznego detalu architektonicznego oraz jego percepcja związane są więc z koniecznością zrozumienia kultury niematerialnej oraz materialnej społeczności żydowskiej, a także z techniką, technologią oraz umiejętnością wykonania elementu przestrzennego.

Ponadto, w odniesieniu do detalu architektonicznego w formie pisanej (fot. 11, 14), niezbędna jest przynajmniej podstawowa znajomość języka hebrajskiego. Wymienione uwarunkowania miały wpływ na stosunkowo wysoki stopień hermetyzacji judaistycznego detalu architektonicznego na terenie Polski, przyczyniając się do wzrostu wrażenia obcości kulturowej narodu żydowskiego.

Ważnym elementem judaizmu, mającym swe odległe korzenie historyczne jest zapisany w Starym Testamencie zakaz przedstawiania Boga, a także, częściowo, zwierząt, innych stworzeń realnych i nierealnych oraz roślin.¹⁸⁸ Przedstawianie wyobrażeń malarskich bądź przestrzennych człowieka, a przede wszystkim przyrody (fot. 12, 13) nie jest bezwzględne, w przeciwieństwie do Boga, będącego w judaizmie bytem niematerialnym.

Wizualizacja człowieka lub elementów jego ciała oraz przyrody, sama w sobie jest dopuszczalna, pod warunkiem zachowania jednoznaczności przekazu. Jest to związane z niebezpieczeństwem niezrozumienia i nadania im niewłaściwego znaczenia. Wobec tego, dopuszczalnym było i jest umieszczanie przedstawień przyrody przede wszystkim w aspekcie sakralnym, to znaczy w synagogach, na cmentarzach żydowskich (kirkutach¹⁸⁹), w domach modlitw z zachowaniem wspomnianej jednoznaczności przekazu.

¹⁸⁸ „Nie będziesz czynił żadnej rzeźby ani żadnego obrazu tego, co jest na niebie wysoko, ani tego, co jest na ziemi nisko, ani tego, co jest w wodach pod ziemią. Nie będziesz oddawał im pokłonu i nie będziesz im służył [...]” (Wj 20, 4-5, Pwt 5, 8-9), *Stary testament. Historia...*, s. 127-128.

¹⁸⁹ Kirkut (niem. Kirche Hof, dziedziniec kościelny), zwany też kierkowem, jest polską nazwą cmentarza żydowskiego. Na podstawie: Stanisław Kryciński, Anna Olej-Kobus, Krzysztof Kobus, *Zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Przewodnik, Carta Blanca*, Warszawa 2011, s. 14.

Fot. 11. Typowe dla detalu judaistycznego symetryczne przedstawienie motywu winogon portalu, w budynku kazimierskiej mykwy (fot. E. Malec-Wysocka).

Fot. 12. Synagogalne motywy zwierzęce, wraz z biblijnymi malowidłami; prawa ściana poddana pracom konserwatorskim (fot. E. Malec-Wysocka).

Z tej przyczyny, stosownie do ewolucji judaizmu, znaczenie symboliki nie uległo na przestrzeni dziejów zasadniczym zmianom. Stosowane już w XV i XVI w. symbole, powszechnie spotykane najczęściej w macewach¹⁹⁰, przy wejściach na teren kirkutów, oddzielonych jako miejsca nieczyste od pozostałych części dzielnicy murem, bądź też w samych synagogach, można sklasyfikować według kryterium formy i znaczenia w następujący sposób^{191,192}:

¹⁹⁰ Macewa (hebr. maceba) - pionowo stojąca, z reguły zakończona półkuliście tablica stawiana w „nogach” grobu, a zwrócona w stronę Jerozolimy, ozdobiona płaskorzeźbą i inskrypcją. Na podstawie: Słownik wyrazów obcych..., www.slownik-online.pl z dnia 14.03.2014. Inne formy pochówku to sarkofag (tumba), rozpowszechniony wśród Żydów sefardyjskich, oraz ohel (namiot).

¹⁹¹ Adam Dylewski, Anna Olej-Kobus, Krzysztof Kobus, *Judaica*, Warszawa 2010, s. 65-55.

¹⁹² Na podstawie: Andrzej Potocki, *Symbolika żydowskich nagrobków*, [w:] *Rocznik Rymanowa – Zdroju*, t. II, 1997, s. 37-38, www.obc.rzeszow.pl z dnia 14.03.2014.

Fot. 13. Motywy roślinne na drzwiach bimy, w synagodze Remuh (fot. E. Malec-Wysocka).

Fot. 14. Inskrypcje naścienne we wnętrzu synagogi Starej; widoczne geometryczne obramowanie napisu (fot. T. E. Malec).

Fot. 15. Motywy korony na nagrobku znajdującym się na cmentarzu przy synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 16. Motyw lwów na nagrobku (fot. T. E. Malec).

1. przedstawiające cnoty:

- korony – symbole rabinów oraz osób darzonych dużym szacunkiem (fot. 15);
- orły – symbole tradycji i boskiej opieki nad ludem Izraela;
- ptaki – symbole dusz unoszących się do nieba;
- gołębie – symbole miłości, zgody małżeńskiej i pokoju;
- pelikany – symbole miłości, troski rodzicielskiej i wdzięczności za opiekę;
- jednorożce – symbole ludzi sprawiedliwych;
- menory¹⁹³ – symbole wiary;
- winna latorośl – symbol płodności;
- palmy – symbole odkupienia i bogactwa;
- jelenie – symbole szybkości;
- lwy – symbole potęgi (fot. 16);
- tygrysy – symbole wytrzymałości;

2. określające imiona:

- lwy – symbole imion Lejb, Yehuda, Arie;
- owce, ew. ze studnią – symbole imienia Rachela;
- wilki – symbole imienia Wolf, Beniamin i Ezaw;
- niedźwiedzie – symbole imion Ber i Dow;
- jelenie – symbole imion Hersz lub Cwi;
- łanie – symbole imienia Naftali;
- gołębie – symbole imion Taube i Jona;
- ptaki – symbole imion Fajgel i Cypora;
- gwiazdy Dawida¹⁹⁴ – symbole imienia Dawid;

3. określające wiek i płeć:

- menory – symbole kobiet;
- barany – symbole miesiąca Nisan¹⁹⁵,
- byki – symbole miesiąca Ijar¹⁹⁶;

¹⁹³ Menora – siedmioramienny świecznik, jeden z najstarszych symboli religii żydowskiej, symbolizujący gorejący krzew, który Mojżesz zobaczył na górze Synaj. Począwszy od II w. p.n.e., symbol narodowy Żydów, po powstaniu Państwa Izrael – herb kraju. Na podstawie: Sonia Brunetti Luzzati, Roberto Della Rocca, *Judaizm...*, s. 302-303.

¹⁹⁴ Gwiazda Dawida (hebr. Magen Dawid, dosł. „Tarcza Dawida”) – symbol judaizmu, składający się z dwóch zachodzących na siebie i splatających się równoramiennych trójkątów. Po raz pierwszy w judaizmie pojawia się w II w. n.e., jako detal architektoniczny synagogi w Kafarnaum. W okresie przedjudaistycznym azjatycki symbol relacji pomiędzy kobietą, a mężczyzną, rozumianymi jako dwoje niezależnych i równoprawnych elementów wszechświata, wspólnie tworzących nową jakość jedność. Na podstawie: Sonia Brunetti Luzzati, Roberto Della Rocca, *Judaizm...*, s. 304-305.

¹⁹⁵ Nisan – miesiąc kalendarza żydowskiego, którego odpowiednikiem jest przełom marca i kwietnia według kalendarza gregoriańskiego.

¹⁹⁶ Ijar – miesiąc kalendarza żydowskiego, którego odpowiednikiem jest przełom kwietnia i maja, według kalendarza gregoriańskiego.

Fot. 17. Motyw dłoni wzniesionych w geście błogosławieństwa, na nagrobku znajdującym się na cmentarzu przy synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 18. Symbol dzbanu na nagrobku Gershona Saula Yomtova Lipmana Hellera. Źródło: www.anumuseum.org.il z dnia 21.06.2021.

4. określające pochodzenie:

- dłonie wzniesione w geście błogosławieństwa – symbole kapłanów oraz pokolenia Aarona (fot. 17);

- lwy, orły i palmy – symbole pokolenia Judy;

- misy i dzbany – symbole Lewitów (fot. 18);

5. przedstawiające życie, śmierć i wieczność:

- wazy z kwiatami – symbole życia;

- szofar¹⁹⁷ – symbol zmartwychwstania;

- połamane drzewa, tonące okręty, złamane świece i kolumny – symbole ziemskiego przemijania;

- węże trzymające w paszczach własne ogony – symbole wieczności i nieskończoności;

- Lewiatan – symbol czasów mesjańskich;

- drzewa – symbole życia i odpoczynku w raju;

- klepsydry – symbole przemijającego czasu;

- martwe ptaki – symbole śmierci;

- studnie ze złamanym żurawiem – symbole śmierci;

- trzoda bez pasterza – symbol śmierci;

- ptaki trzymające pisklęta pod skrzydłami – symbole śmierci;

¹⁹⁷ Szofar – instrument muzyczny, o charakterze liturgicznym, wykonany z baraniego rogu; jeden z trzech dźwięków wydobywanych z szofaru, według Majmonidesa, powinien doprowadzać do przebudzenia duchowego człowieka. Szofar nawiązuje do złożonej przez Abrahama na górze Moria ofiary z barana, zamiast Izaaka. Na podstawie: Sonia Brunetti Luzzati, Roberto Della Rocca, *Judaizm...*, s. 252.

6. wskazujące na wykonywany zawód:

- korony, księgi i szafy biblioteczne – symbole rabinów, uczonych w Piśmie i lektorów;
- księgi – symbole nauczycieli oraz uczonych;
- otwarte księgi ze wskaźnikiem jad – symbol nauczycieli, studentów Tory i Talmudu i lektorów synagogałnych;
- gęsie pióra – symbole kopistów Tory lub tekstów talmudycznych;
- puszki ofiarne – symbole skarbników kahalnych oraz osób, wyróżniających się hojnością;
- lancety – symbole lekarzy;
- dłonie z lancetami lub podwójne fotele – symbole zawodu mohela;
- węże Eskulapa – symbole lekarzy;
- moździerz – symbole zawodu aptekarza;
- nożyce – symbole zawodu krawca;
- skrzypce – symbole zawodu muzyka;
- łańcuchy – symbole złotników.

Opisana wyżej symbolika jest również charakterystyczna zarówno dla starego cmentarza żydowskiego o renesansowych i barokowych macewach, usytuowanego tuż obok synagogi Remuh i funkcjonującego aż do 1799 r.¹⁹⁸, jak i dla nowego cmentarza, funkcjonującego począwszy od kolejnego roku w Kazimierzu, na terenach zakupionych od augustianów. W przestrzeni kazimierskiego Miasta Żydowskiego, poza wymienionymi kirkutami, opisana symbolika występowała rzadko i ograczała się, do nielicznych przedstawień menor oraz gwiazd Dawida. Należy wspomnieć, że kilkanaście nagrobków przetrwało in situ do dzisiaj, w tym nagrobek Mojżesz Isserlesa, a ok. 700, pochodzących z XVI – XVIII w. zostało wydobytych spod ziemi, postawionych na nowo i zakonserwowanych.¹⁹⁹

Ważną rolę w architekturze judaistycznej Miasta Żydowskiego, szczególnie widoczną na macewach, odgrywają litery. Opisywane wcześniej inskrypcje hebrajskie są również powszechne we wnętrzach synagog (fot. 19), często w klasycznie zdobionych obramieniach, a także nad bramami i innymi wejściami (jak w przypadku bramy wejściowej na teren synagogi i cmentarza Remuh).

Pierwsze znane nam alfabety powstały dzięki przekształceniu piktogramów, w symbole, odpowiadające pojedynczym dźwiękom. Wywodzą się one z alfabetu północnosemickiego, powstałego na Bliskim Wschodzie ok. 1700 r. p.n.e. W oparciu o alfabet północnosemicki, uważany za pierwszy oparty na systemie głoskowym, szeroko rozpowszechniony układ literowy, powstał alfabet fenicki. Następnie, z alfabetu fenickiego wykształcił się, między innymi, alfabet wczesnohebrajski. Litery worzące słowa, podobnie do symboliki cmentarnych płaskorzeźb rozwiązują częściowo problem zakazu wizualizacji Boga i człowieka oraz ograniczonej możliwości przedstawiania świata przyrody. Stosunkowo często spotykany na budynkach zapis informacji w przestrzeni architektonicznej za pomocą słów, przy relatywnie niewielkim znaczeniu innej symboliki, niewątpliwie przyczynił się do rozwoju i rozpowszechnienia społeczeństwie żydowskim umiejętności czytania i pisania.

¹⁹⁸ www.kehilalinks.jewishgen.org z dnia 21.03.2014.

¹⁹⁹ Eleonora Bergman, Jan Jagielski, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce: katalog*, Żydowski Instytut Historyczny INB, Warszawa 1996, s. 64.

Fot. 19. Inskrypcje naścienne w synagodze Kupa (fot. T. E. Malec).

Fot. 20. Znaki zodiaku w synagodze Kupa, prezentujące znajdujące się na pograniczu powagi podejście do sztuki (fot. T. E. Malec).

W tym miejscu należy wspomnieć o symbolice liczb, mającej istotne znaczenie w kabale²⁰⁰. Kabała stanowiła przez ponad kilkaset lat, począwszy od XII w. istotny element żydowskiego mistycyzmu, w oparciu o który powstał, między innymi, chasydyzm. W celu odszukania ukrytego znaczenia relacji pomiędzy literami alfabetu hebrajskiego - sefirami²⁰¹, a liczbami, stworzona została gematria. Ten system numerologiczny charakteryzuje się złożonością, stwarzając duże możliwości interpretacyjne. Ze względu na nadanie liczbom określonych znaczeń, ich użycie w odniesieniu do przestrzeni według kabalistów powinno skutkować adekwatnym efektem.

W zależności od zastosowanej liczby elementów architektonicznych (np. okien, drzwi, boniowania lub innego detalu architektonicznego) istniała, według kabalistów, możliwość osiągnięcia określonego wpływu na ludzi, miejsca, a nawet przyszłe zdarzenia. Podkreślić należy, że po wygnaniu Żydów z Hiszpanii kazimierskie Miasto Żydowskie stało się istotnym centrum rozwoju kabały aż do początków XX w.

Wszelkie motywy fantastyczne, autoironiczne, czy też wesołe charakterystyczne są, z kolei, dla sztuki, reprezentowanej szczególnie często w synagogach, budowanych na wschód od Krakowa. Są one reprezentowane przez sztukę chasydzką, cechującą się stosunkiem do świata, często najlepiej odzwierciedlanym za pomocą wspomnianych wyrazów artystycznych.²⁰² Na terenie Miasta Żydowskiego, poza malowidłami w synagodze Kupa (fot. 20), znajdującymi się na pograniczu powagi, dystansu do świata i braku realizmu, praktycznie tego rodzaju sztuka nie występuje.

Drugi rodzaj dekoracji, w postaci typowego żydowskiego ornamentu, rozpowszechniony jest jedynie w obiektach sakralnych, m.in. w synagogach i łaźniach oraz macewach, na cmentarzach żydowskich. Ozdoby te wykonywane są prawie zawsze w postaci gałązek, czasem z kwiatami. W przypadku obrazów są one barwione, w zależności od rodzaju roślin. Wszystkie inne ozdoby żydowskie utrzymane są w kolorystyce typowej dla materiału, z którego są wykonane. Ważną rolę w synagogach odgrywają także obrazy przedstawiające wydarzenia biblijne i znaki zodiaku, szczególnie widoczne w synagodze Kupa.

Najczęstsze obrazy związane są z najważniejszymi wydarzeniami sakralnymi i historycznymi. Te kolorowe przedstawienia wykonane są w prosty, pod względem znaczeniowym i malarskim sposób, ukazując wybrane sceny bezpośrednio, nie pozostawiając możliwości niezrozumienia którejkolwiek z nich.

²⁰⁰ Kabała (hebr. otrzymywanie, przyjmowanie) – system filozoficzny rozwinięty w XII wieku. Kabaliści poszukiwali wewnętrznego znaczenia rzeczywistości dla rozszyfrowania struktury kryjącej się za historyczną realnością, poprzez zrozumienie związków pomiędzy światem boskim i ludzkim. Apogeum rozwoju kabały, szczególnie popularnej wśród wygnańców z Hiszpanii i ich potomków, przypada na XVI wiek. Warto podkreślić, iż rozwinięciem systemu kabalistycznego jest chasydyzm. Na podstawie: Rachel Elior, *Mistyczne źródła chasydyzmu*, Wydawnictwo Austeria, Kraków – Budapeszt 2009, s. 27-29, 65-71.

²⁰¹ Sefir (hebr. *sefirot*) – dziesięć etapów tworzących cztery światy (świat emanacji, stworzenia, kształtowania i działania), symbolizujących poszczególne aspekty indywidualnej relacji człowieka z Bogiem. Przedstawiane są symbolicznie jako elementy Drzewa Życia. Sefiry stanowią centralny składnik myśli kabalistycznej. Na podstawie: Miranda Bruce-Milford, Philip Wilkinson, *Znaki...*, s. 174-175.

²⁰² Na podstawie: Namenyi Ernest, *The essence of Jewish art*, T. Yoseloff, New York 1960, s. 78

3.2.5 Uwarunkowania rozwoju synagog

Synagoga²⁰³ jako idea jest pomysłem, mającym swoje korzenie w odległej przeszłości. Dopóki społeczność żydowska żyła na terenie Izraela, głównym miejscem kultu religijnego, odprowadzanego przez wtajemniczonych kapłanów była Świątynia w Jerozolimie.^{204, 205} Źródłem powstania synagogi jako instytucji jest rozproszenie narodu żydowskiego już w starożytności.^{206, 207} W jego efekcie bardzo trudna była organizacja życia społecznego, przenikającego się z religijnym praktycznie w każdej czynności. W związku z tym, społeczność żydowska zaczęła, prawdopodobnie już w III w. p.n.e. lub jeszcze wcześniej spotykać się w tzw. domach modlitw, wybudowanych pierwotnie jako budynki mieszkaniowe²⁰⁸, w których można było odbywać modły, pod kierunkiem przygotowanego i wykształconego kapłana. Domy modlitw stanowiły początkowo miejsca chwilowych spotkań, w celu odbycia modłów bądź omówienia najważniejszych problemów społecznych i religijnych. Mogły to być całe budynki lub ich wydzielone części, na przykład pokoje. Wraz z upływem czasu i wzrostem stopnia zorganizowania życia społeczności, domy modlitw były jedynymi miejscami, w oparciu o które, żyjący w diasporze naród żydowski mógł funkcjonować pod względem już nie tylko religijnym i społecznym, ale i gospodarczym, politycznym i sądowym.

Ponadto, synagogi mogły być włączane do systemu obronnego osiedli i miast, na co wskazuje przykład synagogi w Gamli. Beth ha - Midrash²⁰⁹ synagogi został włączony do systemu murów obronnych Gamli, przez dowodzącego powstańcami Józefa, we wczesnym stadium wojny żydowskiej przeciwko panowaniu rzymskiemu, trwającej w latach 66 - 73.²¹⁰

Wymienione uwarunkowania stały się podstawą dla wypracowania idei synagogi jako obiektu, łączącego wszystkie wymienione funkcje. Ze względu na wykorzystanie drugiej Świątyni, jako miejsca kultu Baal - Szamona przez Antiocha IV Epifanesa, prowadzącego w II w.p.n.e. politykę przymusowej hellenizacji wśród społeczności podbitego państwa żydowskiego, synagogi

²⁰³ Synagoga (gr. συναγωγή) – dosłownie „miejsce spotkań, zebrań”. Na podstawie: www.sownik-online.pl z dnia 08.03.2014. Samo słowo synagoga, odpowiada łącznie trzem hebrajskim określeniom: domu spotkań, domu nauki oraz domu modlitwy. W języku polskim występują najczęściej trzy nazwy: synagoga, bożnica lub bóżnica.

²⁰⁴ Pierwsza Świątynia w Jerozolimie została wybudowana w roku 957 p.n.e. podczas panowania króla Salomona (ok. 970 - 930 r.p.n.e.) i przetrwała do 586 r.p.n.e., kiedy to zburzyli ją Babilończycy. W tej Świątyni znajdowała się Arka Przymierza. Drugą Świątynię rozpoczęto budować w trakcie panowania Cyrusa Wielkiego w 538 r.p.n.e. i ukończono ją 23 lata później, gdy królem był Dariusz Wielki. Świątynia została sprofanowana w II w.p.n.e. przez Antiocha IV Epifanesa i ponownie poświęcona przez Judo Machabeusza, po zwycięskim powstaniu. W Świątyni nie było Arki Przymierza, lecz najświętszym miejscem było pomieszczenie, w którym znajdowało się miejsce, przeznaczone na obecność Boga. Druga Świątynia została rozebrana w trakcie panowania Heroda Wielkiego i ponownie wybudowana po ok. 10 latach prac, w 20 r.p.n.e. Od tej pory była zwana Świątynią Heroda, aż do roku 70 p.n.e., gdy zburzyli ją Rzymianie po upadku powstania żydowskiego. Nazwę Trzecia Świątynia odnosi się często do niezrealizowanych planów odbudowy Świątyni podczas sprawowania władzy przez Rzymian, aczkolwiek w trakcie powstania Szymona Bar - Kochby w latach 132 - 135 Żydzi odbudowali na krótko niewielką Świątynię, o niewielkich rozmiarach. Na podstawie: *Collectanea Theologica* 4/2012, *Kwartalnik Teologów Polskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2012.

²⁰⁵ Według Johna P. Meiera, w codziennych praktykach religijnych odniesienie do Świątyni było nawet ważniejsze, od przeżegania Prawa. Świątynia stanowiła ośrodek kultu i miejsce, które Bóg ustanowił jako swoje mieszkanie. John P. Meier, *Reflections on Jesus - of - History Research Today*, [in:] *Jesus' Jewishness. Exploring the Place of Jesus within Early Judaism*, ed. by James H. Charlesworth, American Interfaith Institute, Philadelphia 1991, s. 84-86. Za: Mariusz Rosik, *Zarzewie konfliktu między Kościołem a Synagogą (do 135 roku)*, s. 177, www.estetykaikrytyka.pl z dnia 23.03.2014.

²⁰⁶ Istnieje także przeciwny pogląd, według którego synagogi istniały również w czasach Świątyni. Niemniej, po zburzeniu Świątyni synagogi przejęły także i jej funkcje. Na podstawie: Israel Rosenson, *The Temple and the Synagogues: Two Worlds Meet in the Piyyutim of Eretz Yisrael*, s. 7-8, www.biupress.co.il (Bar-Ilan University Press) z dnia 17.03.2014.

²⁰⁷ Najprawdopodobniej przebywanie w diasporze jest też przyczyną rozpowszechnienia prywatnych domów modlitw. W Krakowie, wraz z Kazimierzem w okresie przed II wojną światową istniało, łącznie z pełniącymi tę funkcję w aspekcie publicznym synagogami, 119 domów modlitw, utworzonych w budynkach mieszkalnych jako wydzielone, często stosunkowo niewielkie pomieszczenia. Na podstawie: Stanisław Piech, *W cieniu kościołów i synagog. Życie religijne międzywojennego Krakowa 1918 - 1939*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1999, s. 294-298.

²⁰⁸ Jedne z najwcześniejszych znanych nam synagog tego typu znajdowały się w Delos (II lub I w.p.n.e.; dziś. Grecja), w Dura (II poł. II w.n.e.; dziś. Palestyna), w Stobi (II lub III w. n.e.; dziś. Macedonia), w Priene (II w.n.e.; dziś. Turcja). Na podstawie: Peter Richardson, *Building Jewish in the Roman East*, Baylor University Press, Waco, Texas 2004, s. 138.

²⁰⁹ Beth ha - Midrash - „dom nauki”; miejsce przeznaczone na naukę, stanowiące synagogę jako osobny budynek lub część synagogi. Na podstawie: www.jewish.org.pl z dnia 08.03.2014.

²¹⁰ Peter Richardson, *Building...*, s. 235.

stały się niezbędne również na terenie Palestyny²¹¹. Następnie, na terenie wszystkich państw, w których w przeciągu kolejnych 2000 lat znalazła się zorganizowana społeczność żydowska.

Synagogi, według Petera Richardsona, dały podstawę początkowo miejscom spotkań chrześcijan, a następnie wczesnośredniowiecznemu budownictwu kościołów chrześcijańskich. Wykorzystanie bazyliki jako modelu przestrzennego w kościołach chrześcijańskich²¹² oraz budowa założeń klasztornych, posiadają również wcześniejsze odpowiedniki w kulturze żydowskiej (na przykład, założenia o charakterze monastycznym, w Qumran i w Therapeutae).²¹³

Model synagogi jako budynku, występujący na terenie Kazimierza, jest wynikiem kompromisu pomiędzy ok. 2500 latami pracy nad znaczeniem, funkcjonowaniem, organizacją przestrzenną oraz estetyką²¹⁴ budynku synagogałnego oraz wpływem czynników zewnętrznych. Fundamentalną rolę w rozwoju budownictwa synagogałnego odegrały czynniki religijne, nie zawsze jednak przestrzegane, ze względu na wymienione czynniki zewnętrzne. Pierwszą i podstawową zasadą, obowiązującą przy wznoszeniu synagogi, jest nakaz wspólnej partycypacji w kosztach budowy wszystkich dorosłych członków gminy żydowskiej. Z przepisów religijnych, regulujących rozmiar, kształt, estetykę elewacji i podstawowe zasady funkcjonowania budynków synagogałnych wynika natomiast, że synagogi:

- powinny być wznoszone jako „ładne” („estetyczne”) obiekty (Zohar²¹⁵ 2:59b); konieczności zachowania estetycznego wyglądu synagogi, jest obowiązująca także w odniesieniu do całej sztuki judaistycznej, a szczególnie jej sakralnego wymiaru. Wynika ona z niepowtarzalnej i właśnie „pięknej” relacji pomiędzy Bogiem, a narodem Izraela. Piękno to powinno znajdować wyraz również w sztuce;²¹⁶
  - powinny być najwyższymi budynkami w mieście (Talmud, Szabat 11a; Halacha²¹⁷, 2);
  - w elewacjach synagogi, najlepiej w elewacji wschodniej, powinno znajdować się 12 okien, z których przynajmniej część zwrócona jest w kierunku Jerozolimy (Shulchan Aruch²¹⁸, Orach Chaim 90:4, na podstawie Daniel 6:11 oraz Piskei Teshuvot 150, komentarz 102);
  - pomiędzy hallem głównym synagogi, a ulicą powinien znaleźć się przedsionek, pozwalający na przygotowanie się do wejścia (Shulchan Aruch, 19);
  - w państwach położonych na zachód od Izraela, wejście do synagogi powinno znajdować się po stronie wschodniej budynku (Halacha, 5; Chatam Sofer, Orach Chaim 27).²¹⁹
- Zgodnie z nakazami religijnymi, we wnętrzu synagogi należy umieścić arkę, zwaną *aron ha-*

²¹¹ Palestyna (łac.) – rzymska nazwa prowincji, obejmującej od 6 r.n.e. teren Izraela i Judy.

²¹² Inci Turkoglu, *Basilical Synagogues of Turkey – Revival or Survival of an Ancient Tradition?*, [w:] *Bulletin of Judaeo – Greek Studies*, No. 31, Winter 2002 – 2003, s. 25-30.

²¹³ Peter Richardson, *Building...*, s. 7.

²¹⁴ Estetyka jest tu rozumiana zarówno w kontekście użycia konkretnego stylu lub stylów architektonicznych, jak i jako oparty o uwarunkowania kulturowe, w tym religijne, stosunek do możliwości wykorzystania określonych rozwiązań estetycznych, na przykład w celu nawiązania do architektury otoczenia.

²¹⁵ Zohar (hebr. Blask) - Księga Blasku, księga kabalistyczna, której autorstwo przypisuje się Szymonowi bar Jochajowi lub jego uczniom. Jest to komentarz do Pięcioksięgu napisany w języku aramejskim. Tekst Zoharu został opublikowany w XIII wieku przez Mojżesza z Leonu. Dziś właśnie jemu przypisuje się autorstwo księgi z uwagi na liczne nawiązania do kultury hiszpańskiej. Część badaczy uważa, że Zohar ma więcej niż jednego autora. Zawiera, oprócz samych komentarzy, również wykładnię myśli mistycznej judaizmu, która stała się podstawą kabały. Rozważania dotyczą także różnych aspektów teologii, kosmogonii i nawet psychologii (o naturze Boga, o początku i naturze świata, o naturze duszy, itp.). Na podstawie: www.schorr.edu.pl z dnia 19.03.2014.

²¹⁶ Christopher E. Longhurst, *Judaism's aesthetic „visio” – The Spiritual Underworkings of Jewish Sacred Art*, L'Ossevatore Romano, Wednesday, 26 September 2012, number 39.

²¹⁷ Halacha - zasady prawne i religijne. Stanowią interpretację Tory. Kodyfikują właściwie wszystkie aspekty życia Żyda. Na podstawie: www.schorr.edu.pl z dnia 19.03.2014.

²¹⁸ Shulchan Aruch (hebr. Nakryty Stół) - Kodeks prawa żydowskiego autorstwa Josefa Karo, żyjącego na przełomie XV i XVI w. Składa się z czterech części: Orach chaim – Ścieżka życia, zawiera przepisy rytualne dotyczące świat, szabatów i dni powszednich; Jore dea - Nauczyciel Wiedzy, zawiera prawa związane z koszerem, czystością rytualną, ślubami, żałobą oraz innymi aspektami życia codziennego; Ewen ha-ezer - Kamień pomocy, zawiera zbiór praw małżeńskich i rozwodowych oraz Choszen Mispaz - Tarcza Prawa, zawiera zbiór prawa cywilnego i karnego. Na podstawie: www.schorr.edu.pl z dnia 19.03.2014.

²¹⁹ Na podstawie: Citron Aryeh, *Building a Synagogue*, www.chabad.org z dnia 17.03.2014.

*kodesz*²²⁰, czyli Świętą Arkę, w której przechowywana jest, w postaci zwoju (Sefer Tora), Tora²²¹. Aron ha – kodesz powinien być usytuowany naprzeciwko modlących się ludzi (Halacha, 5 oraz Miszna Brura²²², 11), po stronie wschodniej wnętrza budynku.

Fot. 21. Aron ha – kodesz w synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 22. Aron ha – kodesz w synagodze Starej (fot. T. E. Malec).

Aron ha – kodesz powinien mieć drzwi, zasłonięte od strony zewnętrznej, na pamiątkę Świątyni parochetem²²³, czyli zdobioną zasłoną, (Shaarei Halacha U'Minhag, t. 1, s. 198, Yechaveh Daat 6:9, a także Talmud, Megillah 26b; *ibid.* Rashi, na podstawie Perisah oraz Tosafot, na podstawie MeReish). Wskazane jest, żeby aron ha – kodesz znajdował się na podwyższeniu, do którego prowadzą schody, w liczbie nie większej niż sześć; z tych schodów może być udzielane błogosławieństwo (Piskei Teshuvot 150:16 oraz Halacha 128:10; fot. 21, 22).

²²⁰ Świętość aron ha-kodesz przewyższa świętość synagogi, a zatem zabroniona jest jego sprzedaż i budowa z tych pieniędzy nowej synagogi. Jednym z największych honorów jest dostąpienie zaszczytu otwarcia Aron ha-kodesz. Otwarcie ma znaczenie symboliczne, podczas modlitw w Rosz ha-Szana czy Jom Kipur. Kiedy Aron ha-kodesz jest otwarty zgromadzeni w synagodze stoją, aby podkreślić jego świętość. Aron ha-kodesz stał się integralną częścią synagogi dopiero na przełomie XII i XIV w. Wśród Żydów orientalnych był on najświętszym miejscem. Natomiast wśród Żydów aszkenazyjskich aż do przełomu XVII i XVIII w. trwała rywalizacja pomiędzy świętością Aron ha-kodesz. Na podstawie: www.schorr.edu.pl z dnia 19.03.2014.

²²¹ Tora (hebr. Doktryna, Nauczanie) - nazwa Pięcioksięgi oraz całej Biblii. Najważniejszy tekst judaizmu wg tradycji spisanych przez Mojżesza pod natchnieniem Boga. W skład Tory wchodzi: תישאר - Be-reszit (dosł. „Na początku”; Księga Rodzaju, łac. Genesis); תומש - Szemot (dosł. „Imiona”; Księga Wyjścia, łac. Exodus); ארקיו - Wajikra (dosł. „I zawołał”; Księga Kapłańska; łac. Leviticus); רדבמ - Ba-midbar (dosł. „Na pustyni”; Księga Liczb, łac. Numeri); מירבד - Dwarim (dosł. „Słowa”; Księga Powtórzonego Prawa, łac. Deuteronomium). Tora przedstawia przymierze zawarte między Bogiem a Narodem Izraela za pośrednictwem Mojżesza. Dodatkowo zawiera opis dziejów od stworzenia świata, historię tworzenia się Narodu Izraela (dzieje Patriarchów itp.). Współczesna forma ksiąg Tory ukształtowała się najprawdopodobniej około V wieku p.n.e. Stanowi centrum życia żydowskiego, na którym opiera się liturgia, system modlitw, zawiera także szereg (613) nakazów i zakazów regulujących życie każdego pobożnego Żyda. Na podstawie: www.schorr.edu.pl z dnia 19.03.2014.

²²² Miszna Brura (hebr. Przezryste Nauczanie - odniesienie do sformułowania z Księgi Powtórzonego Prawa 27; 1-8 nakazującego zapisanie przykazań Boskich dużymi literami na zboczu góry) - dzieło autorstwa rabina Izraela Meira Kagana, nazywanego też Chofec Chajim, będące komentarzem do pierwszej części Szulchan Aruch. Zawiera sześć woluminów wraz z komentarzami w prosty sposób wyjaśniających codzienne zagadnienia w odniesieniu do Halachy. Komentarzowi towarzyszą glossa nazywane Beur Halacha, Sza'ar Hacijon oraz dodatkowe komentarze Be'er Ha-gdola, Be'er heitev i Sza'arei Tszuwa. Na podstawie: www.schorr.edu.pl z dnia 19.03.2014.

²²³ „Wzniósł następnie arkę do przybytku i zawiesił zasłonę zakrywającą i okrył nią Arkę Świadectwa, jak nakazał Pan Mojżeszowi” (Wj 20:21), www.nonpossumus.pl z dnia 18.03.2014.

Fot. 23. Bima w synagodze Starej (fot. T. E. Malec).

Fot. 24. Na pierwszym planie bima w synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 25. Po prawej stronie widoczny babiniec, w synagodze Kupa (na piętrze; fot. T. E. Malec).

Fot. 26. Babiniec w synagodze Starej (fot. T. E. Malec)

Bima (heb. *Almēmār*, arab. *al-minbar*), czyli miejsce przeznaczone do czytania Tory, powinno znajdować się w środku głównego pomieszczenia synagogi, podobnie jak w zburzonej Świątyni, w której ołtarz postawiono na środku dziedzińca. Jeśli niemożliwe jest centralne umieszczenie bimy, to należy zachować przynajmniej jeden rząd miejsc, dla modlących się pomiędzy bimą, a aron ha – kodesz (Rama, Orach Chaim, 150:5 na podstawie: Majmonides, Miszna Tora²²⁴, Laws of Prayer 11:3 oraz Talmud, Sukkah 51b i Sukkah 52a; Chatam Sofer, Orach Chaim 28, Shaarei Halacha U'Minhag, s. 197, Miszna Brura 150:12; liczba schodów wynika z ilości sefirot, Zohar 2:205a wraz z komentarzami; fot. 23, 24).

Amud, czyli niższy pulpit dla lektora, powinien znajdować się naprzeciwko aron ha – kodesz, aczkolwiek zwyczajowo umieszczany jest też na prawo od niego (Igrot Moshe, Orach Chaim 2:28).²²⁵ Amud służy również chazzanowi (kantorowi), do prowadzenia modlitwy.²²⁶

Mężczyźni i kobiety, w celu łatwiejszej koncentracji, powinni modlić się oddzielnie. Oddzielenie części przeznaczonej dla mężczyzn od babińca (fot. 25, 26), zarówno za pomocą ściany, jak i umieszczenia części dla kobiet na innej kondygnacji, nosi nazwę mechica. Mechica powinna uniemożliwiać mężczyznom wgląd w sekcję kobiet, lecz już nie na odwrót. W tym celu, w oddzieleniu, szczególnie na piętrze, mogą być umieszczone okna lub inne otwory (Shaarei Halacha U'Minhag, s. 198-199; mechica powinna posiadać co najmniej sześć stóp wysokości; także Miszna Halachot 7:12). Ponadto, ponieważ każda gmina żydowska powinna posiadać bibliotekę, zawierającą Torę, Talmud oraz Halachę, może być ona również umieszczona w synagodze (Rama, Orach Chaim 150:5, w oparciu o: Majmonides, Miszna Tora, Laws of Prayer 11:3 oraz Talmud, Sukkah 51b, a także Tosafot do Sukkah 52a).²²⁷

4. Architektura kazimierskich synagog w kontekście wpływu czynników kulturowych i pozakulturowych

W krakowskim Kazimierzu na przełomie XVI i XVII w., wraz ze wzrostem ilości jego mieszkańców, a także powiększeniem przestrzeni Miasta Żydowskiego, poza przeznaczeniem pewnej ilości pomieszczeń w budynkach mieszkalnych na domy modlitw, powstała potrzeba budowy kolejnych synagog. W ten sposób podczas codziennych modłów lub w trakcie szabasu można było szybko dostać się do jednej z nich, nie naruszając przepisów religijnych (w tym przypadku – nie męcząc się). Ponadto, pewne problemy powstały ze względu na przynależność do określonych synagog Żydów mieszkających w Kazimierzu jeszcze przed ich przybyciem z Czech. Problemy te spowodowały konflikt, między dwiema różnymi gminami żydowskimi, więc najlepszym rozwiązaniem była budowa kolejnej synagogi.

W okresie istnienia Miasta Żydowskiego, czyli przed rokiem 1815, w krakowskim Kazimierzu powstało siedem synagog:²²⁸ Stara, Remuh, Wysoka, Poppera, Kupa, Izaaka (Ajzyka) i Na Górcę, która, zniszczona całkowicie w 1941 r., nie przetrwała do dzisiaj, nawet w formie ruin.

²²⁴ Miszna Tora (hebr. Powtórzenie Tory), dzieło znane także pod tytułem Jad ha-Chazaka (hebr. Silna Dłoń) - pierwszy, po ukształtowaniu się Talmudu, kodeks systematyzujący prawo żydowskie, autorstwa Majmonidesa. Na podstawie: Isadore Twersky: *Maimonides, [in:] Understanding Rabbinic Judaism. From Talmudic to Modern Times*, Jacob Neusner (ed.), Ktav Publishing House, New York 1974, s. 199.

²²⁵ Citron Aryeh, *Building a...*

²²⁶ Witold Tyloch, *Judaizm*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1987, s. 307.

²²⁷ Citron Aryeh, *Building a...*

²²⁸ Obecnie, tzn. w 2013 r. w krakowskim Kazimierzu znajduje się siedem synagog, ponieważ w II poł. XIX w. zbudowano jedyną na świecie synagogę Żydów reformowanych, Synagogę Postępową, tzw. Tempel. Co interesujące, II Wojnę Światową przetrwały wszystkie kazimierskie synagogi, aczkolwiek uległy one częściowej dewastacji, także w okresie powojennym.

Główną bożnicą kazimierską w XVI i XVII w. była synagoga Stara (ryc. 29). Pełniła ona nie tylko funkcje religijne, ale i społeczne. Na dziedzińcu synagogi odbywały się śluby, z jej bimy²²⁹ ogłaszano również dekrety i rozporządzenia władz kahalnych, królów i wojewodów oraz klątwy, rzucane na nieposłusznych seniorom gminy członków społeczności żydowskiej. Z tego miejsca wzywał również Żydów do udziału w insurekcji w 1794 r. Tadeusz Kościuszko.²³⁰

Fot. 27. Głowica jednej z dwóch kolumn w synagodze Starej (fot. T. E. Malec).

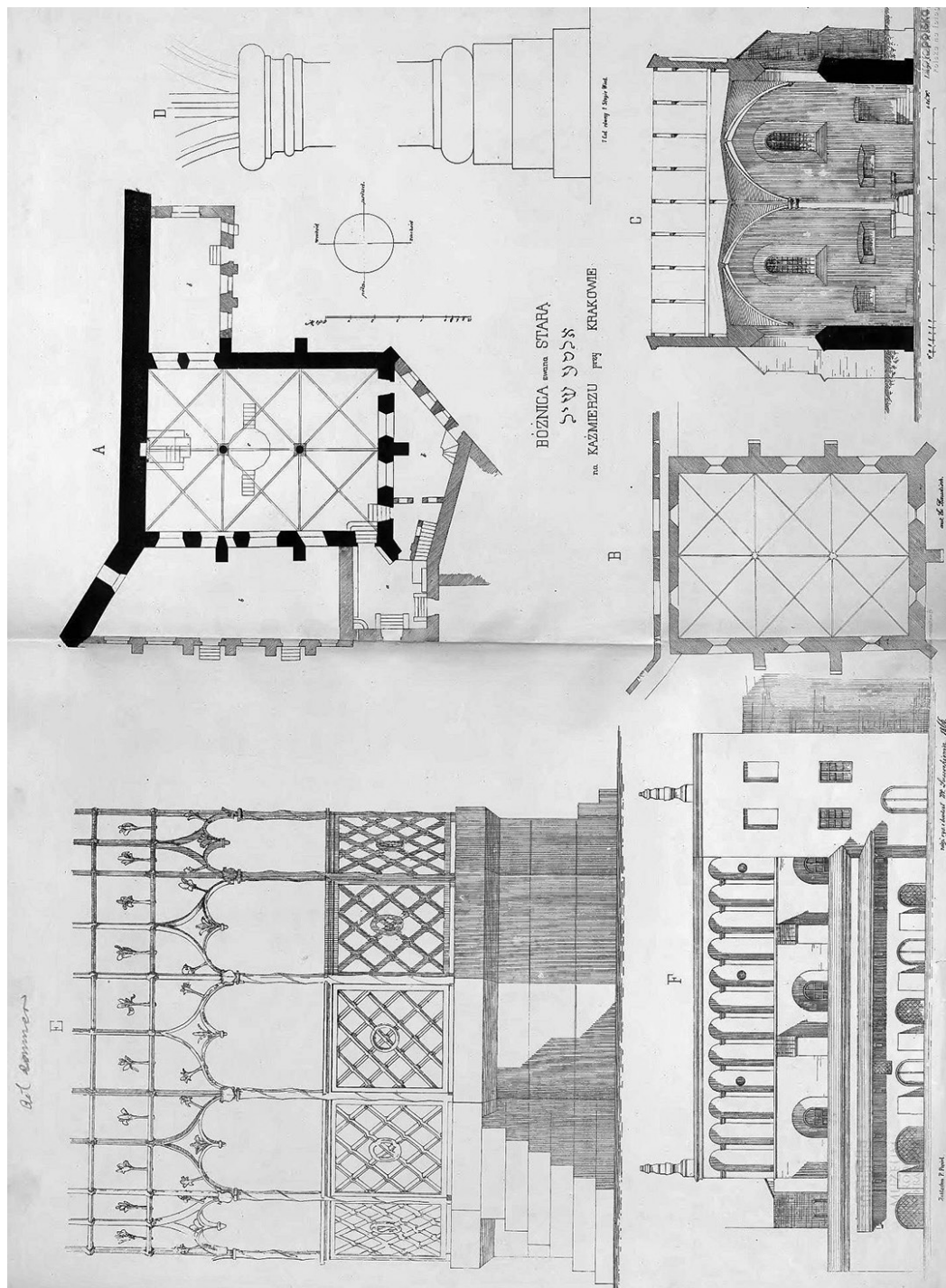
Fot. 28. Baza jednej z kolumn synagogi Starej (fot. T. E. Malec).

Synagoga Stara powstała najprawdopodobniej w drugiej poł. XV w. dzięki staraniom przybyłych do kazimierskiego Miasta Żydowskiego Żydów czeskich. Synagoga ta została pierwotnie wybudowana w formie hali, o krzyżowo - żebrowym sklepieniu, wspartym na dwóch filarach. Była jedną z czterech średniowiecznych bożnic, obok synagog w Wormacji, Ratyzbonie i Pradze (czyli na szlaku emigracyjnym Żydów, z zachodu, na wschód Europy) w układzie dwunawowym. W 1557 r., po pożarze, Matteo Gucci dokonał jej zasadniczej przebudowy, tym razem w stylu renesansowym. Zaprojektował i postawił dwunawową halę, podniósł sklepienie i oparł je na dwóch tokańskich kolumnach (fot. 27, 28).

²²⁹ Bima (hebr. almēmār z arab. al – minbar - pulpit) – bema, w synagodze podwyższenie za stołem i świecznikami, służące jako miejsce czytania Tory i mównica. Słownik wyrazów obcych..., www.slownik-online.pl z dnia 11.03.2014

²³⁰ Teresa Kulak, Mirosław Franćić, *Powstanie kościuszkowskie i jego naczelnik: historia i tradycja*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oficyna Cracovia, Kraków 1996, s. 43. W rezultacie odezwy ok. 500 Żydów dołączyło do insurekcji. Na podstawie: Table 8. *Emancipation and participation in struggle for the independence of Poland*, www.zydziwypolsce.edu.pl z dnia 17.03.2014.

Ryc. 29. Rzuty poziome, przekrój, elewacja i detale architektoniczne Synagogi Starej. Objaśnienie tablic: A. Plan dołu, a) przedsionek; b) bożnic kobiet c) wzniesienie kratą obwiedzione, z którego się czytają księgi św. B. Plan samej bożnicy, zdjęty na wysokości rodzenia się sklepienia C. Przekrój podłużny bożnicy D. Szczegóły słupów. E. Wzniesienie kraty z żelaza, obwiedzione, z którego czytają się księgi św. Źródło: Władysław Łuszczkiewicz, Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskim, Z. 2-3, Drukarnia i Litografia „Czasu” W. Kirchmayera, Kraków 1866, www.mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=71237 z dnia 20.11.2021.

Dach przesłonił arkadową attykę. Na całej długości głównej bryły synagogi wybudował podparty skarpami babiniec, nakryty trójszczytowymi daszkami. Na parterze budynku mieścił się dom kahalny oraz nowy przedsionek. We wnętrzu budynku, na środku ściany wschodniej, zaprojektował kamienny aron ha – kodesz, zamykany kutymi drzwiami. Kolejna istotna przebudowa nastąpiła dopiero w XX w., pod kierunkiem architekta Zygmunta Hendla (fot. 29; na zdjęciu stan obecny).²³¹

Fot. 29. Obecny widok synagogi Starej; południowa pierzeja ul. Szerokiej (fot. T. E. Malec).

Synagoga Remuh, pierwotnie zwana synagogą „Nową” w odróżnieniu od synagogi Starej, została wybudowana w 1553 r., aczkolwiek pozwolenie na jej budowę, w związku ze sprzeciwem władz kościelnych, zostało wydane przez Zygmunta II Augusta trzy lata później. Już w 1557 r. drewniana synagoga została spalona, lecz w tym samym roku rozpoczęto budowę nowego obiektu według planów krakowskiego architekta, Stanisława Baranka. Synagoga Remuh, została nazwana na cześć jej fundatora, Mojżesza Isserlesa (akronim REMU w jidisz). Oryginalny, późnorennesansowy styl poddano wielokrotnym przebudowom, w trakcie XVII i XVIII w. Wejście do synagogi (fot. 30), wraz z umieszczoną nad prowadzącą na dziedziniec bramą hebrajską inskrypcją: „Nowa synagoga dedykowana błogosławionej pamięci rabiego Remu”, znajduje się od strony ul. Szerokiej.

²³¹ Czuma Mieczysław & Leszek Mazan, *Pępek świata...*, s. 69.

Fot. 30. Wejście do renesansowej synagogi Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 31. Hala modlitewna w synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Wejście do głównej hali modlitewnej poprzedzone jest przedsionkiem, pełniącym także funkcję oddzielającą część dla mężczyzn, od części przeznaczonej dla kobiet. Przedsionek ma ściany wybudowane z miejscowego wapienia, a jego doświetlenie stanowią półokrągłe okna, po północnej i południowej stronie oraz lunety, od strony wschodniej. W hali modlitewnej (fot. 31) znajduje się centralnie usytuowana, wzniesiona na planie prostokąta bima, zaopatrzona w dwa wejścia. Drzwi bimy udekorowane zostały menorą z koroną, inspirowaną sztuką judaistyczną Małopolski. Renesansowy aron ha – Kedesz, ma drzwi w stylu Art Nouveau, ponad którymi znajdują się inskrypcje biblijne. Babiniec był pierwotnie zlokalizowany na parterze drewnianej konstrukcji, dobudowanej do północnej fasady synagogi.²³²

Synagoga Wysoka, usytuowana w północnej pierzei ul. Józefa, powstała w porządku chronologicznym, jako trzecia bożnica kazimierskiego Miasta Żydowskiego w II połowie XVI w., najprawdopodobniej pomiędzy 1556 a 1563 r. W trakcie potopu szwedzkiego synagoga została poważnie zdewastowana, a po zakończeniu działań wojennych, poddano ją przebudowie. Od strony północnej budynek posiada dziedziniec, otoczony kamiennym murem.²³³ Główna bryła synagogi, założonej na planie prostokąta, została wybudowana z lokalnego wapienia w stylu barokowym. Południowa elewacja budynku podparta została czterema przyporami i przedzielona gzymsem, biegnącym powyżej kondygnacji parteru.

²³² Haim F. Ghiuzeli, *The Remuh Synagogue of Krakow, Poland*, www.bh.org.il z dnia 21.03.2014.

²³³ Izabella Rejduch - Samkowa, Zofia Lewicka - Depta, *Bożnica Wysoka*, [w:] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, vol. 4, *Miasto Kraków*, cz. 6, *Kazimierz i Stradom - Judaica: bożnice, budowle publiczne i cmentarze*, praca zbiorowa pod red. Izabelli Rejduch - Samkowej, Jana Samka, Jerzego Z. Łozińskiego i Marii Kałamańskiej, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, s. 14.

Fot. 32. Synagoga Wysoka, widoczne trzy okna hali modlitewnej, na pierwszym piętrze (fot. T. E. Malec).

Fot. 33. Wnętrze synagogi Wysokiej, zdewastowane w trakcie ostatniej wojny (fot. T. E. Malec). Źródło: www.sztetl.org.pl z dnia 21.06.2021. Za: Żydowski Instytut Historyczny im. Ringelbluma.

Na wysokości pierwszego i drugiego piętra, pomiędzy przyporami, umieszczono trzy półkolistie zakończone okna (fot. 32), doświetlające główne pomieszczenie modlitewne (fot. 33) wysokości ok. 10 m, o sklepieniu kolebkowym z lunetami, zdobionym sztukaterią. Usytuowanie sali modlitewnej nad znajdującymi się pierwotnie w kondygnacji parteru sklepami, prawdopodobnie było podyktowane względami bezpieczeństwa.

Główne drzwi, znajdujące się po stronie północnej synagogi, znajdowały się w miejscu, w którym obecnie umieszczono okno. Drzwi do sieni, wieńczy pochodzący z XVI w., barokowy portal. Aron ha – kodesz, będący zarówno najstarszym, jak i największym w Polsce przykładem arki, usytuowano na wschodniej ścianie. Prostokątne obramowanie arki o roślinnej ornamentyce pochodzi z XVI w., natomiast ornamenty nad drzwiami zostały wykonane w XVIII w. Kolumny aron ha – kodesz posiadają głowice kompozytowe, natomiast na jego drzwiach namalowano zastony.²³⁴

²³⁴ Izabella Rejduch - Samkowa, Jan Samek, *Dawna sztuka żydowska w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 101-103.

Fot. 34. Synagoga Poppera na zdjęciu archiwalnym. Obecnie we wnętrzu znajduje się księgarnia
 Źródło: www.polska-org.pl z dnia 21.06.2021.

Wybudowana w 1620 r. przez Wolfa Poppera (Bociana) synagoga (fot. 34), nazwana na cześć fundatora synagogą Poppera, posiada wejście od strony ul. Szerokiej, poprzedzone dziedzińcem. Od strony północnej i południowej synagoga wraz z dziedzińcem, ograniczone były już pierwotnie sąsiadującą zabudową.

Synagoga została wzniesiona na planie prostokąta, w stylu barokowym i podparta szkarpami. Do jej budowy użyto zarówno wapieni, jak i cegły. Główna sala modlitewna, do której dostęp poprzedzony jest niewielkim przedsionkiem, posiada sklepienie kolebkowe. W okresie po roku 1815, zarówno synagoga Poppera, jak i jej otoczenie były wielokrotnie przebudowywane, między innymi w 1827 r. dostawiono do obiektu przybudówki, służące kobietom jako babiniec, a także ogrodzono dziedziniec murem, z trzema niewielkimi bramami. W 1898 r. nadbudowano piętro nad salą modlitewną dla mężczyzn i przy elewacji zachodniej wzniesiono drewniane schody. Ponadto, okno na parterze zmieniono na aktualne wejście,²³⁵ a przedstawione przebudowy pozwalają na identyfikację stanu synagogi sprzed roku 1815.

Synagoga Izaaka (Ajzyka) została ufundowana w 1638 r., przez przewodniczącego kazimierskiego kahału oraz kupca Izaaka Jakubowicza. Murowany budynek, znajdujący się na rogu ulic Kupa i Izaaka, postawiono na planie prostokąta w stylu barokowym. Góruje on zdecydowanie nad otaczającą zabudową.

²³⁵ Izabella Rejduch - Samkowa, Zofia Lewicka - Depta, *Bóżnica Wolfa Poppera (Bociana)*, [w:] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, vol. 4, *Miasto Kraków*, cz. 6, *Kazimierz i Stradom - Judaica: bóżnice, budowle publiczne i cmentarze*, praca zbiorowa pod red. Izabelli Rejduch - Samkowej, Jana Samka, Jerzego Z. Łozińskiego i Marii Kałamajskiej, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, s. 21.

Wejście do synagogi oddziela od ulicy niewielki dziedziniec. Elewacje budynku pozbawione są detalu architektonicznego (fot. 35), natomiast w narożnikach oraz elewacjach bocznych, synagogę podparto w XVIII w. szkarpami. Główna sala modlitewna posiada wymiary podłogi 12x16,9 m, wysokość 14 m i przekryta jest sklepieniem kolebkowym, z lunetami. Sklepienie posiada bogatą, geometryczną dekorację, prawdopodobnie autorstwa Jana Baptysty Falconiego.

Przedśionek umieszczono w zachodniej części budynku, nad którym na piętrze znajdował się pierwotnie babiniec, oddzielony od głównej sali pięcioma renesansowymi arkadami, z tokańskimi kolumnami. To nawiązanie do krążganków renesansowych jest jednym z najciekawszych rozwiązań tego typu w architekturze synagogałnej.²³⁶

Na ścianach sali modlitewnej (fot. 36), a także w babińcu, znajdują się polichromie, w postaci tekstów biblijnych w obramowaniach, pochodzące z XVII i XVIII w. Zostały one rozmieszczone równomiernie pomiędzy oknami, na tej samej wysokości. Inskrypcje flankowane są kolumnami oplecionymi roślinami, na których znajduje się tympanon. Przyczółek zdobiony jest akroteriami, przedstawiającymi wazy z bukietami oraz roślinnymi wolutami. W kilku przypadkach w miejsce kolumn wstawiono motywy kandelabrowe, z motywami zwierzęcymi, w postaci ptaków i lwów.²³⁷

Fot. 35. Elewacja synagogi Izaaka (fot. E. Malec – Wysocka).

Fot. 36. Wnętrze synagogi Izaaka, z widocznymi sztukateriami sklepienia (fot. E. Malec – Wysocka).

236 Rejduch - Samkowa Izabella, Lewicka - Depta Zofia, *Bóżnica Izaaka (Ażjka Jakubowicza)*, [w:] *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, vol. 4, Miasto Kraków, cz. 6, Kazimierz i Stradom - Judaica: bóżnice, budowle publiczne i cmentarze*, praca zbiorowa pod red. Izabelli Rejduch - Samkowej, Jana Samka, Jerzego Z. Łozińskiego i Marii Kałamajskiej, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, s. 24.

237 Trzciński Andrzej, *Zachowane wystroje malarskie bożnic w Polsce*, *Studia Judaica* 4, 2001, nr 1-2 (7-8), s. 67-94.

Synagoga Kupa²³⁸, znajdująca się przy ul. Warszawera, została wybudowana jako ostatnia bożnica, w okresie Miasta Żydowskiego w 1643 r., z pieniędzy złotników. Od początku istnienia, synagoga była powiązana ze szpitalem dla ubogich Żydów. Niewielki dziedziniec pozostawiono pomiędzy ul. Warszawera, a linią kazimierskich murów miejskich. Poziom podłogi głównej sali modlitw znajdował się ok. 80 cm poniżej poziomu gruntu, dzięki czemu synagoga była całkowicie zastonięta murami miejskimi.

Fot. 37. Elewacja wejściowa synagogi, widoczna od strony dziedzińca Kupa (fot. T. E. Malec).

Fot. 38. Bogato dekorowane sklepienie synagogi Kupa (sala modlitw), kontrastujące z elewacjami (fot. T. E. Malec).

Budynek, podobnie jak wyżej wymienione synagogi, został wzniesiony z kamienia (fot. 37), na planie prostokąta. Na sakralną funkcję barokowego obiektu wskazują jedynie półkoliste okna oraz architektoniczny detal elewacji. Cała bryła budynku posiada dach ze szczytami. We wnętrzu znajduje się prostokątna, bogato zdobiona malowidłami (fot. 38) sala modlitw, dostępna poprzez niewielki przedsionek w ścianie północnej. Babiniec, posiadający trzy okna wychodzące na salę modlitw umieszczono na piętrze, nad westybulem, po zachodniej stronie obiektu. Barokowy aron ha – kodesz pochodzi z XVII w. i znajduje się przy ścianie wschodniej.²³⁹

Do dzisiaj nie zachowała się natomiast synagoga Na Górcie, pierwotnie usytuowana przy ul. Szerokiej, pomiędzy domem nr 22 i synagogą Starą. Nie stanowiła ona osobnego budynku, ale piętro domu, należącego do Mojżesza Jeklesa i jego zięcia, kabalisty Nathana Spiro. Przebudowa piętra domu prywatnego na synagogę, nastąpiła prawdopodobnie w 1617 r. Na podstawie zachowanych źródeł trudno jednoznacznie opisać, jak wyglądało jej wnętrze. Brak także jakiegokolwiek informacji o dekoracji architektonicznej i o tym – czy była ona typowa dla innych synagog budowanych w tym czasie, czy też zasadniczo się od nich różniła.²⁴⁰

²³⁸ Kupa (hebr.) – kiesa kahalna.

²³⁹ Krasnowolski Bogusław, Rejduch - *Samkowa Izabela, Synagoga Kupa (Szpitalna, Ubogich), [w:] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, vol. 4, Miasto Kraków, cz. 6, Kazimierz i Stradom, Judaica - bóżnice, budowle publiczne i cmentarze*, praca zbiorowa pod red. Izabelli Rejduch - Samkowej, Jana Samka, Jerzego Z. Łozińskiego i Marii Kałamajskiej, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, s. 18.

²⁴⁰ Rożek Michał, *Żydowskie zabytki krakowskiego Kazimierza: krótki przewodnik*, Oficyna Cracovia, Kraków: 1990.

Opisane synagogi spełniały najważniejsze zalecenia przepisów religijnych oraz miały do początków XIX w. podobne rozwiązania architektoniczne, oparte na uwarunkowaniach zewnętrznych oraz kulturowych. Do wymienionych rozwiązań architektonicznych należą, przede wszystkim:

3. proste bryły budynków, oparte na prostokątnej podstawie, wykorzystujące zachodnioeuropejskie wzorce halowe,
4. zastosowanie współczesnych, wznoszonym synagom, właściwych budownictwu chrześcijańskiemu, stylów architektonicznych, zarówno w odniesieniu do brył budynków, jak i wyposażenia wnętrza (gotyk, renesans, barok),
5. wysokości synagog nieznacznie większe, niż wysokość sąsiednich budynków, lecz nie większe od kościołów,
6. użyty do budowy materiał – wapień oraz cegła,
7. niewielkie przedsionki, przed wejściem do głównej sali modlitw,
8. wydzielone babińce, przeznaczone dla kobiet,
9. centralnie usytuowana bima,
10. aron ha – kodesz umieszczone na wschodniej ścianie budynku,
11. ławki, umieszczone w rzędach i zwrócone w stronę aron ha – kodesz,
12. w miarę możliwości, otwory okienne od strony wschodniej,
13. brak wizerunków Boga i ludzi oraz ograniczone przedstawienia wizerunków roślin i zwierząt,
14. inskrypcje w języku hebrajskim, umieszczane przede wszystkim na ścianach wewnątrz budynków,
15. ograniczone wykorzystanie symboli religijnych, szczególnie na elewacjach budynków synagogałnych.

Synagogi Miasta Żydowskiego w Kazimierzu są przykładami architektury żydowskiej, nie tylko ze względu na swoją funkcję i estetykę, ale także regularnie rozmieszczone w przestrzeni miejskiej, umożliwiające łatwy i szybki do nich dostęp. W ten sposób wszystkie te budowle, pozostając arcydziełami polskich i włoskich architektów i budowniczych, przynależą do kultury żydowskiej.

Najważniejszym czynnikiem dla ich fundatorów i użytkowników było podporządkowanie przestrzeni synagog żydowskim zasadom religijnym, także w sensie estetycznym i cele te zostały zrealizowane.

Wnioski

Na rozwój Miasta Żydowskiego w Kazimierzu wpłynęły zarówno czynniki pozakulturowe, jak i kulturowe. Do czynników pozakulturowych zaliczyć można czynniki polityczne, ekonomiczne, społeczne i prawne. Z kolei, czynniki kulturowe to wiedza, technologia, umiejętności, tradycja i zwyczaje oraz religia. Wszystkie wymienione czynniki pozostają we wzajemnych, złożonych relacjach, ewoluujących w czasie.

Pierwszy okres rozwoju Miasta Żydowskiego, mimo trudnych początków spowodowanych konfliktami z mieszkańcami Krakowa na tle społecznym i ekonomicznym charakteryzował się szybkim wzrostem gospodarczym społeczności żydowskiej. Rozwój, któremu zasadniczo sprzyjały kolejne potwierdzenia przywilejów, wydawanych Żydom przez kolejnych królów Polski, wpłynął na poziom urbanistyki i architektury Miasta Żydowskiego. Powstały w tym okresie na terenie byłej wsi Bawół układ urbanistyczny, aczkolwiek różny od pozostałej części Kazimierza, cechowała spójność oraz przejrzystość, a architektura, nie odbiegała pod względem funkcjonalnym i estetycznym od architektury Krakowa.

Poważne problemy społeczne i ekonomiczne wystąpiły począwszy od powstania Chmielnickiego, stanowiącego w rzeczywistości wojnę domową, która spustoszyła prawie połowę kraju, a zaczęły narastać wraz z kolejnymi wojnami, a przede wszystkim potopem szwedzkim. W tym okresie doszło do znacznego przeludnienia Miasta Żydowskiego. Przybywający uciekinierzy, pozbawieni byli środków finansowych, pozwalających na rozpoczęcie nowego życia na przyzwoitym poziomie materialnym.

Efektom tegoż był wzrost ilości problemów sanitarnych, powodujący liczne epidemie. Równocześnie, na skutek powstania wielu tanich, często prowizorycznych drewnianych dobudówek, wzrosło znacznie zagrożenie pożarowe, już wcześniej pozostające istotnym problemem Miasta Żydowskiego. Ponadto, pogorszeniu uległy relacje ze społeczeństwem polskim, a szczególnie mieszczaństwem krakowskim, czego przyczyną był przede wszystkim wzrost konkurencji na polu ekonomicznym, spowodowany utrudnieniem dostępu do nielicznych środków materialnych. Dodatkowym problemem ekonomicznym gminy żydowskiej były ciągłe ograniczenia handlu oraz konieczność spłaty kredytu, zaciągniętego na poczet zapłaty królowi za możliwość pozostania Żydów w Kazimierzu. Ta sytuacja ekonomiczna uległa w ciągu kolejnych 200 lat jedynie nieznacznej poprawie.

Mimo to, przez cały okres istnienia Miasta Żydowskiego nie dochodziło do wystąpień przeciwko Żydom, które miałyby podłoże tylko i wyłącznie społeczne, bądź religijne. Sytuacja ta stanowiła ewenement w skali całej Europy. Wydaje się, że położenie społeczne i ekonomiczne Żydów kazimierskich, a także ich relacje ze społeczeństwem polskim były nierozłącznie związane z sytuacją społeczno – ekonomiczną społeczeństwa całej I Rzeczypospolitej.

Stosunkowo ważną rolę w relacjach między chrześcijanami, a kazimierskimi Żydami odegrała część polskiego duchowieństwa, sprzeciwiając się integracji społeczności żydowskiej oraz próbując ograniczać działalność handlową gminy żydowskiej, stanowiącą podstawowe źródło utrzymania jej członków. Równocześnie, izolacja społeczności żydowskiej odpowiadała części władz kahalnych, ponieważ z jednej strony sprzyjała zachowaniu odrębności religijnej, a z drugiej – utrzymaniu autonomii w sprawowaniu władzy nad gminą żydowską. Kres rozwojowi kazimierskiego Miasta Żydowskiego przyniosły rozbiory Polski.

Uwarunkowania kulturowe odegrały niezwykle ważną rolę w tworzeniu przestrzeni kazimierskiego Miasta Żydowskiego. Pod względem budowlanym, społeczność żydowska korzystała z wiedzy i umiejętności architektów, budowniczych polskiego i włoskiego pochodzenia, jednak o judaistycznej tożsamości przestrzeni Miasta Żydowskiego świadczą zarówno sposób zabudowy, funkcje poszczególnych budynków i budowli, jak i charakterystyczny dla kultury żydowskiej detal architektoniczny.

W odniesieniu do społeczności żydowskiej, najważniejszymi czynnikami kulturowymi były przede wszystkim czynniki religijne, stanowiące element kultury niematerialnej. Należy podkreślić, że uwarunkowania kulturowe traktowane są w badaniach naukowych jako wiedza, o najsukuteczniejszych sposobach radzenia sobie w sytuacjach niekorzystnego wpływu czynników pozakulturowych oraz metoda, na najszybszy wzrost poziomu życia w sprzyjających warunkach.

Najbardziej charakterystyczną cechą kultury judaistycznej jest nie tylko typowy dla każdej społeczności wpływ czynników zewnętrznych na rozwój architektury i urbanistyki, ale także bardzo silne, wielutysięcletnie, powoli ewoluujące uwarunkowania kulturowe. W odniesieniu do kultury judaistycznej, najważniejszą funkcję pełnią, jak wspomniano wyżej, uwarunkowania religijne, określające nie tylko zasady sytuowania i estetyki budynków sakralnych, ale i – co jest może najważniejsze – stosunek do materii, w aspekcie fizycznym.

Opisany powyżej wpływ kultury niematerialnej oraz czynników zewnętrznych na rozwój kultury materialnej, dowodzi hipotezy, o istnieniu architektury i urbanistyki żydowskiej w kazimierskim Mieście Żydowskim w latach 1495–1815.

Przestrzeń Miasta Żydowskiego w Kazimierzu stanowi do dzisiaj jedyną w Polsce, zachowaną w tak dobrym stanie technicznym dzielnicę, stanowiącą przykład udziału judaistycznej kultury materialnej, w dorobku urbanistycznym i architektonicznym naszego kraju. Kultura judaistyczna wniosła olbrzymi wkład w rozwój cywilizacji europejskiej, w tym i polskiej. Do jej najważniejszych osiągnięć na polu architektury i urbanistyki na przestrzeni wieków możemy zaliczyć przede wszystkim idee, w tym ideę nowego²⁴¹ typu budynku sakralnego, czyli domu modlitw, synagogi, kościoła oraz meczetu²⁴².

Podkreślić należy, że kultura żydowska, podobnie jak wszystkie inne kultury, czerpała z osiągnięć innych, starszych cywilizacji, a następnie uczestniczyła w przekazywaniu swojej spuścizny innym, młodszym kulturom. O jej wyjątkowości świadczy fakt, że przetrwała do dzisiaj, szczególnie w obliczu wielu, często dramatycznych doświadczeń. Do osiągnięć kultury judaistycznej można również zaliczyć, mające niebagatelny wpływ na kształtowanie przestrzeni miejskiej, umiejętności adaptacyjne do nowych warunków otoczenia, również w sensie kulturowym, umiejętność korzystania z doświadczeń innych społeczności, a także zdolność do przekazywania swojej wiedzy społecznościom, tworzącym nowe, młodsze cywilizacje.

²⁴¹ W odniesieniu do istniejących wcześniej obiektów sakralnych antycznych cywilizacji pre-judaistycznych.

²⁴² Powyższe twierdzenie może zostać udowodnione w oparciu o oddzielne, szczegółowe badania historii architektury sakralnej świata. Sakralna architektura judaistyczna mogłaby być, co najmniej w niektórych aspektach, łącznikiem pomiędzy architekturą antycznych (Sumer, Akkad, a następnie Egipt), wysoko rozwiniętych cywilizacji, a architekturą starożytnych cywilizacji europejskich.

Bibliografia

- [1] Atlas historii Żydów polskich, praca zbiorowa pod red. Augusta Grabskiego, Witolda Sienkiewicza i Andrzeja Rykały, Demart SA, Warszawa 2010
- [2] Bałaban Majer: Dzieje Żydów w Galicyji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej, nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, Warszawa – E. Wende i Sp. (T. Hiz i A. Turkul), New York: The Polish Book Importing Co. Inc., Lwów 1916
- [3] Bałaban Majer: Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem Żydów w Polsce dla klas wyższych i średnich, t. II: Od upadku świata starożytnego do końca wieków średnich, Wydawnictwo Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich, Lwów – Warszawa – Kraków
- [4] Bałaban Majer: Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304 – 1868, t. I, 1304 – 1655, „Nadzieja” Towarzystwo Ku Wspieraniu Chorej Młodzieży Żydowskiej Szkół Średnich i Wyższych w Krakowie, Kraków 1931
- [5] Bałaban Majer: Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304 – 1868, t. II, 1656 – 1868, „Nadzieja” Towarzystwo Ku Wspieraniu Chorej Młodzieży Żydowskiej Szkół Średnich i Wyższych w Krakowie, Kraków 1936
- [6] Bałaban Majer: Kiedy i skąd przybyli Żydzi do Polski (wykład habilitacyjny), Wydawnictwo Menora, Warszawa 1931
- [7] Bałaban Majer: Z historii żydów w Polsce. Szkice i studia, Wydawnictwo „B – cia Lewin – Epstein i S – ka”, Warszawa 1920
- [8] Banks James A., McGee Banks Cherry A.,: Multicultural Education: Issues and Perspectives, Wiley, Hoboken 1989
- [9] Basista Andrzej: Architektura i wartości, Wyd. Universitas, Kraków 2009
- [10] Baslez Marie-Françoise: Prześladowania w starożytności. Ofiary, bohaterowie, męczennicy, Wydawnictwo WAM, Kraków 2009
- [11] Bastian Adolf: Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer Psychologischen Weltanschauung, O. Wigand, Leipzig 1860
- [12] Bąkowski Klemens: Dawne kierunki rzek pod Krakowem, RK t. V: 1902
- [13] Bąkowski Klemens: Historia Krakowa w zarysie, w drukarni „Czasu” Fr. Kluczyckiego pod zarządem Józefa Łakocińskiego, Kraków 1898
- [14] Bergman Eleonora: Nurt mauretański w architekturze synagog Europy Środkowo – Wschodniej w XIX i na początku XX w., Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2004
- [15] Bergman Eleonora, Jagielski Jan: Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce: katalog, Żydowski Instytut Historyczny INB, Warszawa 1996
- [16] Bielawski Krzysztof: Kraków - cmentarz żydowski przy ul. Miodowej, www.kirkuty.xip.pl z dnia 22.03.2014
- [17] Bierzanówna Janina: Stulecie upadku, [w:] Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI-XVIII, praca zbiorowa pod red. Janiny Bierzanówny i Jana Mariana Małeckiego, Wydawnictwo Literackie Kraków, Kraków 1984
- [18] Boas Franz: Race, Language and Culture, The Free Press, a Division of Macmillan Publishing Co., Inc., Chicago, London 1982
- [19] Bruce – Milford Miranda, Wilkinson Philip: Znaki i symbole. Ilustrowany przewodnik, National Geographic, Wydawnictwo G+J RBA, Warszawa 2009
- [20] Brunetti – Luzatti Sonia, Della Rocca Roberto: Judaizm, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 2010
- [21] Citron Aryeh: Building a Synagogue, www.chabad.org z dnia 17.03.2014
- [22] Climate change and climate variability in Poland, materiały konferencyjne Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodą, Konferencja Stron Ramowej Konwencji UN ds. Zmian Klimatu, 11-22 listopada 2013 r., Warszawa 2013, okładka, s. 7-9, www.cop19.gov.pl z dnia 21.02.2014
- [23] Cole Richard: The Jew Who Wasn't There: Studies on Jews and Their Absence in Old Norse Literature [plik PDF], praca doktorska, Harvard University, Graduate School of Arts & Sciences, Cambridge 2015. www.dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/23845410/COLE-DISSERTATION-2015.pdf?isAllowed=y&sequence=12 z dnia 14.11.2021.
- [24] Collectanea Theologica 4/2012, Kwartalnik Teologów Polskich, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2012
- [25] Jakimyszyn Anna, Krasnowolski Bogusław, Łukacz Marek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz, Zaitz Emil, Zaitz Michał, Zaremska Hanna: Cracovia Iudaeorum 3D, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2013
- [26] Czuma Mieczysław & Mazan Leszek: Pępek świata nazywa się Kraków, Nakładem Oficyny Wydawniczej Anabasis, Kraków 2000
- [27] Dąbrowski Krzysztof, Nagrodzka-Majchrzyk Teresa, Tryjarski Edward: Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie, [w:] Kultura Europy wczesnośredniowiecznej, zeszyt 4 pod red. Edwarda Tryjarskiego, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Warszawa-

Kraków-Gdańsk 1975

- [28] Duda Eugeniusz: From the history and culture of Jews in Cracow: guide to the permanent exhibition in the Old Synagogue, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 1986
- [29] Duda Eugeniusz: Stara Synagoga na Kazimierzu w Krakowie, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2007
- [30] Dylewski Adam, Olej-Kobus Anna, Kobus Krzysztof: Judaica, Warszawa 2010
- Fijałkowski Paweł: Dzieje Żydów w Polsce XI – XVIII wiek. Wybór tekstów źródłowych, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1993
- [31] Elior Rachel: Mistyczne źródła chasydyzmu, Wydawnictwo Austeria, Kraków – Budapeszt 2009
- [32] Encyklopedia Krakowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 2000
- [33] Foa Anna; The Jews of Europe after the Black Death, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California 2000
- [34] Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza: Jewish Budapest: Memories, Rites, History, Central European University Press, Budapest 1999
- [35] Garlicki Andrzej: Poczet królów i książąt polskich, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa 1980
- [36] Ghiuzeli Haim F.: The Remuh Synagogue of Krakow, Poland, www.bh.org.il z dnia 21.03.2014
- [37] Gross Natan, Turek Franciszek: Królewski Kraków i żydowski Kazimierz w rysunkach Franciszka Turka, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków: 2001
- [38] Goldstein Maksymilian: Dresdner Karol, Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich. Zbiory Maksymiliana Goldsteina, nakładem Maksymiliana Goldsteina – skład główny w księgarniach S.A. Książnica – Atlas, Lwów – Warszawa 1935
- [39] Gombrich Ernst H.: Zmysł porządku. O psychologii sztuki dekoracyjnej, Universitas, Kraków 2009
- [40] Goodenough Erwin R.: Jewish Symbols in the Greco – Roman Period, Vol. one: The Archeological Evid3ence from Palestine, Bollingen Foundation Inc., New York 1992
- [41] Gumplowicz Ludwik: Prawodawstwo polskie względem żydów, nakładem księgarni J.M. Himmelblaua, drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1867
- [42] Hirschhorn Samuel: Historia Żydów w Polsce od Sejmu Czteroletniego do Wojny Europejskiej (1788 – 1914), Wydawnictwo „B-cia Lewin – Epstein i S-ka”, Warszawa 1921
- [43] Anayet Hossain, F. M., Korban Ali, M.: Relation between Individual and Society, Open Journal of Social Sciences 02(08), 2014, DOI: 10.4236/jss.2014.2819
- [44] Jabłoński Marek: Metoda pomiaru kompetencji pracowników w oparciu o logikę zbiorów rozmytych, [w:] Organizacja i Kierowanie nr 1 (127), rok 2007
- [45] Jakimiszyn – Gadocha Anna: Źródła w językach hebrajskim i jidysz do historii krakowskich Żydów od XVI do XIX wieku, Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa 35, Kraków 2017
- [46] Jandt Fred E.: Intercultural Communication: a Global Reader, Sage Publications, Inc., Thousand Oaks 2004
- [47] Jesus' Jewishness. Exploring the Place of Jesus within Early Judaism, ed. by James H. Charlesworth, American Interfaith Institute, Philadelphia 1991
- [48] Kłoskowska Antonina: Socjologia kultury, PWN, Warszawa 1983
- [49] Kopaliński Władysław: Słownik symboli, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2012
- [50] Kosmas: Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, Monumenta Germaniae Historica - Scriptores rerum Germanicarum. Nova series, t. 2., wydawnictwo B. Bretholz, Berlin 1923
- [51] Krasnowolski Bogusław: Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych i programach lokacyjnych miast małopolskich, [w:] Ulica, plac i cmentarz w publicznej przestrzeni średniowiecznego i wczesnonowożytnego miasta Europy, praca zbiorowa pod red. Stefana Krabatha, Vratislavia Antiqua/13, Wrocław 2011
- [52] Krasnowolski Bogusław, Rejduch-Samkowa Izabela: Synagoga Kupa (Szpitalna, Ubogich), [w:] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, vol. 4, Miasto Kraków, cz. 6, Kazimierz i Stradom, Judaica: Bożnice, Budowle Publiczne i Cmentarze, praca zbiorowa pod red. Izabeli Rejduch-Samkowej i Jana Samka, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995
- [53] Kravtsov, Sergey R.: In the Shadow of Empires: Synagogue Architecture in East Central Europe, Grunberg Verlag, Weimar 2018
- [54] Kronika katedralna krakowska, za: Jerzy Wyrozumski, Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich, pod red. Janiny Bieniarzówny i Jana M. Małeckiego, Wydawnictwo Literackie Kraków, Kraków 1992
- [55] Kryciński Stanisław, Olej-Kobus Anna, Kobus Krzysztof: Zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Przewodnik, Carta Blanca, Warszawa 2011
- [56] Kulak Teresa, Frančić Mirosław: Powstanie kościuszkowskie i jego naczelnik: historia i tradycja, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oficyna Cracovia, Kraków 1996
- [57] Kultura Żydów Galicyjskich ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie, Marlex, Stalowa Wola, Gdańsk, Lwów 2006
- [58] Labuda Gerard: Słownik starożytności słowiańskich: encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1961

- [59] Latuch Kazimierz J.: Przemiany i straty demograficzne polskiej ludności żydowskiej w latach 1939-1945, www.pbc.up.krakow.pl z dnia 24.02.2014
- [60] Le Goff Jacques: Sakiewka i życie. Gospodarka i religia w średniowieczu, Wydawnictwo Marabut, Gdańsk 1995
- [61] Leśniak Franciszek: Król i jego miasta w województwie krakowskim (od wieku XVI do pierwszej połowy XVIII), [w:] Dwór a kraj. Między centrum a peryferiami władzy, praca zbiorowa pod red. Ryszarda Skowrona, Zamek Królewski na Wawelu, Kraków 2003
- [62] Levi - Strauss Claude: Cultural Antropology, Basic Books, A Member of the Perseus Book Group, New York 1963
- [63] Liebeskind Daniel: Architektura jako język. Daniel Liebeskind, Wydawnictwo MAwW, Wrocław 2010
- [64] Longhurst Christopher E.: Judaism's aesthetic „visio” – The Spiritual Underworkings of Jewish Sacred Art, *L'Ossevatore Romano*, Wednesday, 26 September 2012, number 39
- [65] Łuszczkiewicz, Wł.: Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskim, Z. 2-3, Drukarnia i Litografia „Czasu” W. Kirchmayera, Kraków 1866
- [66] Malec Tomasz: Identyfikacja relacji pomiędzy kulturą materialną a niematerialną i ich wpływ na rozwój architektury, [w:] Miasto w kulturze, sekcja: Architektura w kontekście kultury miasta, praca zbiorowa pod red. Elżbiety Trockiej - Leszczyńskiej, Elżbiety Przesmyckiej, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2012
- [67] Malec Tomasz: Introduction to Theory of Culture-Related Spatial Development, *Cogent Arts & Humanities*, Vol. 5, 2018, Is. 1, DOI: 10.1080/23311983.2018.1557583
- [68] Malec Tomasz: Jewish Architecture and Urbanism in the Years 1495-1815: the Jewish City in Casimir, Cracow, Aracne editrice int.le S.r.l., Rzym 2015
- [69] Małczyński Karol: Epoka feudalna, [w:] Historia Śląska, t. I pod red. Karola Małczyńskiego, Wrocław 1960
- [70] Maslow Abraham: Motywacja i osobowość, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013
- [71] McAnailly Burke Molly: Jewish History in Anatolia. Another Glittering Stone in the Cultural Mosaic, 1997, www.turkishjews.com z dnia 26.02.2014
- [72] McLeod Saul: Maslow's Hierarchy of Needs, opublikowany 2007, uaktualniony 2014, www.simplypsychology.org z dnia 18.02.2014
- [73] Miasto w sztuce – sztuka miasta, praca zbiorowa pod red. Ewy Rewers, TAIWPN Universitas, Kraków 2010
- [74] Namenyi Ernest: The essence of Jewish art, T. Yoseloff, New York 1960
- [75] Niemiec Dariusz: Stara Synagoga z krakowskiego Kazimierza w świetle badań archeologicznych z lat 2014–2016, Krzysztofor. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa 35, Kraków 2017
- [76] Nonaka Ikujiro, Takeuchi Hirotaka: Kreowanie wiedzy w organizacji, Poltext, Warszawa 2000
- [77] Nowy leksykon PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998
- [78] Petryschyn Halyna: Die Judenviertel in der Stadtplanung und Stadtentwicklung Ostgaliziens mit besonderer Berücksichtigung der Zeit vom Ende des 18. bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, [w:] Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, Bd. 15, praca zbiorowa pod red. Fritz Mayrhofer i Ferdinand Opll, Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, Linz 1999
- [79] Piech Stanisław: W cieniu kościołów i synagog. Życie religijne międzywojennego Krakowa 1918 – 1939, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1999
- [80] Piechotkowie Maria i Kazimierz: Bramy Nieba. Bóżnice murowane na terenach dawnych synagog, Krupski i Sk - a, Warszawa 1999
- [81] Piechotkowie Maria i Kazimierz: Krajobraz z menorą. Żydzi w miastach i miasteczkach dawnej Rzeczypospolitej, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo we Wrocławiu, Wrocław 2008
- [82] Potocki Andrzej: Symbolika żydowskich nagrobków, [w:] Rocznik Rymanowa – Zdroju, t. II, 1997, s. 37-38, www.obc.rzeszow.pl z dnia 14.03.2014
- [83] Przestrzeń, filozofia i architektura: osiem rozmów o poznawaniu, produkowaniu i konsumowaniu przestrzeni, praca zbiorowa pod red. Ewy Rewers, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 1999
- [84] Rajchel Jacek: Z czego Kraków zbudowano, *Wrzechświat*, t. 108, nr 4-6/2007, www.ing.pan.pl z dnia 24.03.2014
- [85] Ramocka Małgorzata: Zagadnienie lichwy w ujęciu wielkich religii monoteistycznych, [w:] *Annales. Etyka w życiu gospodarczym*, 2008, vol. 11, nr 1, www.annalesonline.uni.lodz.pl z dnia 04.02.2014
- [86] Rejduch - Samkowa Izabella, Samek Jan: Dawna sztuka żydowska w Polsce, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002
- [87] Rejduch - Samkowa Izabella, Lewicka-Depta Zofia: Bóżnica Izaaka (Ajzyka Jakubowicza), [w:] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, vol. 4, Miasto Kraków, cz. 6, Kazimierz i Stradom - Judaica: bóżnice, budowle publiczne i cmentarze, praca zbiorowa pod red. Izabelli Rejduch - Samkowej, Jana Samka, Jerzego Z. Łozińskiego i Marii Kałamajskiej – Saeed, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995
- [88] Rejduch - Samkowa Izabella, Lewicka - Depta Zofia: Bóżnica Wolfa Poppera (Bociana), [w:] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, vol. 4, Miasto Kraków, cz. 6, Kazimierz i Stradom - Judaica: bóżnice, budowle

- publiczne i cmentarze, praca zbiorowa pod red. Izabelli Rejduch - Samkowej, Jana Samka, Jerzego Z. Łozińskiego i Marii Kałamajskiej – Saeed, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995
- [89] Rejduch - Samkowa Izabella, Lewicka - Depta Zofia: Bóżnica Wysoka, [w:] Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, vol. 4, Miasto Kraków, cz. 6, Kazimierz i Stradom, Judaica - bóżnice, budowle publiczne i cmentarze, praca zbiorowa pod red. Izabelli Rejduch - Samkowej, Jana Samka, Jerzego Z. Łozińskiego i Marii Kałamajskiej – Saeed, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995
- [90] Richardson Peter: Building Jewish in the Roman East, Baylor University Press, Waco, Texas 2004
- [91] Rickert Heinrich: Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1926
- [92] Rosenson Israel: The Temple and the Synagogues: Two Worlds Meet in the Piyutim of Eretz Yisrael, s. 7-8, www.biupress.co.il (Bar-Ilan University Press) z dnia 17.03.2014
- [93] Rosik Mariusz: ks., Zarzewie konfliktu między Kościołem a Synagogą (do 135 roku), www.estetykaikrytyka.pl z dnia 23.03.2014
- [94] Rożek Michał: Żydowskie zabytki krakowskiego Kazimierza: krótki przewodnik, Oficyna Cracovia, Kraków: 1990
- [95] Schiper Ignacy: Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa 1937 [reprint] Kraków 1990
- [96] Skrzypek Elżbieta: Miejsce zarządzania informacją i wiedzą w strategii przedsiębiorstwa, [w:] Zarządzanie firmą w społeczeństwie informacyjnym, praca zbiorowa pod red. A. Stabryły, Materiały Konferencyjne, Szczawnica 2002, wydawnictwo EJB, Kraków 2002
- [97] Słownik współczesnego języka polskiego, tom 2, praca zbiorowa pod red. naukową B. Dunaja, Wyd. Wilga, Warszawa 1999
- [98] Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych Władysława Kopalińskiego, www.sownik-online.pl z dnia 29.09.2013
- [99] Sperber Dan: Explaining Culture: A Naturalistic Approach, Blackwell Publishers, Oxford 1996
- [100] Sołżenicyn Aleksander: Dwieście lat razem 1795 – 1995. Część pierwsza. W przedrewolucyjnej Rosji, Wydawnictwo „Wektory”, Wrocław 2012, s. 13 – 15 [za:] J.D. Bruckus: Istoki russkogo jewriejstwa [w:] Jewriejskij mir: Jeżegodnik na 1939 g. [dalej: JM – 1], Paryż, Objedinenije russko – jewriejskoj intieligencyi
- [101] Stary testament. Historia zbawienia, Éditions du Dialogue. Société D'Éditions Internationales, Paris 1983
- [102] Statuty synodalne wieluńsko – kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420 z materiałów przysposobionych przez B. Ulanowskiego, uzupełnili i wydali X. Jan Fijałek i Adam Vetulani: Studia i materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce nr 4, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1951
- [103] Świszczowski Stefan: Miasto Kazimierz pod Krakowem, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1981
- [104] Tatarkiewicz Władysław: Cywilizacja i kultura, [w:] O filozofii i sztuce, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1986
- [105] Tartakower Arie: Zarys socjologii żydostwa, Lwów 1938, s. 88–93, [w:] Organizacja gmin żydowskich, „Miesięcznik Żydowski” 1932
- [106] The Eerdmans Dictionary of Early Judaism, pod red. John J. Collins, Daniel C. Harlow, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids 2010
- [107] Tonkiss Fran: Space, the City and Social Theory, Polity Press, Cambridge 2005
- [108] Trzciński Andrzej: Zachowane wystroje malarskie bożnic w Polsce, Studia Judaica 4, 2001, nr 1-2 (7-8)
- [109] Franciszek Turek; Natan Gross: Królewski Kraków i żydowski Kazimierz w rysunkach Franciszka Turka, Księgarnia Akademicka, Kraków 2001
- [110] Twersky Isadore: Maimonides, [in:] Understanding Rabbinic Judaism. From Talmudic to Modern Times, Jacob Neusner (ed.), Ktav Publishing House, New York 1974
- [111] Tyloch Witold: Judaizm, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1987
- [112] Tylor Edward B.: Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom, John Murray, London 1920
- [113] Waterman Stanley: Kultura żydowska w Europie, AJDC Pedagogic Center in Warsaw, na podstawie: Mapping Jewish Culture in Europe, Londyński Instytut Polityki Żydowskiej, www.jewish.org.pl z dnia 22.03.2014
- [114] Wigoder Geoffrey: The Story of the Synagogue. A Diaspora Museum Book, Weidenfeld&Nicolson, Londyn 1986
- [115] Woronczak Jan P.: Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich, Wydawnictwo WBP, 1993
- [116] Wyrobisz Andrzej: Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku, [w:] Studia i materiały z historii kultury materialnej, praca zbiorowa pod red. Aleksandra Gieysztor, tom XVII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa - Kraków: 1963.
- [117] Wyrozumski Jerzy: Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich, pod red. Janiny Bieniarzówny i Jana M. Małeckiego, Wydawnictwo Literackie Kraków, Kraków 1992
- [118] Zwierz – Furtak Joanna: Historyczne ujęcie roli kredytu w gospodarce, [w:] Bank i Kredyt, grudzień 2000, www.nbportal.pl z dnia 04.02.2014
- [119] Żebrowski Rafał: Żydowska Gmina Wyznaniowa w Warszawie 1918–1939. W kręgu polityki,

Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 2012

[120] Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna, praca zbiorowa pod red. Dr Ignacego Schipera, Dr Aryeha Tartakowera oraz Aleksandra Hafftki, t. I, nakładem wydawnictwa „Żydzi w Polsce odrodzonej”, Warszawa 1932

Strony internetowe

1. www.biblia.deon.pl z dnia 04.02.2014
2. www.anumuseum.org.il z dnia 21.06.2021
3. www.gdansk.fotopolska.eu/Synagoga_Stara_Krakow?f=1209258-foto z dnia 20.11.2021
4. www.mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=71237 z dnia 20.11.2021
5. www.minakowski.pl z dnia 15.06.2021
6. www.poczetkrakowski.pl z dnia 12.06.2021
7. www.polska-org.pl z dnia 21.06.2021
8. www.annalesonline.uni.lodz.pl z dnia 04.02.2014
9. www.bh.org.il z dnia 21.03.2014
10. www.biupress.co.il z dnia 17.03.2014
11. www.ccjr.us z dnia 11.10.2013
12. www.centrum-anielewicza.uw.edu.pl z dnia 04.02.2014
13. www.chabad.org z dnia 17.03.2014
14. www.cop19.gov.pl z dnia 21.02.2014
15. www.estetykaikrytyka.pl z dnia 23.03.2014
16. www.euarchives.org z dnia 23.03.2014
17. www.fordham.edu z dnia 11.10.2013
18. www.ing.pan.pl z dnia 24.03.2014
19. www.jewish.krakow.pl z dnia 23.03.2014
20. www.jewish.org.pl z dnia 26.02.2014, 08.03.2014, 22.03.2014
21. www.jewishencyclopedia.com z dnia 16.11.2013
22. www.jewishvirtuallibrary.org z dnia 11.10.2013
23. www.kehilalinks.jewishgen.org z dnia 21.03.2014
24. www.kirkuty.xip.pl z dnia 22.03.2014
25. www.nbportal.pl z dnia 04.02.2014
26. www.nonpossumus.pl z dnia 18.03.2014
27. www.obc.rzeszow.pl z dnia 14.03.2014
28. www.pbc.up.krakow.pl z dnia 24.02.2014
29. www.schorr.edu.pl z dnia 19.03.2014
30. www.simplypsychology.org z dnia 18.02.2014
31. www.slownik-online.pl z dnia 29.09.2013, 04.10.2013
32. www.sofokles.eu z dnia 15.03.2014
33. www.sztetl.org.pl z dnia 04.10.2013, 21.03.2014, 21.06.2021
34. www.the614thcs.com z dnia 03.10.2013
35. www.turkishjews.com z dnia 26.02.2014
36. www.wawel.net z dnia 26.04.2013
37. www.wikipedia.org z dnia 02.08.2013 na podstawie: „Drzwi gnieźnieńskie”, Zakład Imienia Ossolińskich, Wrocław 1956
38. www.yivoencyclopedia.org z dnia 11.03.2014
39. www.zydziiwpolsce.edu.pl z dnia 17.03.2014

Spis rycin

- Ryc. 1. Panorama średniowiecznego Krakowa i Kazimierza, według norymberskiej Kroniki Świata Hartmana Schedla, z 1493 r. (archiwum Muzeum Historycznego Miasta Krakowa).
Źródło: www.wawel.net z dnia 12.02.2013.
- Ryc. 2. Mapa migracji społeczności żydowskich na ziemie polskie w średniowieczu, przedstawiająca głównie ziemie niemieckie jako miejsce, z którego Żydzi przybyli do Polski.
Źródło: www.berdichev.org z dnia 11.06.2021.
- Ryc. 3. Egzekucja Żydów w czasie I Krucjaty, przedstawiona we francuskim wydaniu Biblii, ok. 1250 r. Źródło: Bibliothèque Nationale de France.
- Ryc. 4. Göke, okręt flagowy Kemala Reisa, który w 1490 – 1492 zajmował się transportem Żydów z Hiszpanii, na tereny Imperium Osmańskiego; miniatura z okresu osmańskiego.
Źródło: Archiwum Topkapı Palace Library w Stambule.
- Ryc. 5. Przyjęcie Żydów do Polski A.D. 1096, obraz olejny Jana Matejki, 1889.
Źródło: Muzeum Narodowe w Warszawie – depozyt na Zamku Królewskim.
- Ryc. 6. Plan kazimierskiego Miasta Żydowskiego z widocznymi Bramą Glinianą i prowadzącą do niej Ulicą Wielicką, Ulicą Żydowską, Wielkim Placem oraz Wielką Ulicą (obecnie ulicą Szeroką). Fragment mapy Krakowa z 1785 r. Źródło: www.stareplanymiastr.pl z dnia 15.06.2021.
- Ryc. 7. Wytyczona jeszcze w 1355 r. na planie lokacyjnym Kazimierza Brama Skawińska, widoczna wraz z fragmentami mocno zniszczonych murów miejskich, na rycinie J. Wojnarowskiego.
Źródło: www.wawel.net z dnia 03.11.2013.
- Ryc. 8. Polokacyjny Kraków wraz z terenami przyszłego Kazimierza, według J. Mitkowskiego – widoczna hipotetyczna lokalizacja wsi Bawół. Źródło: www.wawel.net z dnia 26.04.2013.
- Ryc. 9. Fazy rozwoju kazimierskiego Miasta Żydowskiego.
Źródło: Opracowanie własne na podstawie Maria i Kazimierz Piechotkowie, Krajobraz...
- Ryc. 10. Fragment mapy Kazimierza wykonanej przez M. Passecka w 1817 r., tuż po ostatecznej likwidacji Miasta Żydowskiego przez władze austriackie. Samo było Miasto Żydowskie rozpoznawalne jest, dzięki widocznemu zagęszczeniu zabudowy, w górnym prawym rogu Kazimierza. Źródło: Muzeum Historyczne Miasta Kraków.
- Ryc. 11. Plan Miasta Żydowskiego w krakowskim Kazimierzu, na początku XIX w.
Źródło: Majer Bałaban, Historia Żydów w Krakowie..., t. II, s. 1.
- Ryc. 12. Drewniane gonty, użyte dla pokrycia dachu niższych budynków widocznych na pierwszym planie oraz drewniane okiennice, przy oknach tych samych obiektów. Akwarela Ulica Szeroka, z widokiem na wieżę kościoła Bożego Ciała w Krakowie (St. Tondos, koniec XIX w.; fot. W. Kryński i T. Prażmowski). W tle, synagoga Izaaka. Źródło: lookStudio.
- Ryc. 13. Rzut poziomy parteru kamienicy Landauów (według inwentaryzacji, przeprowadzonej w 1949 r.). Pod względem układu funkcjonalnego, budynki w Mieście Żydowskim zasadniczo nie różniły się od budynków mieszkalnych w pozostałej części Krakowa. Źródło: Jakimyszyn Anna, Krasnowolski Bogusław, Łukacz Marek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz, Zaitz Emil, Zaitz Michał, Zaremska Hanna, Cracovia Iudaeorum 3D, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2013., s. 150, il. 6.
- Ryc. 14. Mapa Krakowa wykonana w 1657 r. „Stara Wisła”, oddzielająca Stradom od Kazimierza, przedstawiona jest jako główne koryto rzeki. Źródło: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Ryc. 15. Drewniane oraz ceglane dobudowy do istniejących budynków, przedstawione na akwareli S. Tondosa Synagoga Izaaka w Kazimierzu w Krakowie (St. Tondos, koniec XIX w.; fot. W. Kryński i T. Prażmowski). Zagęszczona, częściowo drewniana zabudowa dzielnicy była bardzo podatna na pożary. Źródło: lookStudio.
- Ryc. 16. Ciągłe istniejąca drewniana zabudowa Kazimierza (kolor żółty), już w trakcie zaborów, na mapie katastralnej (fragment) z 1848 r. Źródło: www.minakowski.pl z dnia 15.06.2021.
- Ryc. 17. Stara tandeta na Kazimierzu w Krakowie autorstwa F. Turka, 1921, tusz, ołówek, papier.
Źródło: www.artinfo.pl z dnia 13.06.2021.
- Ryc. 18. Miniatura wykonana przez A. Szyka pt. Statut kaliski - Karta tytułowa przedstawiająca Kazimierza Wielkiego, ze statutem w rękę (miniatura nr 1), 1932 r., zbiory Centralnej Biblioteki Judaistycznej.
Źródło: www.cbj.jhi.pl/documents/810729/0/
- Ryc. 19. Dokument, wystawiony w 1485 r., stanowiący ugodę między krakowskim kahałem, a krakowską radą miejską, w sprawie handlu żydowskiego w Krakowie. W dolnej części, własnoręczne podpisy starszych gminy – burmistrzów kahalnych: Mojżesza Fiszla, syna Efraima, Jakuba Kappelmana, syna Aleksandra Lewita, Józefa, syna Efraima, i Mordechaja z Sącza, syna Jakuba. W akcie tym Żydzi zrzekli się prawa do handlu detalicznego w Krakowie. Źródło: www.poczetkrakowski.pl z dnia 12.06.2021, za: Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa.
- Ryc. 20. Zachodnia pierzeja Wielkiej Ulicy na rycinie K. Hebenstreia, koniec XIX w. Zauważalny wyższy standard zabudowy, niż w przypadku innych części Miasta Żydowskiego.
Źródło: www.wawel.net/images/kazimierz/archiw/21a.htm z dnia 26.04.2013.

- Ryc. 21. Ulica Jakuba z zaniedbanym murem cmentarza, przy synagodze Remuh na rycinie F. Wastkowskiego, koniec XIX w. W tle widoczne drewniane dobudówki. Źródło: Tygodnik Ilustrowany, 1876 r.
- Ryc. 22. Oblężenie Krakowa przez szwedzką armię w 1655 r., rycina wykonana w oparciu o miedzioryt F. Dahlberga, opublikowany w *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis commentariorum libri VII...* S. Pufendorfa, Norymberga, 1669 r. Źródło: www.euarchives.org/index.php?sch=3&lng=nat&pge=photo&cty=Cracow&tmp=&nr=38 z dnia 23.03.2014.
- Ryc. 23. Widok ul. Miodowej, od strony ul. Dajwór na obrazie S. Talowskiego, koniec XIX w. Wyraźnie widoczny bardzo zły stan techniczny otoczenia pierwszoplanowych budynków. Źródło: www.wawel.net/images/kazimierz/archiw/6.htm z dnia 26.04.2013.
- Ryc. 24. Relacje pomiędzy kulturą niematerialną, a materialną, obejmującą architekturę i urbanistykę. Źródło: Malec Tomasz, *Introduction to Theory of Culture-Related Spatial Development*, Cogent Arts & Humanities, Vol. 5, 2018, Is. 1, DOI: 10.1080/23311983.2018.1557583.
- Ryc. 25. Procesja z lampionami wokół Starej Synagogi, akwarela i atrament, ok. 1911 r. Źródło: Franciszek Turek; Natan Gross, Królewski Kraków i żydowski Kazimierz w rysunkach Franciszka Turka, Księgarnia Akademicka, Kraków 2001.
- Ryc. 26. Drewniane dobudowy przy budynkach mieszkalnych, na rysunku z XIX w. Źródło: www.sofokles.eu z dnia 15.03.2014.
- Ryc. 27. Obecnie nieistniejący renesansowy budynek, przy skrzyżowaniu ulic Szerokiej i Józefa na rysunku z końca XIX w. Źródło: Kłosy: czasopismo ilustrowane tygodniowe poświęcone literaturze, nauce i sztuce, 1884.
- Ryc. 28. Drewniany detal architektoniczny w Mieście Żydowskim: balustrady, kolumny i kraty okienne domu zlokalizowanego w sąsiedztwie synagogi Izaaka, widocznej po lewej stronie ryciny na rysunku St. Tondosa, z końca XIX w. Źródło: Jakimyszyn Anna, Krasnowolski Bogusław, Łukacz Marek, Niemiec Dariusz, Woźniak Mateusz, Zaitz Emil, Zaitz Michał, Zaremska Hanna, *Cracovia Iudaeorum 3D*, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2013.
- Ryc. 29. Rzuty poziome, przekrój, elewacja i detale architektoniczne Synagogi Starej. Objasnienie tablic: A. Plan dołu, a) przedsionek; b) bożnic kobiet c) wzniesienie kratą obwiedzione, z którego się czytają księgi św. B. Plan samej bożnicy, zdjęty na wysokości rodzenia się sklepienia C. Przekrój podłużny bożnicy D. Szczegóły słupów. E. Wzniesienie kratą z żelaza, obwiedzione z którego czytają się księgi św. Źródło: Władysław Łuszczkiewicz, *Zabytki dawnego budownictwa w Krakowskim*, Z. 2-3, Drukarnia i Litografia „Czasu” W. Kirchmayera, Kraków 1866, www.mbc.malopolska.pl/dlibra/doccontent?id=71237 z dnia 20.11.2021.

Spis Fotografii

- Fot. 1. Zachowana do dzisiaj część średniowiecznych kazimierskich murów obronnych, wykonanych z wapienia jurajskiego, osłaniająca Miasto Żydowskie; za murami widoczna synagoga Stara (fot. E. Malec – Wysocka).
- Fot. 2. Fragment średniowiecznych kazimierskich murów obronnych przy synagodze Kupa, od strony ul. Warszawskiej; widoczna proporcja pomiędzy wysokością murów, a otaczającymi je budynkami, wskazująca na niewielkie walory obronne systemu obronnego Kazimierza (fot. E. Malec – Wysocka).
- Fot. 3. Porfirowa, hematytowa i wiśniowa kostka brukowa, przy synagodze Remuh (fot. E. Malec – Wysocka).
- Fot. 4. Ceglana elewacja renesansowej kamienicy Landauów, z widocznym białym górnokrakowskim wapieniem; północna fasada Wielkiej Ulicy, obecnie ul. Szerokiej (fot. E. Malec – Wysocka). Sama kamienica powstała z połączenia trzech XVII – wiecznych budynków.
- Fot. 5. Ceglane, podwójne nadproże nad oknami w kamienicy Landauów z (fot. T. E. Malec).
- Fot. 6. Krajobraz Miasta Żydowskiego oraz chrześcijańskiej dzielnicy Kazimierza (w tle). W lewej części fotografii widoczna synagoga Stara, mniej więcej równa pod względem wysokości z otaczającymi ją budynkami, a wyraźnie niższa od kościoła po prawej stronie (fot. nieznan, prawdopodobnie pocz. XX w.). Źródło: www.wawel.net/images/kazimierz/archiw/5b.htm z dnia 26.04.2013.
- Fot. 7. Mezuzah – metalowy lub drewniany pojemnik, ze zwiniętym pergaminem, zawierającym fragmenty Tory (z Księgi Powtórzonego Prawa), tradycyjnie umieszczany pionowo lub pod kątem, przy drzwiach (we framudze), dotykany przez osobę wchodzącą do budynku. Źródło: *Kultura Żydów Galicyjskich ze zbiorów Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego we Lwowie*, Marlex, Stalowa Wola, Gdańsk, Lwów 2006.
- Fot. 8. Elewacja zachodnia obecnego budynku kazimierskiej mykwy, w kształcie z początku XIX w. (fot. T. E. Malec).
- Fot. 9. Brama wejściowa na teren synagogi Starej (fot. T. E. Malec).
- Fot. 10. Brama wejściowa na teren synagogi Remuh i starego cmentarza żydowskiego. Symetryczne przedstawienie lwów z płytą, nad którą umieszczono koronę w tympanonie bramy wejściowej,

z napisem „Synagoga Nowa błogosławionej pamięci rabina Remuh”, wskazująca rolę napisu w architekturze judaistycznej (fot. T. E. Malec).

Fot. 11. Typowe dla detalu judaistycznego symetryczne przedstawienie motywu winogron, w portalu budynku kazimierskiej mykwy (fot. E. Malec-Wysocka).

Fot. 12. Synagogałne motywy zwierzęce, wraz z biblijnymi malowidłami; prawa ściana poddana pracom konserwatorskim (fot. E. Malec-Wysocka).

Fot. 13. Motywy roślinne na drzwiach bimy, w synagodze Remuh (fot. E. Malec-Wysocka).

Fot. 14. Inskrypcje naścienne we wnętrzu synagogi Starej; widoczne geometryczne obramowanie napisu (fot. T. E. Malec).

Fot. 15. Motywy korony na nagrobku, znajdującym się na cmentarzu, przy synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 16. Motyw lwów na nagrobku (fot. T. E. Malec).

Fot. 17. Motyw dłoni, wzniesionych w geście błogosławieństwa, na nagrobku znajdującym się na cmentarzu przy synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 18. Symbol dzbanu na nagrobku. Gershona Saula Yomtova Lipmana Hellera.
Źródło: www.anumuseum.org.il z dnia 21.06.2021.

Fot. 19. Inskrypcje naścienne, w synagodze Kupa (fot. T. E. Malec).

Fot. 20. Znaki zodiaku, w synagodze Kupa, prezentujące specyficzne, na pograniczu powagi podejście do sztuki (fot. T. E. Malec).

Fot. 21. Aron ha – kodesz w synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 22. Aron ha – kodesz w synagodze Starej (fot. T. E. Malec).

Fot. 23. Bima w synagodze Starej (fot. T. E. Malec).

Fot. 24. Na pierwszym planie bima, w synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 25. Po prawej stronie, widoczny babiniec, w synagodze Kupa (na piętrze; fot. T. E. Malec).

Fot. 26. Babiniec, w synagodze Starej (fot. T. E. Malec).

Fot. 27. Głowica jednej z dwóch kolumn, w synagodze Starej (fot. T. E. Malec).

Fot. 28. Baza jednej z kolumn, w synagodze Starej (fot. T. E. Malec).

Fot. 29. Obecny widok synagogi Starej; południowa pierzeja ul. Szerokiej (fot. T. E. Malec).

Fot. 30. Wejście do renesansowej synagogi Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 31. Hala modlitewna, w synagodze Remuh (fot. T. E. Malec).

Fot. 32. Synagoga Wysoka, widoczne trzy okna hali modlitewnej, na pierwszym piętrze (fot. T. E. Malec).

Fot. 33. Wnętrze synagogi Wysokiej, zdewastowane w trakcie ostatniej wojny (fot. T. E. Malec).

Źródło: www.sztetl.org.pl z dnia 21.06.2021. Za: Żydowski Instytut Historyczny im. Ringelbluma.

Fot. 34. Synagoga Poppera, na zdjęciu archiwalnym. Obecnie, we wnętrzu znajduje się księgarnia.
Źródło: www.polska-org.pl z dnia 21.06.2021.

Fot. 35. Elewacja synagogi Izaaka (fot. E. Malec – Wysocka).

Fot. 36. Wnętrze synagogi Izaaka, z widocznymi sztukateriami sklepienia (fot. E. Malec – Wysocka).

Fot. 37. Elewacja wejściowa synagogi, widoczna od strony dziedzińca Kupa (fot. T. E. Malec).

Fot. 38. Bogato dekorowane sklepienie synagogi Kupa (sala modlitw), kontrastujące z elewacjami (fot. T. E. Malec).

